ISSN 0005-4283

БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

СПИСАНИЕ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
„ПРОФЕСОР ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

БЪЛГАРСКАТА ГРАМАТИЧНА МИСЪЛ ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

ПРИЛОЖЕНИЕ

2015

This supplement of the journal “Balgarski ezik” is composed of papers written by scientists from the Department of modern Bulgarian language at the Institute for Bulgarian Language “Prof. Lyubomir Andreychin” as a result of their work on the project “Bulgarian grammatical thought in the first half of the XX century”.

Various issues developed in the first Bulgarian scientific grammars are studied. The selection of specific topics is made primarily according to the relevance and representativeness of the categories. Topics from all units of grammar are covered – phonetics, morphology – both noun and verb categories (definiteness/indefiniteness, tense of the verb, participle) and syntax – in particular the issues of coordination in the sentence. Separate article analyzes the pragmatic component in the meaning of language units from different levels.

The overall contribution of each of these grammars to the description of Standard Bulgarian and the establishment of its rules in a very interesting and fruitful for our linguistics period are discussed for the first time.

The studies are intended for a wide audience with scientific research focus on the areas of grammar, history of the Bulgarian language and linguistics, as well as for all readers who are interested in this thematic area.

БЪЛГАРСКАТА ГРАМАТИЧНА МИСЪЛ ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

СЪДЪРЖАНИЕ

Руска Станчева, Татяна Александрова – Увод 7

Милен Томов – Фонетиката в първите научни граматики на българския език 11

Катя Чаралозова – Категорията *определеност/неопределеност* в научните граматики на българския език, излезли в периода 1936–1942 г. 30

Руска Станчева – Категорията *време на глагола* в първите научни граматики на българския език (с оглед на значенията на сегашно време) 75

Татяна Александрова – Представяне на причастията в първите български научни граматики от 30-те и 40-те години на XX век 111

Илияна Кунева – Въпроси на съгласуването в научните граматики на българския език от първата половина на XX век 151

Николай Паскалев – Езикови единици с прагматичен компонент в значението си в първите научни граматики на българския език 174

За авторите 191

BULGARIAN GRAMMATICAL THOUGHT OF THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

CONTENTS

Ruska Stancheva, Tatyana Alexandrova – Introduction 7

Milen Tomov – Phonetics in the First Scientific Grammars of Bulgarian 11

Katya Charalozova – The Category of *Definiteness/Indefiniteness* in the Scientific Grammars of Bulgarian Published 1936 – 1942 30

Ruska Stancheva – The Category of *Tense* in the First Scientific Grammars of Bulgarian (in View of Meanings of Present Tense) 75

Tatyana Alexandrova – Presentation of Participles in the First Scientific Grammars of Bulgarian (30s and 40s of the XX Century) 111

Iliyana Kuneva – Issues of Coordination in the Sentence in the First Scientific Grammars of Bulgarian 151

Nikolay Paskalev – Language Units with Pragmatic Component in Its Meaning in the First Scientific Grammars of Bulgarian 174

About the Authors 191

БЪЛГАРСКАТА ГРАМАТИЧНА МИСЪЛ ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

УВОД

Добре известно е, че приоритет при създаването на Българското книжовно дружество е написването на научна граматика и съставянето на речник на българския език в отговор на обществената необходимост от общ книжовен език, на който създателите на Дружеството гледат като на гаранция за национален просперитет – „добрий успех на нашето национално развитие“ (Периодическо списание 1870: 13).

Такава граматика (по-точно граматики) се случва обаче едва след повече от половин век, когато за по-малко от десетилетие (между 1936 и 1944 г.) у нас излизат шест пълни описателни граматики с автори университетски професори и дипломирани преподаватели езиковеди. През 1936 г. преподавателят от Пловдивския учителски институт Петър Калканджиев издава „Кратка българска граматика“ с второ допълнено издание от 1938 г. под наслов „Българска граматика. Звукословие, видословие, словосъчинение, правопис, ударение, произношение и сведения за историята на езика и на писмото“. През 1939 г. излизат „Граматика на българския език“ от професор Стефан Младенов и учителя Стефан Попвасилев и „Българска граматика“ от софийския учител Никола Костов (и двете издадени от софийското издателство „Казанлъшка долина“). През 1940 г. професор Ал. Теодоров-Балан публикува своята „Нова българска граматика“ в Книгоиздателство Г. Ф. Чипев, следващата година софийското Книгоиздателство „Хр. Г. Данов“ издава „Българска граматика“ на преподавателя по български език във Варненското висше търговско училище Димитър Попов, а през 1942 (1944) г. най-младият измежду всички посочени дотук езиковеди д-р Любомир Андрейчин публикува своята „Основна българска граматика“. В монографията си „Състояние на българската граматика“ (1947) Ал. Теодоров-Балан определя издаването на тези граматики като „симптоматично за наши книжевни условия“ (Балан 1947: 5).

Без съмнение появата на представените граматики в един толкова кратък период е симптоматична както за мястото на българския книжовен език в ценностната система на българското общество от онова време, така и за започналата преориентация на езиковедската ни наука от полето на диахронията към синхронията.

Погледнато в рамката на обществения контекст, шестте граматики се появяват във времето между двете световни войни, определяно от изследователите на европейската история като „апогей на национализма“. Тъкмо във връзка с тази особеност на периода в предговорите към четири от граматиките личи и стремежът на авторите за изтъкване на привързаността към българщината чрез граматичното описание.

Излизането на граматиките през разглеждания времеви отрязък е и тясно свързано с присъщата на всеки книжовен език символна функция. Като обединител на българските граждани и символ на националното единство, книжовният език се възприема за един от най-ярките белези на държавността и в това си качество е подчинил в официалните сфери на общуване не само диалектите, но и останалите етнически езици в пределите на тогавашното Царство България. Съвсем естествен е стремежът граматиките да бъдат натоварени с много повече функции и да въплъщават всичко онова, което е липсвало до този момент: да се направи адекватно описание на книжовния език, да се създаде родна лингвистична теория, да се подпомогне езиковата политика на държавата, да се укрепи статутът на националния език, да се решават образователни проблеми.

Появата на първите научни граматики на българския език от български автори е неотделима и от европейския лингвистичен контекст от първите три десетилетия на XX в. Въпреки че са публикувани в много кратък период от време, те представят два различни подхода към граматичното описание на българския език и като цяло появата им може да се тълкува като сигнал за преориентацията на езиковедската ни наука от младограматизма към структурализма и функционалния подход.

И докато в следосвобожденския период и първите две десетилетия на XX век вниманието е насочено към диалектите и историята на българския език, а книжовият език е по-скоро в периферията на научния интерес, то ситуацията през втората четвърт е различна. Обект на описание в първите научни граматики е книжовният език, като всяка от тях в една или друга степен дава представа за състоянието на граматичната норма. Описанието и оценките са свързани с теоретичните възгледи на авторите, обособени най-общо в две групи: привърженици на младограматизма, от една страна, и на структурната парадигма – от друга (вж. Станчева 2008: 354). Във връзка с ориентацията си към едно или

друго езиковедско направление двете групи автори застъпват различни мнения за същността на книжовния език и за методите на граматично описание, както и за обема на историческите и диалектоложките данни в граматичния текст.

И макар обект на изследване в граматиките да е съвременното състояние на книжовния език, при интерпретацията на езиковите факти у П. Калканджиев, Ст. Младенов и Ст. Попвасилев и Д. Попов личи доста по-тясно обвързване на описваните явления по думите на авторите с „духа на езика“ – метафора, свойствена не толкова на сравнително-историческия, колкото на младограматическия поглед към езика. За тях начинът, по който са възникнали и са се развили езиковите форми, е ключът към съвремен-ната им същност и функция. Затова и посочените автори в редица случаи подчиняват описанието на превъзходството на историята.

В граматиките на Н. Костов, А. Т.-Балан и Л. Андрейчин вече е налице отчетлив акцент върху описанието на функциите на езиковите средства, което пък е доказателство за възприемането на синхронния подход като напълно съвместим с мярката за научност. Историческите и диалектоложките данни присъстват и в тези граматики, но в много по-малък обем и с различна цел. Позоваванията на факти от старобългарското състояние е по-скоро отражение на възгледа за ролята на книжовната традиция в качеството ѝ на коректив в кодификаторската практика с оглед на подбора между изофункционални форми или пък на регистровата им специализация.

Все пак би трябвало да се изтъкне, че в някои от граматиките е налице смесване на елементи от двата подхода – синхронен и исторически, което е доказателство, че родното ни езикознание преживява преходен период.

В предлагания сборник с тематични студии за пръв път се очертава цялостният принос на първите научни граматики за описанието на определени граматични категории. Това дава възможност да се проследи генезисът на някои кодифицирани граматични норми и техният континуитет в следващите граматични описания.

***

Това приложение на списание „Български език“ е съставено от изследвания на учени от Секцията за съвременен български език към Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН, резултат от работата им по проекта „Българската граматична мисъл от първата половина на XX век“.

Изследват се различни въпроси, които са разработвани в първите български научни граматики. Подборът на конкретните теми е извършен преди всичко според значимостта и представителността на съответната категория. Обхванати са теми от всички дялове на граматиката: фонетика, морфология – както именни, така и глаголни категории (определеност − неопределеност, време на глагола, причастие) и синтаксис – по-специално въпросите на съгласуването в изречението. В отделна работа се разглежда прагматичният компонент в значението на езикови единици от различни равнища.

За пръв път се очертава цялостният принос на всяка една от тези граматики за описанието на българския книжовен език и за установяването на неговите норми в един изключително интересен и плодотворен за родното ни езикознание период.

Представените проучвания са предназначени за широка научна аудитория с изследователска насоченост към областта на граматиката, историята на българския език и на езикознанието, както и за всички читатели, които проявяват интерес към тази проблематика.

ЛИТЕРАТУРА

Балан 1947: *Теодоров-Балан, Ал*. Състояние на българската граматика. БАН. Печатница „Р. Младенов“. София.

Периодическо списание 1870: Няколко думи за изучавание и обработване на български сегашен език и за народната ни книжнина въобще. I, кн. 1.

Станчева 2008: *Станчева, Р.* Кодификаторската практика на първите български научни граматики (върху материал от описанието на имената). – В: Българите, книжовността, езикът. София, ЕМАС, с. 341–387.

Руска Станчева
Татяна Александрова

МИЛЕН ТОМОВ

ФОНЕТИКАТА В ПЪРВИТЕ НАУЧНИ ГРАМАТИКИ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Интересът към историята на българското езикознание продължава да съществува и до днес. Българската езиковедска историография постоянно се обогатява с нови по-големи и по-малки трудове, в които по различен начин се разглеждат отделни страни от развитието на науката за езика. Някои от тях са с биографичен характер, в други се осветлява по-общо историята и състоянието на отделни лингвистични области и направления и развитието на теоретичните възгледи в тях, трети имат за обект отделни и по-конкретни въпроси от развитието на езикознанието.

В тази работа ще разгледаме дяловете за описание на фонетиката в първите научни граматики на българския език, появили се през 30-те и 40-те години на XX век, с цел чрез извършване на анализ и съпоставка между тях да се разкрият тогавашните подходи към лингвистичното описание на звуковата страна на българския език и възгледите на езиковедите относно фонетичните езикови явления като цяло.

Граматиките на българския език, които ще бъдат предмет на нашето внимание във връзка с поставената цел, излизат в следната хронологична последователност: П. Калканджиев. *Кратка българска граматика***.** Пловдив: Левски, 1936, с второ допълнено издание от 1938 г. под заглавие *Българска граматика*. *Звукословие, видословие, словосъчинение, правопис, ударение, произношение и сведения за историята на езика и на писмото*; Ст. Младенов и Ст. Попвасилев. *Граматика па българския език*. София: Казанлъшка долина, 1939; Н. Костов. *Българска граматика*. София: Казанлъшка долина, 1939; Ал. Теодоров-Балан. *Нова българска граматика*. София: Г. Ф. Чипев, 1940; Д. Попов. *Българска граматика***.** София: Хр. Г. Данов, 1941; Л. Андрейчин. *Основна българска граматика*, София: Хемус, 1942 (1944)[1].

Причините за появата на шест пълни системни научни граматики за краткия период от осем години (1936–1944) вече са разглеждани подробно в рамките на историко-културния, научния и лингвистичния контекст между двете световни войни (вж. работите на Р. Станчева (2008)[2] и Ст. Буров (2006, 2010), затова тук няма да се спираме по-обстойно на този въпрос. Интересуващите ни граматични трудове са разгледани и в *Очерка по история на българската граматика* на Хр. Първев (Първев 1975).

Както е известно, първата половина на XX век се оказва изключително динамична за развитието на българското езикознание, а шестте граматики представляват важен етап от развитието на българската граматична мисъл и са доказателство не само за засиления стремеж към научно описание и обяснение на езиковите факти и на специфичните черти на българския език по онова време. Досегашните изследователи единодушно изтъкват появата на тези граматики за такъв кратък отрязък от време като „симптоматична“ и като показателен факт за преориентацията на българската езиковедска наука от младограматизма, от полето на диахронията в езиковото проучване, към синхронията, към проблематиката на съвременния български език (Станчева 2008: 341) – нещо, което още Ал. Теодоров-Балан отбелязва в своя труд *Състояние на българската граматника* (Балан 1947: 5). От историко-културния контекст като факт с особено значение се изтъква националистичният контекст, който води до извеждането в граматиките на тъждеството между език и етнос и до изтъкването на символната функция на езика като знак за етническа общност и национална принадлежност (Станчева 2008: 342).

Друго важно обстоятелство, което заслужава да се спомене, е това, че шестте граматики играят ролята и на кодифициращи трудове, като по този начин задоволяват необходимостта, продиктувана от състоянието на книжовния ни език и неговите променящи се функции в първата половина на XX век (Станчева 2008: 382).

Както вече неведнъж е отбелязвано, авторите на разглежданите граматики са университетски професори и езиковеди, преподаватели по български език във висши училища и институти, а някои от тях са учители. Те са и представители на различни поколения български езиковеди, затова и притежават различна теоретична подготовка, което води и до разлики в съдържанието на трудовете им и на научната им стойност. Освен това граматиците са и представители на различни направления в езикознанието и имат различни теоретични възгледи за езика, формирани по различно време и на различни места, което от своя страна дава отражение върху характера на граматичното описание и върху използваната в съчиненията им езиковедска терминология. Впечатление прави и различният физически обем на изданията, както и нееднаквият обем на предговорите или уводните части, включени в тях. Различна е и популярността на разглежданите граматики сред езиковедската общност (някои от тях почти не се споменават в съвременната граматична литература).

Най-общо казано, като последователи на диахронния подход към езика, свързан със сравнително-историческото езикознание, се посочват Ст. Младенов, Д. Попов и П. Калканджиев, а на синхронния и структурно-функционалния подход – А. Т.-Балан, Н. Костов и Л. Андрейчин.

От гледна точка на така наречената *граматикография* трябва непременно да се има предвид обстоятелството, че граматиката представлява специфичен езиковедски жанр, който за разлика от изследванията на от-

делни явления от граматичния строеж на езика представя висока степен на обобщение и систематизация в описанието на граматичната система на езика с нейните равнища и езикови единици, които ги изграждат. За граматичното описание е водещ не анализът, а синтезът, макар анализът да присъства в по-голяма или по-малка степен при излагането на езиковите факти. В граматиката като жанр по принцип е налице и засилен стремеж към типологизация и универсализация на данните. Освен това в този вид трудове по принцип се обобщават научните резултати от предходни езиковедски изследвания. Като характерна черта на жанра, особено на по-ранните, но и на някои съвременни негови образци, може да се посочи и липсата на библиографски позовавания на предишни езиковедски публикации.

Научен (граматичен) контекст

Описанието на фонетиката на българския език в шестте научни граматики остава, естествено, осъществено до онази степен, която е допускало състоянието на българското езикознание през първата половина на XX век. Тук трябва непременно да посочим и съществения факт, че нито един от езиковедите, автори на разглежданите граматики, не е бил само фонетик или още повече – фонолог, който да се е занимавал изключително със звуковата страна на езика. Централни за научното дело на езиковедите стават други области от лингвистичната проблематика. От друга страна обаче, този факт дава възможност набюденията върху фонетичните явления в граматиките да бъдат както по-пълни, така и по-многостранни. Всъщност от авторите на шестте граматики най-близо до фонетиката като езиковед стои Ст. Младенов, който има възможност да работи в Париж при Русло (Стойков 1975: 300).

Особеностите на българската фонетична система привличат вниманието на учените още през първите двайсет години на XX век.[3] На нея първо посвещават трудове чужди езиковеди: норвежецът О. Брок, полякът Ян Розвадовски, шведът Р. Екблом, румънецът Й. Попович. Тези първи системни проучвания на фонетиката на българския книжовен език са извършени с методите на традиционната слухова фонетика.

Принос към проучването на мекостта на съгласните в българските говори също с методите на опитната фонетика публикува по същото време Ст. Младенов под заглавие *Мекостта на съгласните в българските говори. Няколко звукофизиоложки опита с изкуствени небца* (1915). Това представлява изследване на учленителни особености на българските съгласни с палатограми. От българските учени най-голямо внимание на фонетиката на българския книжовен език от позициите на слуховата фонетика в това време отделя Ал. Теодоров-Балан в труда си *Българска граматика. Дял I. За думите. Част. I. Звукословие* (1930). Това е и първият научно систематизиран български труд по фонетика. Именно тази фонетика предизвиква появата на обширната рецензия от проф. Ст. Младенов *Основни и*

второстепенни въпроси из новобългарската граматика (*поправки и допълнения към г. Балановата Българска граматика*), публикувана в Списанието на БАН (1934), която възбужда известната научна дискусия между двамата езиковеди относно възможността за прилагането на функционален подход в езикознанието. Въпреки многото критични бележки Ст. Младенов оценява подобаващо труда на Балан: „Изобщо взето, излязлата през 1930 г. „Българска граматика“ на г. проф. А. Теодоров-Балан не е дело съвсем несполучливо, ако и да има много и големи недостатъци... Планът и разпределението на граматичното вещество са добри. Също така добър е и прегледът върху вокалната и консонантната система на българския език и особено погледът върху съществените промени в тая система от старобългарско време, от времето на Кирила и Методия до днес“ (Младенов 1934: 131).

Три години след появата на Балановата граматика излиза втора научна описателна граматика на българския език от френския славист Леон Больо (1933), в която фонетиката заема твърде скромно място: тук са описани накратко вокалната и консонантната система и по-важните звукови промени. Сред малкото тогавашни трудове, които имат за обект звуковата страна на българския книжовен език, важно място заема трудът на Ст. Младенов *Към вокализма на новобългарския книжовен език с оглед на римите у най-видните поети* (1934).

Паралелно с шестте разглеждани тук граматики излизат и някои отделни трудове върху българската фонетика от Ст. Стойков, напр. *Български книжовен изговор. Опитно изследване* (1942)[4], което представлява експериментално проучване на българската фонетична система.

От края на 30-те години на XX век водят началото си фонологичните проучвания на българския книжовен език, които бележат нов етап в българската фонетична наука. Идеите и методите на Пражката лингвистична школа, прокарани във фонетиката основно от Н. Трубецкой в неговия труд *Grundzüge der Phonologie* (1937) и добили за едно десетилетие значителна популярност в редица европейски страни, започват да се прилагат от Ив. Леков при установяване на фонемната система на българския литературен език, при разглеждането на консонантните съчетания, при удължените и удвоените съгласни и др.[5] По това време излизат трудовете му *Основи на фонетичната и фонологичната система на българския книжовен език* (1939), *Фонологичната стойност на удължените и удвоените съгласни звукове в славянските езици* (1940), Опит *за фонологична характеристика на българския език* (1941) и др. Особено ценна е първата работа, в която е направен опит за характеристика на вокалната система на българския език от синхронно гледище.

Отделни фонетични въпроси, предимно с практически характер, се разглеждат и в излезлите в този период училищни граматики.

Значително монографично проучване върху фонетиката на българския книжовен език с обобщаващ характер у нас излиза едва през 1955 г., повече от десет години след публикуването на интересуващите ни граматики –

това е *Увод в българската фонетика* от Ст. Стойков. Този труд е написан въз основа на експериментални проучвания на автора.

На фона на тази недотам богата традиция в проучването на българската фонетика в сравнение с традицията, предшествала други области на българското езикознание, като напр. диалектологията и историята на българския език, приблизително сто години след излизането на първите възрожденски граматики се появяват шестте разглеждани от нас граматични труда, в които фонетиката заема и различно по обем място. Няма да бъде излишно да обърнем внимание и на обстоятелството, че преди и по време на появата на граматиките излиза и тритомната *История на българския език* от Беньо Цонев (1919–1937) и трудът *Geschichte der Bulgarischen Sprache* (1929) на Стефан Младенов. Тези издания вероятно са били източници, на които авторите, особено онези от тях, които проявяват привързаност към диахронния подход в описанието (единият от които отново е Ст. Младенов), са могли да се опират и от които са могли да черпят в една или друга степен материал за своите граматични съчинения (за съжаление в граматиките липсват библиографски препратки, които да подкрепят с по-голяма точност това предположение).

При оценката на фонетичното описание в шестте граматики трябва да се има предвид и съществения факт, че като дял от езикознанието фонетиката има по принцип доста широки цели и научни обоснования – те се простират от решаването на чисто практически задачи (създаване на писменост, разработване на правопис и транскрипция, установяване на правоговорни норми и под.) до разрешаването на фундаментални езиковедски въпроси като проблема за произхода на езика и установяването на езиково родство в рамките на сравнително-историческото езикознание.

* * *

Автор на дела Фонетика в *Българска граматика* на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев е Ст. Младенов. Той определя фонетиката като първи задължителен дял на всяка граматика, като я нарича и *звукословие* или *гласкословие*, *фонология* или *фонетика*. В увода на граматиката си П. Калканджиев също посочва фонетиката, наричана от него *звукословие* (но в скоби употребява и термина *фонетика*), като първа част от граматиката и я определя като дял, който „изучава говорните звуци като основа на човешката реч – техните видове, разновидности и учленението им, техните особености и произношението им, техните съчетания и взаимовлияния, промените, на които се излагат в живия език и значението на тези промени, а едновременно и тяхното означаване чрез писмо“ (Калканджиев 1936/1938: 22–23). Д. Попов е твърде лаконичен по въпроса за предмета на фонетиката: „звукословието проучва езиковите звукове“ (Попов 1941: 10). Авторът определя „звукословието“ като една от трите части на граматиката,

имащи за предмет трите основни разчленения на езика: „звукословие (фонетика), видословие (морфология) и словосъчетание (синтакса)“ (Попов 1941: 10). В предговора към граматиката си Попов косвено дава оценка на по-особеното място на фонетиката в общото граматично описание на езика: „Видословието и словосъчетанието са същинската граматика“ (Попов 1941: 10). В своите граматични съчинения Л. Андрейчин и Н. Костов озаглавяват първия си дял *Фонетика*, като Андрейчин добавя в скоби *наука за звуковете*. Двамата автори, също както и Балан, не правят специален коментар относно фонетиката като дял от граматиката[6].

Фонетика и графика. Правопис и правоговор

Като обща отличителна черта на описанието в шестте граматики изпъква тясната връзка между фонетиката и графиката. Още при въведението във фонетиката и описанието на нейните общи особености като дял от граматиката Ст. Младенов отделя понятието *граматика като наука за езика и речта, както се говори – наука за правилно говорене*, както и *истинска граматика като наука за правилно писане* (Младенов, Попвасилев 1939: 19). Младенов подчертава, че „не бива да отричаме, че и буквите влизат в граматиката като наука за писмено отбелязване на звуковете от говоримия език“ (Младенов, Попвасилев 1939: 21). Авторът дори успоредява понятието *графема* с понятието *фонема*, като графемата е представата за буквата, а фонемата е представата за звука (вж. по-долу). Важно за Младенов е да подчертае, че тези представи съществуват именно в съзнанието на пишещия и говорещия (Младенов, Попвасилев 1939: 21).

В граматиката на Младенов и Попвасилев е включен специален подраздел със заглавия *Гласове (гласки) и букви на българския език*; *Днешното българско писмо и старото*; *Латиница в български книги*; *Български книги с гръцка азбука.* В тях се описва историята на писмото и чуждите графични системи, използвани за писане на български език в различно време. Делът е поместен веднага след описанието на говорния апарат и преди излагането на звуковата система на българския език и в него се описва българската азбука.

В предговора на граматиката си П. Калканджиев се спира на историческия развой на българското писмо – азбуките и писмените паметници. Авторът започва дела *Звукословие* с графичното предаване на звуковете. Прегледът на азбуката и същността на звуковете у него са изложени в общ подраздел. Той нарича особеностите на писменото отбелязване на звуковете със специалния термин *писочет* (Калканджиев 1936/1938: 28). Във фонетичния раздел на граматиката на Калканджиев е включен специален подраздел *Отличителни български звуци и букви и техният правопис,* в който е интегрирано описанието на звукове и букви с правоговорни и правописни правила, а накрая на фонетичната част е поместен само-

стоятелен подраздел със заглавие *Употреба на главните букви*, съреден с останалите подраздели в частта.

У Ст. Младенов при разглеждането на отделните звукове често се представя и тяхното графично отбелязване. Той обаче не включва специален раздел за правопис, тъй като според него „правописните установления („правила“) следват сами по себе от учението за гласките и за произхода и облиците на думите, а употребата на тъй-наречените препинателни (речеразделителни) знакове зависи от доброто приложение на науката за словосъчетанията (синтаксиса)“ (Младенов, Попвасилев 1939: 8). В съответните отдели на граматиката, особено след описанието на отделните части на речта обаче се включват „най-необходими правописни бележки, па и налагащи се от езикословието критични бележки по правописа“ (Младенов, Попвасилев 1939: 8).

При коментара си за предмета на граматиката Калканджиев отбелязва, че правописът не е самостоятелен дял от граматиката и го разглежда пошироко – като правила за „предаване чрез писмо на езиковите явления – звуци, думи и изречения“. Така авторът определя мястото на правописа извън фонетиката, тъй като освен за нея, той важи и за морфологията и синтаксиса (Калканджиев 1936/1938: 22–23). Това виждане на Калканджиев нарушава традиционното отнасяне на правописа към дяловете за фонетика, срещащо се между другото и в днешни граматики, чието основание е тясното разбиране за правописа единствено като отражение на устния език.

Д. Попов също започва фонетичния дял на граматиката си с подраздел *Азбука*, като представя азбучната система в табличен вид и прави описание на значенията на отделните букви, а при описанието на гласните включва и буквите, с които те се отбелязват. Показателно е схващането на автора, че трите части на граматиката (фонетика, морфология, синтаксис) се изучават и с оглед към правоговора и правописа на книжовния език (Попов 1941: 10). Д. Попов включва специална точка с коментари на съвременния правопис, като обръща особено внимание върху тогавашните му недостатъци.

В края на разделите за гласни и съгласни Н. Костов помества по една точка за писменото означаване на съответните звукове с коментар и предложения за промени на тогавашния правопис. Описанието в граматиката на Н. Костов често включва правоговорни и правописни бележки и препоръки, като се използват понятията правилно и неправилно.

Фонетиката в *Нова българска граматика* на А. Т.-Балан и в *Основна българска граматика* на Л. Андрейчин също започва с изложение на въпросите за писменото отразяване на звуковете и с правописа. Андрейчин дава описание на писмената система на българския език – азбука, произход на българското писмо, названията на българските букви, изговор на по-особените български букви, съотношение между букви и звукове, фоне-

тична транскрипция. В граматиката си Балан помества специален подраздел за буквите на отделните звукове и звукосъчетания с доста подробно описание.

В предговорите на своите граматики или в уводните бележки към фонетиката почти всички автори пряко или косвено обръщат внимание на съществувалото дълго време неправилно, неточно и ненаучно отъждествяване на понятията *звук* и *буква*, като го смятат за „груба грешка“, която някои от тях между другото също допускат в описанието си (склонни сме да отдадем този факт на състоянието на тогавашния български правопис и на спорните моменти в него). Н. Костов специално подчертава, че това смесване на понятията пречи на извеждането на точния брой на гласните, като се включва в техния ред и ѣ (е двойно) и *ѫ* и *ь*, *я* и *ю* (Костов 1939: 1). На много места в изложението си Костов прави повторни бележки за необходимостта от строго разграничаване между звук и буква.

При характеризирането на гласните и съгласните наред с особеностите им в диалектите авторите много често изтъкват и техния книжовен изговор. Широкото включване на правописни и правоговорни данни, коментри и правила във фонетичното описание в граматиките внасят съществен нормативен елемент в тях. Този нормативен аспект на описанието е обусловен от тогавашните актуални практически нужди – разрешаването на правописните въпроси и на проблемите на родноезиковото, а в известна степен и на чуждоезиковото обучение, както и на университеското преподаване.

Звукоанатомия и артикулация

Ст. Младенов включва във фонетиката подраздел *Говорни оръдия* (в текста използва и термина *органи*, ограден в скоби). Към говорните органи отнася бял дроб, дихателна тръба (*душник*), гръклян и вътре, разположени в него, гласилки (в скоби използва термините *гласни връзки* или *гласни струни*), език, небце, нос, зъби, бърни (в скоби и *устни*). Авторът описва поотделно техните функции при звукообразуването. При общото описание на тези функции Младенов добавя и *устна празнина* и *носова празнина* (в скоби *носът*) (Младенов, Попвасилев 1939: 21–23). В граматиката на Младенов и Попвасилев е приложена и илюстративна схема на говорния апарат. По-подробно описание на говорните органи и на процеса на учленяването на звуковете прави и Д. Попов в подраздел *Учленение на звуковете* (към говорните органи той отнася език, долна челюст, устни, зъби, горен венец, твърдо небце (*свод*), меко небце (*завес*), „междец“ и горната част на гърлото) (Попов 1941: 14–15). На учленяването на звуковете в своите граматики се спират и П. Калканджиев и Л. Андрейчни, без обаче да описват с такива подробности говорния апарат (Андрейчин въвежда термините *артикулация* или *учленение*). В граматиката на Н. Костов описание на говорния апарат отсъства.

Звуков състав на българския език

Както вече беше посочено, описанието на звуковия състав на българския език в разглежданите граматики се осъществява в тясна връзка с представянето на учленяването на отделните звукове, наричано често и *образуване*, с техните слухови особености и с тяхното графично изразяване. Авторите разкриват общо и поотделно начините на учленяването на звуковете и разликите в образуването на гласните и съгласните. Интересна подробност е, че Балан помества фонетичното описание на звуковете още в увода на граматиката си.

Важно е да се посочи, че за разлика от останалите граматици А. Т.-Балан и Андрейчин използват понятието *система* (*система от звукове, звукова* или *фонетична система*). Ще трябва обаче веднага да отбележим, че представянето на звуковете като система всъщност е много повече декларативно и че разглежданите граматики са още твърде далеч от едно същинско системно описание на звуковия състав на езика.

Звук и фонема. Фонетика и фонология

За основната звукова единица в шестте разглеждани граматики в отделни случаи се употребява терминът *фонема* (Младенов, Попвасилев 1939: 12; Попов 1941: 3), като се излиза най-вече от Бодуеновото психологическо схващане на това понятие, популяризирано по-рано чрез лекциите на Ст. Младенов и чрез неговия учебник *Увод в езикознанието* (Младенов 1927: 108): „Съвкупната представа за „звука“ във вътрешния език можем да наречем *фонема* (гръц. *φωνή* 'глас, звук'). В *Граматика на българския език* Ст. Младенов излага определението на фонемата в акустично-артикулационен и психично-фонетичен смисъл, следвайки разбирането на Бодуен де Куртене по този въпрос: „Езикознанието, па и всяка граматика трябва да борави не със звуковете, които, като физически явления, са предмет на един дял от физиката – акустика, *но с представите за звуковете* или *звуковите представи*, наричани с научна гръцка дума *фонеми* [...]. Във всяка звукова представа у обикновените (не глухонеми) говорители трябва да се различават добре: 1. *слухова представа*, представа за слуховото въздействие (акустически ефект) от звука, която може да се нарече на гръцки *акузма* [...], и 2. представа за работата (движенията) на говорните оръдия, чрез които движения се образува езиковият звук; *тази двигателна представа* за звука наричат пак на гръцки *кинема* [...]“ (Младенов, Попвасилев 1939: 20). Както се вижда, за Ст. Младенов фонемата всъщност е психически еквивалент на реално произносимите звукове. Показателно в това отношение е и виждането за фонемата на Д. Попов, за когото езикът по принцип е преди всичко „непрекъсната психофизиологична дейност“: „През развоя на езика се изработват постепенно сложни

цялости от езикови представи (фонеми). За неграмотния човек те са слухови (акузми) и езикодвигателни (кинеми) [...]. Свързват се помежду си и с множество душевни преживявания“ (Попов 1941: 3).

Всъщност при описанието и характеристиката на звуковете авторите имат предвид реалните звукови единици от членително-слухово гледище, а не някакви представи за тях, срв. напр. изказването: „Същинският гласеж и на тая *фонема* [фонемата *е*, бел. авт.] личи най-добре, особено в говори с по-значителна редукция на безударните самогласки, в срички под ударение“ или в заглавието *Из предисторията на фонемата [у]…* (Младенов, Попвасилев 1939: 66, 71). П. Калканджиев излага своята представа за звука по следния начин: „Особено и определено по гласеж слухово впечатление от дадено членение“ (Калканджиев 1936/1938: 28). Подобно на него Д. Попов твърди, че езиковият звук е „слухово впечатление от въздушен тласък, предизвикан от говорните органи в даден миг на езиковата дейност“ (Попов 1941: 11).

Така при конкретното описание на фонетичните особености на българския език в граматиките се употребява общият термин *звук*. Освен него П. Калканджиев, Д. Попов и Ст. Младенов използват термина *езиков звук*, Балан и Ст. Младенов – термина *гласка*, а Ст. Младенов споменава и за *езикова гласка* като продукт от човешката говорна дейност. С тези термини в граматиките всъщност несъзнателно се означават фонемите на съвременния български език. Като синоним на *фонема* у някои от авторите на граматиките срещаме още и термина *основен звук* (Калканджиев 1936/ 1938: 26, 28; Попов 1941: 11). Особено ясно този термин е дефиниран от Д. Попов: „В речта протичат множество разнообразни звукове. Разнообразието им зависи от взаимното им влияние в думата, въздействието на ударението върху тях, устройството и движението на говорните органи и различните говори... Множеството звукове на кой-годе език се свеждат до няколко десетки *основни звукове*“ Попов 1941: 11). Употребата на термина *основен звук* показва, че наличието на варианти в членяването на звуковете не остава незабелязано от езиковедите ни, още повече – вариантите се коментират на много места в изложението, като понякога се съотнасят към основния вариант предимно в артикулационно-членителен смисъл, без да се поставят в обща система според определени признаци. В това отношение внимание заслужава извършеното в граматиката на Л. Андрейчин разделяне на мекостта на съгласните в два случая според позицията им спрямо гласните: *нарочно меки* (пред задни гласни) и *несъзнателно меки* (*к*, *г*, *х* пред *е* и *и* (*г’ерой*).

Показателен във връзка с вариантността е и фактът, че броят на звуковете в българския език, който посочват граматиците, не е еднакъв. Повечето от тях допълнително отбелязват и условността на точно посочения брой: Ст. Младенов например изброява 26 звука, „като не се броят известни тънкости“. Ст. Калканджиев изброява 23 „основни звука“, а Д. Попов 28 „ос-

новни звука“, като към тях се прибавят още 4 „близки на някои от тях“ и други 4 „двугласни“. Според Л. Андрейчин българският книжовен език притежава фонетична система от 6 гласни и 22 съгласни; „към тях се прибавят и 17 меки съгласни“ (Андрейчин 1944/1978: 26). Подобно на Андрейчин А. Т.-Балан твърди, че българският книжовен говор има система от 28 звука (Балан 1940: 1).

Като цяло може да се направи изводът, че авторите на шестте граматики се стремят да представят в максимална степен звуковата система (вокална и консонантна) на българския език, без да обръщат съзнателно внимание на фонемата като езикова единица с функционална стойност в смисъла на пражкия структурализъм. Н. Костов дори не взема никакво отношение по теоретични въпроси, свързани с дефинирането на звука и с неговата същност. Макар да употребява две названия за дела *Фонетика – фонология* и *фонетика*, Ст. Младенов не прави разлика между двете понятия. Той извежда името *фонология* буквално от гръцки (fônê’ – звук, и logos – слово, наука) и явно го употребява като синоним на фонетиката. Елементи на интуитивен фонологичен анализ в граматиките се открива на места при коментирането на фонетичната вариантност и на отделните букви от азбуката. Горепосочените трудове на Ив. Леков, в които се обясняват разликите между фонетика и фонология, излизат към края на разглеждания от нас период (1939–1941 г.) и поради тази причина остават неизползвани от нашите автори.

Звукови промени

Фонетичните промени и редуванията на фонеми в шестте научни граматики са изложени, най-общо казано, на фонетично равнище – предимно като промяна в артикулацията на съответния звук вследствие на съчетаемостта и позицията му в думата. Наред с общите гледни точки между отделните автори обаче се наблюдават и някои различия по отношение на връзката на описваните звукови промени с морфологията и словообразуването и мястото на представяните явления по отношение на тези граматични дялове[7].

Ст. Младенов обръща специално внимание на закономерността и последователността на звуковите промени и говори за промени от по-ново и от по-старо време. Като по-общ закон, вследствие на който се извършват звукови промени, Младенов посочва вокално-консонантното взаимодействие (Младенов, Попвасилев 1939: 93–94). В *Граматика на българския език* редуването на гласни и съгласни не е описано в самостоятелен дял, а след съответните раздели за гласните и за съгласните. Важно е да се спомене, че самата същност на явлението *редуване* Ст. Младенов изяснява обаче в подраздела *Корени на думите* на раздел *Словообразуване*. Там той дава следното определение на редуването: „появата на различни самогласки в

един и същ корен се нарича редуване или степенуване, или отглас“ (Младенов, Попвасилев 1939: 130). Прави впечатление, че редуването се дефинира като процес, осъществяван единствено в областа на гласните. По-нататък при описанието на различните наставки Младенов също споменава редуванията на гласни и съгласни при словообразуването. Тези бележки не са изолирани и нарочни, а са вплетени в съдържанието и са подчинени на историческото и описателното изложение.

Ст. Младенов нарича редуването и *степенуване* (т.е. отглас) на гласните, което се извършва в корена. Макар да оценява термина *редуване* като доста удобен, в изложението използва термина *отглас* „като по-кратко“. Както може да се очаква, редуването у Младенов е разгледано с оглед на старобългарски и индоевропейски.

Авторът представя формите на думите с редуване почти без да характеризира граматичните промени (*тека*, *изтека*, *потека*, о*тека – ток*, *изток*, *поток*, *проток*, *оток*), а ги определя като „близки по значение думи“, без да посочва в какви граматични класове и категории се срещат. Вниманието е съсредоточено върху самата коренова фонетична промяна. На места обаче се прави забележката, че думите със степени са производни. Младенов отделя редувания в несвършени (у него многократни) и несвършени (обикновени, еднократни) глаголи, но ги обяснява исторически. Редуванията се извеждат с типичните за младограматизма езикови формули. В хода на описанието на редуванията се правят етимологични бележки, извежда се произходът на славянски думи от индоевропейски и на новобългарски от праславянски и старобългарски.

Редуванията и комбинаторните фонетични промени при гласните и съгласните у Ст. Младенов са описани линейно, без графично йерархично разграничаване в текста, което затруднява разчитането на тяхната класификация и йерархия. При измененията на съгласните най-напред са описани онези, които според автора са характерни за новобългарски: обеззвучаването на звучните съгласни в краесловието, което става по „един всеобщ новобългарски гласков закон“ (Младенов, Попвасилев 1939: 94 и сл.), регресивната асимилация на звучни и беззвучни съгласни в средисловието (*Подравняване на ясни съгласки към тъмни в средисловие* и *Нагаждане на тъмни към ясни съгласки*), явленията на междусловната фонетика и др.

Що се отнася до представянето на различните исторически промени на веларните и алвеоденталните съгласни, които Младенов определя като редувания, и на промените на консонантните съчетания (*ск*, *ст*, *зг*), Ст. Младенов като историк на езика ги обяснява винаги от гледна точка на историческата фонетика, привличайки богат сравнителен материал и диалектни примери от цялата българска езикова територия. Данните от съвременното състояние на диалектите се интрепретират от учения и в диахро-

нен план, заедно с материала от книжовния език, без в описанието да се прокарват резки граници между диалектното и книжовното, а чрез разглеждане на двете формации като едно цяло, в което съществува разнообразие и разнопосочен развой.

В *Българска гаматика* на П. Калканджиев редуването („отглас и удължение в старобългарския език“) е поместено в рубриката *Замяна на самогласките* наред с явленията „преглас“ (на *ѵ́*), редукция (*потъмняване*) на неударените гласни, „отпадане“ на гласни (*ъ* и *е*). Авторът изтъква важния факт, че всички тези замени стават по определени правила (Калканджиев 1936/1938: 54). Относно морфологичната същност на промените на коренната гласна и гласната „в завършеците“ е отбелязано, че чрез това се получават нови думи от един и същ корен с ново значение или нови форми от една и съща дума с различни отсенки в значението (Калканджиев 1936/1938: 54–55). Към комбинаторните промени (*Взаимовлияние на звуците*) в новобългарски, които са последица от общото развитие на езика – уподобяване на съгласните по звучност и безвучност, лабиализация, уподобяване на гласни (*манастир* вм. *монастир*) и др. са отнесени и такива изменения, които са били завършени още преди старобългарската епоха, както и сам отбелязва авторът, като измененията на веларните (*гърлените*) и езично-зъбните съгласни под влияние на *j* и предните гласни, преходът на звукосъчетанията *tl, dl* в *l*, епентезата на *t* в групата *sr* и на *d* в групата *zr* и др. Когато прави теоретико-фонетично обяснение на комбинаторните промени, към причините за тяхното извършване наред с артикулационнните процеси Калканджиев отбелязва между другото и „душевните особености, които определят ритъма и темпа на говоренето“ и които в основните си характеристики са общи за народа (Калканджиев 1936/1938: 63). Описанието у Калканджиев е в историческа перспектива – от старобългарското към новобългарското състояние, с представяне на историческите причини за извършването на фонетичните промени, като се обръща специално внимание на онези резултати, отразили се впоследствие в книжовния език. При описанието на фонетичните промени и спецификата на редуванията Калаканджев често помества в забележка и в основното изложение освен исторически и диалектни коментари също и правописни и правоговорни бележки и правила.

Описанието на редуването на гласните звукове в граматиката на Д. Попов предшества представянето на звуковите промени, които са настъпили в праславянски или старобългарски или са свойствени на съвременния български език. В тази граматика е застъпен последователно диахронният подход – редуването е представено във връзка със старобългарски, а процесът от своя страна е характеризиран като поява на различни гласни в корена на думата по известен ред, в скоби посочена като *ablaut* (Попов 1941: 30). При представянето на комбинаторните промени Попов смесва

разглеждането на историческото и съвременното диалектно и книжовно състояние. Описанието на звуковите промени в граматиката често е придружено от правописни коментари (с операции за проверка чрез сродни думи) и с правоговорни бележки.

Отгласните явления (*редуване на коренни самогласки*) и промените на гласни и съгласни у Н. Костов са представени традиционно – редукция на гласните, „измятане на самогласки“, вмятане на гласни, метатеза на *ър*, *ъл* в *ръ*, *лъ*, палатализации на съгласни (*г*, *к*, *х*, *д*, *т*), уподобяване на съгласните по звучност и безвучност, изпадане (*измятане*) на съгласни (*д* и *т* пред *ц* и *ч*, както и пред *л*). В граматиката си Н. Костов описва редуването като случай, при който „даден корен се явява в различни самогласки“ (Костов 1939: 14) и постулира излишността на описанието на старобългарските редове. В същото време той не различава съвременни и исторически редувания. Костов се застъпва за представяне на пълните фази (степени) в редуването, като уточнява, че не всеки корен може да бъде представен с всички фази на промяна. Граматикът описва редуването през фонетичните позиции на коренната гласна. Набюдението му, че от всяка разновидност на корена се образуват много думи, свидетелства за насочване на описанието от морфологията към словообразуването. Ятовият преглас се представя от Н. Костов най-вече като правописно-правоговорно явление, като се използват нормативно-кодификаторски термини (*правилно*, *неправилно*, *добре*) с цел да се дадат ясни и верни указания за книжовния език. На доста места в изложението си, както и при останалите автори, понякога и в полемичен стил, Костов включва правописни и правоговорни коментари и бележки

В *Нова българска граматика* на А. Т.-Балан звуковите промени в съвременния български език са описани доста по-накратко в сравнение с граматиката му от 1930 г.: *Уподобение и разподобение между гласки в думи*, *Вмятане, измятане, премятане на гласки в думи*. По-нататък Балан обхваща под термина *преглас* освен ятовия преглас и редица звукови промени: *Преглас на съгласки г*, *к*, *х* в *ж*, *ч*, *ш* или в *з*, *ц*, *с* който авторът нарича *преглас по гласково въздействие*, за разлика от преглас *по предание* в „строежи на думи и в облици, дето някога са били прегласявани гласки по гласково въздействие, което през времената изчезнало“ (Балан 1930: 17); *Преглас на съгласки з, ц, с* в *ж, ч, ш, Преглас на съгласки д, т* в *жд, шт* (пред *й*), *Преглас на купчини гт, кт в шт.* Следва тълкуване на още някои звукови промени, характерни за съвременния български език като *Поглъщане на гласки в купчини*, *Втвърдение и смекчение* на съгласни в края на думи и др.

Значим за нашето изследване факт е, че в тази граматика на Балан отгласните явления са изведени от фонетиката, като са поставени в раздела *За думите* (*Думословие*) след въпросите за видовете думи (части на речта),

за техния строеж и формите им. Това навежда на мисълта, че Балан явно е схващал редуването не като чисто фонетично явление, а като явление, което е свързано с морфологията или словообразуването и е свидетелство за морфонологичен подход на автора към описваното явление. Доказателство за това е и предложената в граматиката му дефиниция на отгласа: „преглас, който става заради производство на думи от обща основа, на думи сродни [...] наричаме обглас (апофония)“ (Балан 1930: 28). За прегласените форми Балан използва термина *редица* със значение на редуване. В тази граматика Балан изобщо представя думата на високо обобщено равнище – като единство от звуков състав, форма, значение и функция – служба и свързване в изречението с интонационна особеност, което дава неговия смисъл (Балан 1930: 16). И в граматиката на Балан са включени немалко исторически факти и обяснения при разкриването, описанието и обясненията на фонетичните промени.

В последната от излезлите граматики – *Основна българска граматика* – Л. Андрейчин помества самостоятелна част *Промяна на звуковете* като подраздел на раздела *Свързване на звуковете в думите и изреченията*, съреден с подразделите за сричката и ударението. В началото авторът прави общ преглед на промените на звуковете, като разделя и изяснява двата основни типа промени: те настъпват при свързването на звукове и в зависимост от положението им в думата (Андрейчин 1944/1978: 45–46) – това всъщност са комбинаторните и позиционните промени.

Различното в подхода на Андрейчин е това, че той описва звуковите промени на гласните и съгласните обединено по видове промени, а не поотделно според вида на звуковете. Ученият въвежда при разглеждането на звуковите промени понятието *звуков закон*, установено още от младограматическата школа, като разграничава два вида звукови закони: съвременни, които представляват „естествените за нас членителни навици, по които ние свързваме отделните звукове на нашия език в звукосъчетания“, и исторически, които са действували в определена епоха от миналото и впоследствие са загубвали своята сила, като са оставили следи в определени категории думи и граматични форми (Андрейчин 1944/1978: 44–46 и сл., 63–47 и сл.).

Вероятно под влияние на Балановото граматично описание Андрейчин използва термина *преглас* обобщаващо за редица звукови промени (Андрейчин 1944: 47–58). *Преглас* авторът нарича „видоизменяване на някои звукове или замяна на едни звукове с други“ (Андрейчин 1944/1978: 47), като обхваща чрез това понятие доста разнообразни по тип фонетични промени – уподобяването на звучните и беззвучните съгласни и промените на звучните съгласни в края на думата, смекчаването на съгласните, ятовият преглас, редукцията, образуването на дифтонги. Авторът на *Основна българска граматика* акцентира върху факта, че самото редуване на глас-

ни в корена „е свързано преди всичко със значението на думата, а не с фонетичния характер на останалите ѝ елементи“ (Андрейчин 1944/1978: 61). Но ако за Балан редуването става ***заради*** „производство“ на думи и форми, а за Калканджиев то е средство за слово- и формообразуване (срв. по-горе), то за Андрейчин двата процеса са успоредени: фонетичните промени се извършват ***при*** образуване на различни думи от един и същ корен или на граматични форми на една и съща дума. В изложението на фонетичните промени у Андрейчин обаче водещо е морфологичното начало: от словообразуването и формообразуването към фонетичната промяна, което също както при Балан свидетелства за морфонологичен подход в описанието на фонетичните закономерности.

Л. Андрейчин включва в граматиката си още правописни и правоговорни бележки и препоръки, прави сравнение с други съвременни езици, дава съвети за особености при изучаването на чужди езици, в които съществуват сходни на описваните в граматиката му явления. Стилът на описанието е стегнат, без странични коментари и без разточителство в материала, характерно напр. за изложението на Ст. Младенов.

Макар да осъзнават, че редуванията (както позиционните, така и традиционните) в множеството случаи са свързани с морфологията, граматиците принципно ги включват по традиция във фонетичните описания (така е и до днес в редица трудове по фонетика на българския и на други езици).

Като цяло прави впечатление, че в описанието на звуковите промени липсва единна класификация и методология – различните промени са описани по различен начин в отделните граматики: или чисто фонетично, като промяна в артикулацията вследствие на комбинаториката и позицията, или с морфологични термини – като редувания, или пък чрез смесване на двата подхода. Като безспорно редуване за всичките шест граматики се определя отгласът (или степенуването) на коренната гласна, а историческите редувания на съгласните (старите палатализации и йотации) са описани като такива, макар и по различен начин, от Ст. Младенов и Л. Андрейчин.

От прегледа на изложението на фонетичните промени в шестте научни граматики на българския език може да се направи заключението, че макар не във всички тях да присъства достатъчно морфологично описание при преставянето на редуванията, налице е все пак стремеж явленията да бъдат описани в редица от поне две или повече думи или форми. По-скоро по отношение на тези граматики, разглеждани общо и независимо от разликите между тях, може да се говори за преходен етап от фонетика към фонология и морфонология в българското езикознание, който най-точно може да се определи все още като „морфофонетика“. Това в голяма степен се отнася и до останалите подраздели на фонетиката, които са застъпени в шестте граматични труда – ударението и сричката.

* * *

В резултат на извършения анализ на фонетичното описание в първите български научни граматики можем да направим следните обобщения.

Шестте граматики, излезли в периода 1936–1944 г., дават адекватна представа за състоянието на фонетичните изследвания у нас и за насоките в развоя на българската фонетика и фонология през разглеждания период. Те отразяват едновременно както традиционните представи за звуковата страна на българския език и за фонетичните явления и особености като цяло, така и стремежа към обобщения и типологизации, които се опират на съществуващите вече описания на материала и изследванията върху него в дотогавашните студии, статии, граматики, речници и учебни пособия. Тези граматики обогатяват българската теоретична езиковедска мисъл и с някои нови положения и са свидетелство за стремеж към по-адекватно описание на фонетичните явления в българския език. Тяхната научна ценност се състои и в това, че с натрупания и систематизиран материал те предоставят от своя страна една солидна изходна фонетична база, на която могат да се опират бъдещите фонологични описания на българския език.

Макар обща черта на половината от шестте граматики (на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, П. Калканджиев и Д. Попов) да е склонността към диахронното описание, при което фонетичните явления се тълкуват предимно исторически, като се привеждат старобългарски и диалектни думи и форми, разглежданите трудове представляват опит да се опише звуковата система в нейната максимална пълнота, да се установят и обяснят всички нейни характеристики, като се покажат особеностите ѝ върху максимално обширен материал, показващ и доказващ старинността и богатството на българския език. От изчерпателното и подробно изложение в повечето от граматиките личи стремежът на учените не само да разкрият това богатство на съвременниците си, но и да го съхранят за бъдещите поколения.

Друга обща черта на шестте граматики е тяхната дидактическа насоченост, поради което при описанието на разнообразните въпроси на фонетиката се отделя голямо внимание на правилата на тогавашния правопис и на правоговорното устройство на българския книжовен език. Всичко това ни дава основание да определим тези съчинения като класически граматични трудове, в които е осъществена интеграция на теоретичния, дескриптивния и прескриптивния подход в описанието на езика.

БЕЛЕЖКИ

[1] Граматиката на П. Калканджиев тук се цитира по второто издание от 1938 г., а граматиката на Л. Андрейчин – по изданието от 1978 г.

[2] В работата на Р. Станчева е проследено състоянието на кодификаторската практика в шестте граматики в областта на именната система.

[3] Тук няма да се спираме на дяловете за фонетика в излезлите през XIX в. български граматики и на училищните граматики, които практически нямат особено научно значение.

[4] Това изследване е извършено в лабораторията по експериментална фонетика в Карловия университет в Прага, където Ст. Стойков специализира по опитна фонетика.

[5] Известно е, че Ив. Леков специализира при Н. С. Трубецкой през 1937–1938 г.

[6] В *Българска граматика. Дял I. За думите. Част. I. Звукословие* (1930) като еднозначен на *фонетика* Балан предлага още термина *гласкословие* (по *гласка* – у него ‘звук на езика’), а наред с тези термини споменава и *фонология* в смисъл на учение за звуковете или гласките в даден език „спротив историчното им движение“.

[7] Преглед на главните фонетични редувания в български се прави за пръв път в краткия фонетичен очерк в граматиката на българския език от френския славист Леон Больо (1933) (*Principales alternances phonetiques*, с. 25 и сл.). Те са разпределени в три групи (вокални, смесени и консонантни), като е посочено в какви морфемни (флексивни) и словообразователни категории са застъпени промените.

ИЗТОЧНИЦИ

Андрейчин 1944: *Андрейчин, Л.* Основна българска граматика. София, Хемус; 2. изд. София, Наука и изкуство, 1978.

Балан 1940: *Балан, Ал. Теодоров*. Нова българска граматика. София, Книгоиздателство „Г. Ф. Чипев“.

Калканджиев 1938: *Калканджиев, П.* Българска граматика. Звукословие, видословие, словосъчинение, правопис, ударение, произношение и сведения за историята на езика и на писмото. 2. изд. София – Пловдив, „Хр. Г. Данов“.

Костов 1939: *Костов, Н.* Българска граматика. София, Казанлъшка долина.

Младенов, Попвасилев 1939: *Младенов, Ст., Попвасилев, Ст.* Граматика на българския език. София, Казанлъшка долина.

Попов 1941: *Попов, Д.* Българска граматика. София, „Хр. Г. Данов“.

ЛИТЕРАТУРА

Балан 1947: *Теодоров-Балан, Ал*. Състояние на българската граматика. София. БАН, Печатница „Р. Младенов“.

Буров 2006: *Буров, Ст*. Към българската граматична историография. Български граматики през 30-те и 40-те години на XX век. – В: Йорданка Маринова. Изследване по случай нейния седемдесетгодишен юбилей. Велико Търново.

Буров 2010: *Буров, Ст*. „Основна българска граматика“ на Любомир Андрейчин в българската граматична историография. (С акцент по въпроса за някои нейни незабелязани приноси). – В: С почит към строителя и ревнителя на родния език. БЕ, Приложение 2010, с. 31–46.

Младенов 1927: *Младенов, Ст*. Увод въ всеобщото езикознание. София, Печ. Художник. (Унив. библиотека, № 71.)

Младенов 1934: *Младенов, Ст.* Основни и второстепенни въпроси из новобългарската граматика. Списание на БАН. Книга XLVIII. Клон историко-филологичен и философско-обществен. 23. София, Придворна печатница, с. 21–98.

Първев 1975: *Първев, Хр.* Очерк по история на българската граматика. София,Наука и изкуство.

Станчева 2008: *Станчева, Р.* Кодификаторската практика на първите български научни граматики (върху материал от описанието на имената). – В: Българите, книжовността, езикът. XIX–XX век. София, ЕМАС, с. 341–387.

Стойков 1975: *Стойков, Ст.* Днешно състояние на фонетичните и фонологичните проучвания на българския литературен език. – В: Въпроси на структурата на съвременния български език. София, БАН.

КАТЯ ЧАРАЛОЗОВА

КАТЕГОРИЯТА *ОПРЕДЕЛЕНОСТ/НЕОПРЕДЕЛЕНОСТ* В НАУЧНИТЕ ГРАМАТИКИ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК, ИЗЛЕЗЛИ В ПЕРИОДА 1936–1942 Г.

Първите научни разработки в българското езикознание, посветени на определителния член и членуването в българския език, се появяват още в края на 19. век. В четири последователни публикации (в това число и в докторската си дисертация) Л. Милетич разглежда проблеми, свързани основно с произхода на определителния член в българския език в парадигмата на сравнително-историческото езикознание. Употребата на членуваните форми и историческият им развой са в обсега на научните интереси и на Б. Цонев. Още преди двамата професори от българския определителен член като специфично явление в славянските езици се интересува и големият учен славист Фр. Миклошич. Оттогава до днес сериозният научен интерес към категорията *определеност/неопределеност* не е престával, но въпреки повече от стогодишното й изследване смятаме, че е прав Ив. Куцаров, когато твърди, че „това е категорията, по отношение на която българистиката все още е най-далече от истината“ (Куцаров 2007: 407). Във връзка с това недооценено и не много популярно е граматичното наследство на първите научни граматики*, отнасящо се до теоретическото и практическо осмисляне на категорията *определеност/неопределеност*.

Като имаме предвид различната теоретическа и практическа подготвеност на авторите на тези граматики, както и споделянето на различни теоретични възгледи за описанието на езика, нашата основна цел в настоящата работа е да анализираме как е представена категорията *определеност/неопределеност* в първите шест научни граматики на българския език.

Освен това важен е въпросът до каква степен е застъпено дескриптивното (описанието) и прескриптивното (предписанието) начало при представяне на категорията. Интерес за нас представлява както теоретичното осмисляне на категорията, така и кодификацията на въпроси, свързани с употребата на членуваните форми в книжовния език. За целта ще обобщим данните от описанието на семантиката и употребата на членуваните форми, ще се спрем на кодификацията на формите на определителния член и на членуваните форми, на произхода му, на схващанията за морфологичната същност на определителния член и на становищата за наличие на

неопределителен член в българския език, на използваната терминология за описание на категорията – все въпроси, намерили последователно отразяване в шестте научни граматики. Така се надяваме да се открои по-ясно постигнатото по отношение на теоретичното осмисляне на категорията във връзка с възможностите, които дава всеки един от избраните подходи (д или синхронен) при описанието на граматическия материал.

Въпросът за произхода на определителния член в българския език

Във всички граматики е застъпен въпросът за произхода на определителния член в българския език, но разликата между отделните представяния е в представите на отделните автори за важността на този въпрос за описанието. За част от авторите диахронията при представянето на явлението е от съществено значение. Така например П. Калканджиев в първата част от раздела за членуването „Произход и развитие на определителния член“ представя подробно произхода и разпространението на определителния член с примери от старобългарски, диалектите и западните езици, като използва основно резултатите от научните трудове на Л. Милетич и Б. Цонев. За автора е важно да изтъкне, че произхождащият от старо показателно местоимение задпоставен определителен член е „най-характерната видословна особеност на българския език“ и неговото разпространение на Балканския полуостров очертава границите на българския език и народност. Произходът на определителния член обяснява и неговото значение, тъй като появата му е свързана със загубата на склонението, когато имената загубват своята синтактична определеност. За да изразят обаче определеността, те прибавят показателно местоимение, което, загубвайки чисто показателното си значение, се превръща в член, изтъкващ нещата „като познати и близки, като неща, за които е вече ставало дума“ (Калканджиев 1938: 216). За Ст. Попвасилев и Ст. Младенов произходът на „определения“ член от показателно местоимение също предопределя показателното и определителното му значение. В двете граматики (на П. Калканджиев и на Ст. Попвасилев и Ст. Младенов) се проследява произходът и образуването на определените форми в старобългарския език и в диалектите, като се доказва с примери, че първоначално показателното местоимението се е поставяло след самото име с чисто показателна функция, а по-късно се е сраснало с името, добивайки сегашното си определително значение. Все пак разлика в изложението на двете граматики има. Откриваме я в подробното представяне на историческия развой у П. Калканджиев в същинската част на граматиката му, а у Ст. Попвасилев и Ст. Младенов в посочването на библиография по въпроса след частта „Членът в българския език“. Произходът на определителния член и историята на членуването са подробно представени и от Д. Попов. В останалите граматики – на Ал. Теодоров-Балан, на Н. Костов и на Л. Андейчин, в съответствие с концеп-

цията за описанието на материала, историческите сведения за произхода и разпространението на определителния член в диалектите отсъстват напълно. Споменава се само, че членът произхожда от старо задпоставено показателно местоимение, и то не във връзка със значението. В тези граматики значението се установява чрез описание на употребата на членуваните и нечленуваните форми.

Така начинът, по който е представен въпросът за произхода на българския определителен член, представлява част от разделителната граница между граматиките, чиито автори са последователи на сравнително-историческия метод или са повлияни от него, и авторите, които следват синхронния поход при граматическото описание.

Варианти на членната морфема. **Образуване на определените форми**

Авторите на първите цялостни научни описания на граматичната система на българския език не са единни, когато кодифицират вариантите на определителната членна морфема. Единни, че тя е задпоставена, те нямат единно становище по въпроса за нейния статут. П. Калканджиев, Ст. Попвасилев, Ст. Младенов, Л. Андрейчин я наричат *определителен член*. Н. Костов, макар да признава наложилия се термин *определителен член*, обявява за напълно несъстоятелни термините *пълен и кратък член* и в повечето случаи употребява *членувани* и *нечленувани форми*. Ал. Теодоров-Балан последователно говори за *определени облици*, образувани с „приставка, наречена член“ (Балан 1940: 48), и *неопределени облици*. (На становищата за морфологичната същност на определителната морфема в разглежданите граматики ще се спрем по-късно в изложението.) Начинът на описание на образуването на членуваните форми и описанието на вариантите на определителната морфема, както ще стане ясно от следващото изложение, отразяват разликата в теоретичните възгледи на отделните автори, работещи в рамките на различни научни парадигми – сравнително-историческата методология и структурализма. При П. Калканджиев, Ст. Младенов, Ст. Попвасилев и Д. Попов описанието е свързано с историята на езика и „духа на езика“, а за Ал. Теодоров-Балан, Л. Андрейчин и Н. Костов е важно синхронното описание на граматичната система.

Според П. Калканджиев (1938) имената от м.р. ед.ч. приемат два вида член: **тъ** за съществителни със завършек на *ъ* и *ь* (*волътъ*, *царьтъ*) и **ятъ**, за имена, които завършват на *й* (*пороятъ*). Това са писмените варианти на пълния член, които се прибавят към цялата форма на името. Те се изговарят съответно със звук /ъ/ или със звук /йъ/. Тук не става ясно дали звуковете /ъ и *йъ*/ са част от членната морфема или са част от първоначалната форма на думата. По-скоро се разбира, че това е крайният звук на думата, тъй като за автора членът е **тъ**. За произхода на непълния член при имената П. Калканджиев смята, че появата му се дължи на изчезване на съгласната *т* по еуфонични причини. Непълният член за м.р. ед.ч. също е в два

варианта. Член **а** се поставя при думи, които завършват на *ъ* (*волъ – вола*). Член **я** се прибавя към думи, които завършват на *ь* или *й* (*деятеля, рая*). Отново става дума само за писмени варианти на членната морфема. Съществителните от ж.р. ед.ч. се членуват с член **та**, а в ср.р. ед.ч. с член **то.** Съществителното от ж.р. се членува, като определителният член се прибавя към цялата форма на думата, която завършва на *ь*, но не се изговаря, макар да се пише (*вечерьта*). Към цялата форма на името се прибавя и член **то** за ср.р. (*детето*). Съществителните в множествено число от мъжки и женски род се членуват с член **тѣ** в множествено число, а съществителните от ср.р. с член **та**.

В забележки след основния текст с дребен шрифт като изключение се посочва членуването на съществителните от м.р. ед.ч. с нехарактерен завършек на гласна *а* (*баща, владика*) или гласна *о* (*вуйчо*) съответно с член **та** или **то** (*бащата, вуйчото*), както и членуването с член **та** за мн. число на съществителни от м.р. и ж.р. със завършек на *а* или *я* (*нивята, къщята, краката*).

От изложението в частта за членуване на имената е видно, че образуването на членуваните форми на съществителните в ед.ч. П. Калканджиев кодифицира, като ги поставя в зависимост от рода, числото и крайния звук на името. Това описание в граматиката на П. Калканджиев не може да се определи като пълно и вярно, тъй като се кодифицират само писмените варианти на определителния член. Освен това авторът влиза в противоречие с останалите автори на граматики, според които членът за м.р. ед.ч. не е **тъ**, а **-ътъ**.

За прилагателните от м.р. ед.ч. формата на пълния член е **ятъ,** а на непълния – **я**, за ж.р. ед.ч. – **та**, за ср.р. ед.ч. – **то**. Формата на определителната морфема за трите рода в множествено число е **тѣ**. Член **й** се среща само в поетичната реч. Членуваните форми на прилагателните за мъжки род се образуват като се прибави определителният член към разширена основа на *и* (*суровият*), а за женски и среден род ед.ч., както и за трите рода в множествено число, като членната морфема се постави след „завършените форми“ на прилагателните (Калканджиев 1938: 269). Следователно кодификацията на членуваните форми е според рода и числото на прилагателното, като отново не може да се определи като пълна. Изпуснати са цяла категория прилагателни от мъжки род, които завършват на гласна *и*, която не е разширена форма на прилагателното, а е част от основната форма (*птичи, вълчи* и др).

Въпреки че смята за същински числителни само бройните, П. Калканджиев в частта за членуването като числителни включва прилагателни и съществителни, словообразувателно свързани с числителните като *двойка, четворка, еднократна, двойна, единица* и др. Според него числителните, завършващи на *-а*, приемат член **та** (*двата, втората, двойката, двойната, единицата, четвъртинката и др.*), завършващите на *-о* приемат член **то** (*едното, третото, няколкото, четворното*). Числителни, които имат

отделни форми за м.р. ед.ч., се членуват с пълен член **ятъ** и съкратен **я**. За числителното *един* се приема дублетност при членуването (*единиятъ* и *единътъ*). Като съществителни с член **тъ** се членуват *милионъ* и *милиардъ*. Всички останали числителни се членуват с член **тѣ**, като крайните ъ или ь отпадат при членуваните форми (*седемтѣ*, *петстотинтѣ*). П. Калканджиев кодифицира, че при съставните числителни имена, които означават *хиляди*, се членува само първата част (*дветтѣ хиляди*), а при числителните, образувани от две и повече самостойни форми, по правилата се членува само последната от тях (*единадесеттѣ*) (Калканджиев 1938: 291). Образуването на членуваните форми при числителните П. Калканджиев кодифицира, като има предвид само завършека им, без да разграничава бройни от редни числителни. Това е следствие от несистемния подход при описание на граматичните категории и неизяснената от теоретична гледна точка категория на числителните имена. В този смисъл кодификацията на членуваните форми на числителните отново не може да се определи като пълна и точна.

В „Граматика на българския език“ (Ст. Младенов, Ст. Попвасилев 1939) Ст. Попвасилев, който е автор на раздела „Видословие“, говори за членни форми, образувани с пълен/непълен (скъсен) член за съществителните от м.р. ед.ч. Без да обяснява как се образуват формите, в частта „Членуване на съществителните имена“ като илюстрация за членуване на съществителните от м.р. ед.ч. са дадени правописните варианти на пълния (**-ътъ, -ьтъ, -ятъ**) и непълния (**-а, -я**) член, както и на образуваните с тях форми (*ученик-ътъ, учител-ьтъ, херо-ятъ/ученик-а, учител-я, херо-я*), за ж.р. ед.ч. членът е **-та** (слава-та), за ср.р. ед.ч. **-то** (*училище-то*). За мъжки и женски род множествено число определителеният член е **-тѣ** (*учителитѣ*), а за ср.р. мн.ч. **-та** (*училища-та*). С това се изчерпва цялата част за образуване на формите при съществителните, което се обвързва само с рода на името. Не се обръща внимание на факта, че някои съществителни от мъжки род имат нетипичен завършек, като по силата на това се членуват като съществителни от женски или среден род. По този начин от описанието на членуваните форми за м.р. е изключена цяла група съществителни. Освен това от изложението съвсем не става ясно каква е формата на самия определителен член, тъй като по-долу, когато се говори отново за определителен член, той е даден с формите **-тъ**, **-та**, **-то**, както е у П. Калканджиев

Съвсем лаконично е представено образуването на членуваните форми при прилагателните, местоименията и числителните, а за причастията само се споменава, че се членуват. Образуването на членуваните форми при тези категории, както и при съществителните, е обвързано с рода и числото на името. За прилагателните от м.р. ед.ч. пълният член е **-ятъ**, а скъсеният **-я**, прибавени към основа, която свършва на *и* (*последни-я*). Формите на прилагателните от ж.р. ед.ч. се образуват като членът **-та** се прибави направо към нечленуваната форма. По същия начин с член **-то** се образуват

формите за ср.р. ед.ч. За всички прилагателни в множествено число определителният член е **-тѣ**.

Образуването на членуваните форми на числителните е във връзка с рода: членуването на числителните от м.р. ед.ч. е с пълен член **-ятъ**/**-ътъ** (*единиятъ* и *единътъ*) и кратък **-я**/**-а** (*единия* и *една*), за ж.р. ед.ч. с член **-та** (*едната*), за ср.р. ед.ч. с член **-то** (*едното*). Формите за мн.ч. за всички родове числителни се образуват с член **-тѣ** (*двет*ѣ).

И за прилагателните и числителните са дадени само писмените варианти на членната морфема, за изговорните варианти изобщо не се говори. От изложението, в което липсва системен подход, не става ясно каква е формата на определителния член за мъжки род. Освен това не са обхванати и всички случаи на образуване на членувани форми.

В „Българска граматика“ (1941) на Д. Попов членуването на съществителните се описва според рода и „облика“ им, като от значение е да изтъкнем, че отново са кодифицирани само писмените варианти на определителния член – за съществителните от м.р. ед.ч. пълен член **-ътъ** или скъсен **-а** за завършващите на твърд съгласен звук. С член **-ьтъ** или **-я** се членуват завършващите на мек съгласен звук. Имената от ж.р. ед.ч. и завършващите на **-а** имена от м.р. ед.ч. се членуват с член **-та**, а съществителните от ср.р. ед.ч. и от м.р. на **-о** се членуват с член **-то**. В множествено число членът е **-тѣ** или **-та**, като формулировката не е много ясна: „В множествено число предметното име от м. и ж.р. и от ср.р. с техен множествен завършек се членува с **тѣ,** а име от ср.р. и от м.р. с негов завършек – с **та**“ (Попов 1941: 129). Д. Попов обръща внимание и на ударението при членуваните имена от женски род, които завършват на *ь*. Ударението пада винаги върху определителния член. Прилагателните имена се членуват като съществителните. „Особено е само членуването на м.р. ед.ч. с член **ятъ** или **я**, които се прибавят към облика на *и*, по изключение **-ътъ**, **а**“ (Попов 1941: 134).

С член **тѣ** се членуват като прилагателните в мн.ч. всички числителни, но членуването на редните числителни изобщо не е засегнато. Изобщо изложението за образуването на членните форми у Д. Попов е извънредно лаконично и не много ясно, като основно вниманието му е насочено към правописа на формите, въпреки че се стреми да обхване образуването на почти всички форми.

За „Българска граматика“ (1939), където описанието на граматиката се основава на синхронния подход, най-напред трябва да кажем, че Н. Костов прави ясно разграничение между писмен и говорим език. „Несъвършенството на днешния български правопис налага да отделим членуваните форми на съществителните от мъжки род в писана реч от тази в говоримия книжовен език“ (Костов 1939: 60). От друга страна, той добре познава училищните граматики, за да може да прецени какво от граматиката на книжовния език се нуждае от допълнително изясняване и интерпретация, и с оглед на това да напише своята граматика. Макар да не е съгласен с

термините *пълен* и *кратък член*, които определя като пълна безсмислица, той все пак приема наложилото се вече терминологично обозначение. Н. Костов представя формите на пълния член за м.р. ед.ч. в трите му писмени разновидности **-ътъ**, **-ьтъ**, **-ятъ**, а формите на непълния в двете писмени разновидности **-а** и **-я**. Съществителните от м.р. ед.ч., които свършват на съгласна и след нея се пише буква ъ, се членуват с пълен член **-ътъ**, завършващите на съгласна и буква ь, се членуват с **-ьтъ** (*коньтъ*), завършващите на *й* се членуват с пълен член **-ятъ**. В по-нататъшното си изложение Н. Костов изяснява какви са всъщност формите на членната морфема за м.р. ед.ч., като се обосновава: „Първите две разновидности на пълния член – **-ътъ** и **-ьтъ** всъщност са съчетания от крайния *ер* на думата и окончание *-тъ*. Това заблуждава някои граматици да смятат, че членът не е ***-ътъ***, съответно ***-ьтъ***, а само **-тъ**. Разбира се, това е погрешно, защото в случая се борави само със зрителния образ на писаната дума, а се забравя, че крайният *ер* в представителната форма се не изговаря, а в състава на членуваната форма той е звук.“ (Костов 1939: 60). Непълните членувани форми са с две писмени разновидности на члена – **-а** и **-я** (*столъ – стола, лакъть – лакътя, бой – боя*), като крайните букви на нечленуваните форми (*ъ, ь, й*) не се пишат. Нека подчертаем още веднъж, че Н. Костов пръв прави разграничението между членувани форми в писмена и в говорима реч, с което успява да определи вариантите (**-ът** и **-ъ)** на членната морфема за м.р. ед.ч. Той обобщава, че срещу писмените форми за м.р. ед.ч. **-ътъ**, **-ьтъ**, **-ятъ**, **-а** и **-я** има само две в речта: **-ът** и **-ъ**, които в някои форми са променени поради естеството на съгласната пред тях. Всъщност според Н. Костов при съществителните членните морфеми за м.р. ед.ч. са **-ът** и **-ъ**.

Верен на принципа да разграничава писмена от говорима реч при описанието на граматиката, Н. Костов смята за необходимо да подчертае, че съществителните от женски род на съгласна в говоримия език притежават важна отлика, а именно, че премятат ударението върху члена в членуваните форми. Що се отнася до членуваните форми за женски род, те винаги се членуват с член **-та**, като се подчертава една особеност в правописа на съществителните, които завършват на съгласна. Те винаги пред члена запазват писането на ь, който обаче в случая няма звукова стойност в изговора. При съществителните от среден род има пълно съответствие при писането и изговора на членуваните форми. Съществителните с граматичен среден род образуват членуваните форми, като прибавят към началната форма член **-то**, като с това сричките се увеличават с една. Увеличаването на сричките с една е валидно и за членуваните имена от мъжки и женски род. Членуваните множествени форми също удължават началната нечленувана форма с една сричка. Без да генерализира за всички съществителни в множествено число, Н. Костов казва, че най-общо членуваните форми за множествено число на съществителните от мъжки и женски род, които завършват на **-е** и **-и**, получават член **тѣ** (*българитѣ, столоветѣ*), а съществителните от среден род – член **-та**. Това, разбира се, не е точно, тъй като

„Член **тѣ** приемат и множествени форми на съществителни от среден род и обратно – член **-та** приемат някои множествени форми на съществителни от мъжки и женски род“ (Костов 1939: 62). Като констатира, че описанието на членуването само във връзка с рода и числото на името не е достатъчно адекватно, Н. Костов търси и друг подход. Следвайки принципите на синхронното описание на граматичните явления, за да опише пълно от синхронна гледна точка членуването на съществителните, Н. Костов създава т.нар. „Правило за приспособяване на члена към крайната самогласка на нечленуваната форма“. Той констатира, че правилата за членуване на съществителните, обвързани с рода и числото, се простират „до известен предел, зад който почва да действа друго правило“ (Костов 1939: 62). Това правило е обвързано с гласния звук в края на съществителното, към който се приспособява определителният член. По своя обхват действието на това правило засяга и разгледаните вече случаи. То се отнася не само за съществителни, но и за членуваните числителни и местоимения. Формулирането на това правило е свързано с наблюденията на Н. Костов от преподавателската му практика, когато забелязва, че правилата за членуване, които се преподават като свързани само с рода и числото, се нуждаят от забележки, които да обхванат изключенията. Той констатира, че всъщност изключения няма, ако се прилага правилото за приспособяване на члена към крайната гласна, което по-късно, през 2008 г., Р. Ницолова нарича фонетичен принцип при образуване на членуваните форми (Ницолова 2008: 80). Самото правило гласи, че всички съществителни, които завършват на *-а* или *-я*, получават член **-та**. Съществителните, които завършват на *-о* и *-ьо*, приемат член **-то**. Всички съществителни от среден род, които в множествено число завършват на *-и*, се членуват с член **-тѣ**. Под действието на това правило не попадат само съществителните, които се членуват с член **-ътъ** и които завършват на съгласна. Всички останали случаи, които се смятат за изключения от правилата за членуване според рода и числото, всъщност не са изключения. Това се отнася до съществителните, които имат естествен мъжки род, но завършват на *-а* или *-я*, до множествените форми на *-ища*, до множествените форми на съществителни от м.р. на *-а*, на *-я*, *-оля*, до съществителните от женски род на *-я*, *-а*, до числителните на *-а* и неопределителните местоимения за лица от мъжки пол (*неколцината*). Правилото се отнася също така и до местоимения и съществителни от м.р., които завършват на *-о* и *-ьо*. Те получават член **-то**.

При описанието на членуването на прилагателните от м.р. ед.ч. Н. Костов също прави разграничение между форми в писана реч и форми в устна реч. „В писана реч прилагателните във формата си за мъжки род се членуват с окончания **-иятъ** и **-ия**“ (Костов 1939: 82), като отбелязва, че звуковите промени, които настъпват при образуване на формите за род и число, настъпват и при членуваните форми. Прилагателните, които завършват на *-и* във формата си за м.р., получават членни форми **-ятъ** или **-я**. Изговорът на определителния член е /*ийът* и *ийъ*/, т.е. и за прилагателните от

м.р. членът е същият като при съществителните, но „прибавен към форма на *-и*, след което естествено при прехода към самогласка *ъ* се развива *й* (j) напр. /*българскийът – българскийъ*/“ (Костов 1938 : 82). Това означава, че вариантите на членната морфема за прилагателните от м.р. ед.ч. са **-ът** и **-ъ**, както при съществителните. Членуването с член **-ий** е кодифицирано като допустимо само в поезията. Понеже в граматиката на Н. Костов прескриптивното начало е силно застъпено, форми на притежателните прилагателни от м.р. ед.ч., членувани с член **-ътъ** (*вуйчовътъ*) са описани като много редки с препоръка „Такива форми да се избягват в правилния стил“ (Костов 1938: 82). Членните форми за прилагателните от женски род, среден род и множествено число са съответно **-та**, **-то**, **-тѣ**, като изрично се подчертава, че при тях няма различия между писане и изговор.

Определителният член за бройните числителни е **-тѣ**, а числителното *един, -а, -о, -и* се членува като прилагателните. При членуване на числителните бройни е в сила правилото за приспособяване на члена към крайния звук (вж. членуване при съществителните). Редните числителни се членуват като прилагателните.

Членувани форми от класа на местоименията Н. Костов отбелязва само при пълните притежателни местоимения и някои от неопределителните. Членните морфеми, с които се образуват формите на притежателните местоимения, са както при прилагателните. При неопределителните местоимения само мимоходом се отбелязва, че някои от членуваните форми са като у прилагателните, а за други е в сила правилото за приспособяване на члена, като за илюстрация служат няколко примера с членувани форми. За членна морфема, макар и много рядко употребима, за притежателните местоимения за м.р. ед.ч. Н. Костов сочи и член **-ътъ** (*неговътъ, нашътъ, вашътъ*). За тези форми също се отнася предписанието „Правилният и хубав български език да ги избягва“ (Костов 1932: 104). Характерно за Н. Костов е оценката на формите като перспективни и неперспективни, което е в съответствие с нормативния характер на граматиката му. Той забелязва, че говоримата норма налага все повече употребата на по-кратките членувани местоименни форми като *мойта, свойта, вашта, нашта*, които той смята за равностойни варианти на *моята, своята, нашата, вашата* и прогнозира, че като по-стегнати форми, те постепенно ще навлязат и в писмената норма.

Като обобщение по отношение на формите на членуваните имена и вариантите на определителния член трябва да изтъкнем, че описанието в граматиката на Н. Костов значително превъзхожда написаното в граматиките преди него. Вследствие на анализ и наблюдения върху съвременното състояние на езика той създава правилото за приспособяване на члена към крайния звук на името, като постига пълно описание на образуването на членуваните форми и изясняване до голяма степен на механизма на членуването. Разграничавайки писмена от говорима реч, Н. Костов извежда вариантите на членната морфема **-ът/-ъ**, **-та**, **-то,** **-те**, като отчита и звуко-

вите промени, които настъпват при образуването на формите. Тези варианти на определителния член се описват и в съвременните трудове по морфология. В изложението Н. Костов кодифицира различни варианти на членуваните имена, но винаги с бележка кой вариант се препоръчва.

Граматичното описание в „Нова българска граматика“ (1940) е синхронно, системно организирано, което дава основание на проф. Ал. Теодоров-Балан да твърди, че всичко в нея е ново, като се различава от известните до този момент български граматики. В своя труд той представя образуването на членуваните форми във връзка със схващанията си за категорията *определеност/неопределеност*, наречена от него категория *положение*, чието формално изразяване се представя от „определени и неопределени облици“. Терминологично Ал. Теодоров-Балан пръв въвежда термините *определени и неопределени облици* (форми), представяйки ги като опозиция, които най-точно отговарят на семантичното съдържание на категорията. Той единствен в нашето езикознание дава и име на категорията, наричайки я *положение*. По една или друга причина името на категорията не се е наложило като термин в нашето езикознание. Едва през 2007 г. Ив. Куцаров в „Теоретична граматика на българския език. Морфология“ отново ще нарече категорията *положение*.

Образуването на определените форми и самите форми на определителния член за имената проф. Ал. Теодоров-Балан е поставил в частта „Определен и неопределен облик. Член“, както и в частите за склонението на имената, където най-общо представя образуването на определените облици от неопределените във връзка с рода, числото и завършека на неопределената форма. Формата на члена при съществителните е за „три рода и за две числа“ (Ал. Теодоров-Балан 1940: 49). За съществителните от м.р. ед.ч. определителният член е **-ътъ**, за съществителните от ж.р. **-та**, за ср.р. **-то**; за мн.ч. мъжки и женски род член **-тѣ**, за ср.р. мн.ч. **-та**. В забележка с друг шрифт Ал. Теодоров-Балан смята за важно да допълни, че членът се пише неразделно от основата си, което обосновава с морфологичната му характеристика в съвременния език на *творница* (формант, наставка). Механизмът на образуването на определените от неопределените облици е представен детайлно както в изговорните, така и в писмените им варианти. Може да се твърди, че описанието на образуването на членуваните форми в „Нова българска граматика“ е най-пълно и точно. Детайлно образуването на членуваните облици от нечленуваните е намерило място в частите за склонението (въпросът за склонението у Балан изисква специална интерпретация) на съществителните от мъжки, женски и среден род в единствено и множествено число.

Пълната определена форма за м.р. ед.ч., която у Балан е *именителен облик определен*, се образува от неопределения, като се прибави пълен член **-ътъ**, който в реч се явява *усечен* във варианти **-а**/**-я**. Балан, също като Н. Костов, прави разлика между писмени варианти и варианти в реч на определителния член. Така пълният член в изговора според Балан е все

един /*ът*/, с вариант според звука в завършека на формата /*йът*/. Правописният вариант на пълния член според завършека на съществителното е **-ътъ**, за име, писано с буква *ъ* накрая (*народътъ*), **-ьтъ**, за име с буква *ь* накрая (*учительтъ*) и **-ятъ** за съществителни, завършващи на *й* (*ратаятъ*). Изговорните варианти на пълния членов облик са два – /*ът* и *йът*/, такива са и за усечения членов облик (*ъ* и *йъ*), но без звук /*т*/. Балан подчертава, че в речта пълният членов облик е усечен, а писмените му варианти според завършека на името са **-а** (*народъ – народа*) и **-я** (*учитель – учителя*, *ратай – ратая*). Той единствен обръща внимание, че *усечените членувани облици* се изговарят без редукция, независимо от мястото на ударението, като кодифицира нередуцирания им изговор. Според Балан *усеченият членов облик* се изравнява с *винителния облик* и с *броевия облик*. Във винителна падежна относба членуваното име се явява писмено и говоримо само в скъсения си вариант **-а** или **-я** според крайния звук на съществителното („твърдо или меко закраено“). Специално внимание Балан отделя и на ударението при членуване на имената. За всички членувани многосрични имена от м.р. ед.ч. ударението се запазва, както е в нечленуваните им форми. При едносричните имена ударението се поставя различно: на кореновата гласна или на члена, като правило за това няма.

Основавайки се на принципа да представя образуването на членните форми във връзка с рода, числото и завършека на името, Балан детайлно представя начина, по който се образуват формите за мъжки род в множествено число на „именителен облик неопределен с окончания *-и* и *-ове* или *-еве*; особни крайки за някои имена са *-е*, *-ища* и *-овци*, *-евци*, *-овцѐ*“ (Ал. Теодоров-Балан 1940: 56). В по-нататъшното изложение се проследява елизията и прегласът на съгласни при образуване на неопределените форми за множествено число, като обръща особено внимание на ударението на едносричните съществителни на *-ове* (*синовѐ, градовѐ, дȕхове*). За тези съществителни Балан кодифицира място на ударението в зависимост от ударението на членуваната форма в единствено число. Ако ударението пада на членната морфема (*синъ̀тъ*), съществителното в неопределената форма за мн. число получава също ударение на последната сричка (*синовѐ*). Именителните определени облици се образуват като към неопределения множествен облик се прибави направо „членова творница **-тѣ**“ (Теодоров-Балан 1940: 60). Изключение от групата на съществителните от мъжки род в множествено число е членуването на съществителни, които са с „крайки“ (окончания) *-а* (*господа, пътища*) и *-ье* (*листье, тръньe*). Такива съществителни се членуват като съществителните от женски или среден род според граматичния род с членни морфеми **-та** (*господата*) или **-то** (*листьето*).

Образуването на формите на членуваните съществителни от ж.р. ед.ч. Балан разглежда, както и образуването на формите за м.р. ед.ч., като първо описва нечленуваните форми. При формите за *именителен облик неопределен* са представени особеностите на нечленуваните форми за ж.р. ед.ч. В

групата на съществителните от женски род са включени и съществителните с природен мъжки род, завършващи на *-а* и *-ия* (*баща, владика, занаятчия*). Формите на неопределените съществителни от ж.р. ед.ч. завършват на *-а* или *-я* (звуково *йа, ьа*). Членуваните облици се образуват като към неопределения облик се прибави *членова творница* **-та**. Ударението на определените форми се запазва, както е при неопределените. Изключение прави групата на съществителните, завършващи на съгласна (*пролеть-та*, *пещьта*), които имат ударение на членната морфема.

Неопределените форми за ж.р. мн. ч. се образуват, като от формата за ед.ч. гласната *а* се замени с гласна *и* (*жени, змии*), а за съществителни, завършващи на съгласна, окончанието се прибавя към началната форма (*длани*). „Определените именителни облици за множествено число се образуват от неопределените с членова творница **-тѣ**“ (Теодоров-Балан 1940: 68).

Съществителните от среден род имат *неопределен именителен облик*, който завършва на *-о* или *-е* (само в някои чужди думи на *-и* и *-у*) в единствено число. *Определените облици* се образуват като се прибави член **-то** към неопределените. Ударението остава непроменено в определената форма. В множествено число неопределените форми се образуват като се замени окончанието *-о* или *-е* с *-а* или *-я* (*ьа, йа*). Определените именителни облици се образуват с членна морфема **-та**.

Формите за род и число на прилагателните, образувани от една начална форма, Балан определя като неопределени именителни облици. От тях с „членова приставка“ (суфикс) се образуват определените именителни облици. За мъжки род на притежателните (т.е. относителните) прилагателни Балан кодифицира членна морфема **-ътъ**, прибавена към неопределената форма (*братовътъ, сестринът, Янинътъ, Борисовът*). Качествените прилагателни в определените си форми са членувани с член **-иятъ** за завършващите на твърда или мека съгласна (*млад-иятъ, синь-иятъ – синиятъ*), а член **-ятъ** е за неопределени форми, завършващи на гласна *-и* (*овчи-ятъ*, *селски-ятъ*). За формите на относителните прилагателни като *братовътъ, сестринът, Янинътъ, Борисовът* в забележка пояснява, без да дава препоръка, че по аналогия с формите на качествените прилагателни те се променят на *братовият, Борисовият* и др. Кратките варианти на определителния член **-а**/**-я** (*братова, синия, младия*) Балан описва като варианти на пълните форми, които се явяват в речта. Кратките форми на определителния член за прилагателните от мъжки род **-я** и **-ия** се скъсяват още веднъж, и добиват форми **-ий**, **-й**, признати за нормативни само в поезията.

При прилагателните, както и при съществителните, определителният член за м.р. ед.ч. е *-ът* (правописно **-ътъ**) с вариант *-йът* (правописно **-ятъ**) според крайния звук на прилагателното. Балан изяснява, че вариантът *-ийът* (правописно **-иятъ**) се получава като се прибавя член **ът** към „старински определен облик на прилагателни в м.р. ед.ч. *младий*, *синий, овчий, селский*. Ще рече новобългарските определени облици за м.р. ед.ч. са по своето образуване д в а ж определени“ (Теодоров-Балан 1940: 79). Така Ба-

лан обосновава образуването на формите за м.р. ед.ч. от старите дълги прилагателни, схващане, което се приема и днес.

Неопределеният облик на някои прилагателни Балан описва като „двояк: *кратък*, на съгласка, и *разширен* на самогласка *-и*. Казваме: *черенъ* Кольо и *черни* Кольо, *синъ* виръ и *Сини-виръ* … *чисти* понеделникъ, *велики* четвъртъкъ, *разпети* петъкъ … Българската поезия, народна и книжевна, изобилства с такива разширени облици“ (Ал. Теодоров-Балан 1940: 80). Тръгвайки от описанието на формите в съвременния език, Балан се обръща към историята на езика, за да изясни, че неопределените форми на някои прилагателни се срещат в два варианта – разширени и неразширени още в старобългарски. От това прави извода, че в съвременния език някои от прилагателните за мъжки род имат само разширени неопределени форми на *-и* като *овчи, птичи, селски,* а други прилагателни имат само неразширени форми. За да образуват членувани форми последните към разширената си основна форма прибавят определителния член (*правият*, *последният*).

Неопределените форми на прилагателните от женски и среден род, както и тези за множествено число на трите рода, се образуват, като се прибавят окончанията за род и число. Към неопределените облици за женски род се прибавя член **-та** (*братовата*), за среден род член **-то** (*братовото*), за множествено число член **-тѣ** (*братовитѣ*).

Така „Облиците за менитва или с к л о н е н и е на прилагателните имена от трите рода за две числа са:

Ед.ч.		**м.р.**	**ж.р.**	**ср.р.**
	неопр.	младъ, синь	млада, синя	младо, синьо
	разшир.	млади, сини		
	опр.	младиятъ, синиятъ	младата, синята	младото, синьото
	усеч.	младия, синия		
	скъс.	младий, синий		
Мн.ч.	неопр.	млади, сини		
	опр.	младитѣ, синитѣ		

Прилагателните имена изобщо имат пòмалко облици от съществителните“ (Теодоров-Балан 1940: 81).

За историята на книжовния език е интересно да се проследи как се е формирала нормата за образуването на определените членни форми при прилагателните от мъжки род единствено число. В началото на XX век в правописните речници и ръководствата по правопис е регистрирана дублетност при притежателните прилагателни, числителното *един* и притежателните местоимения, които освен членна морфема **-ятъ/-я** имат и форми с **-ътъ/-а** (*вуйчовътъ, единътъ, неговътъ, нашътъ*), но с препоръка да се използват формите с **-ятъ/-я**. В по-късно издадените речници (Н. Горинов

1918) са кодифицирани само членните морфеми **-ятъ**/**-я**, от което съдим, че тази дублетност не се е задържала в практиката и вторите форми са в процес на отпадне от нормата на книжовния език. По отношение на скъсения член **-ий**/**-й** в „Ръководство по българския правопис“ (1905) на Кл. Карагюлев също се допуска дублетност, като в специална точка се казва, че „За благозвучие при членуването на прилагателните имена наместо пълен член **-ятъ** може да се пише скъсен член **-я**, а наместо **-я** – **-й**“ (Карагюлев 1905: 57). В по-късните речници и помагала изрично се изтъква, че членуване на прилагателни от м.р. ед.ч. с **-й** се допуска само в стихотворната реч. Пръв Балан в „Българска граматика“ (1899) изяснява теоретично и кодифицира употребата на скъсения определителен член **-ий** в поезията. Той разграничава образуването и употребата на членуваните прилагателни от м.р. ед.ч. (*младий*) от нечленуваните форми на *-и* (*млади*), като доказва, че **-ий** е членна форма и прилагателните на **-ий** са членувани.

В първите научни граматики членуваните форми на **-ътъ** не присъстват навсякъде. Не са регистрирани в граматиката на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, както и в граматиката на Л. Андрейчин. П. Калканджиев ги споменава в забележка само при членуването на *единъ*, и то като дублетни. При Н. Костов те са описани, но са определени като много редки. Следва препоръка да се използват формите на **-иятъ**, което се свързва с подчертано нормативния характер на граматиката му. В Балановата граматика, която е преди всичко описателна, формите на **-ътъ** присъстват наравно с останалите членувани форми на прилагателните от мъжки род. В забележка към основния текст се отбелязва, че членуваните с член **-ътъ** притежателни прилагателни под действието на аналогията изравняват формите си с членуваните с членна морфема **-ятъ** качествени прилагателни в полза на последните. За тези прилагателни през четиресетте години можем да смятаме, че основно се употребяват членуваните форми на **-иятъ**, които постепенно напълно изместват формите на **-ътъ**, макар и кодифицирани като нормативни в някои от граматиките.

По отношение на скъсения член **-ий**/**-й** авторите на всички научни граматики от четиресетте години го кодифицират категорично като присъщ само на поетическия стил. Във връзка с това можем да допълним, че към причините, които се изтъкват в досегашните изследвания за отпадането на формите на членуваните прилагателни на **-ий** в белетристиката и запазването им като вариант на определените форми само в поезията, има съществена роля и кодификацията, осъществена посредством граматиките, правописните речници и помагалата по правопис.

Балан класифицира числителните като *основни* и *поредни*, а според службата им в речта – първите като *съществителни*, а вторите като *прилагателни*. Така *основните* (бройните) числителни като съществителни се членуват според „своята крайка (окончание) и числено значение“ (Теодо ров-Балан 1940: 86). Според това числителното *едно* получава член **-то**, а в

служба на определение към съществителното се членува като прилагателно *единъ*т (*стол*), *едната* (*маса*), *едното* (*дете*). Числителното *две* като определение в неопределената си форма също има окончание за род – *два* (*стола*), *две* (*маси*). То се членува според окончанието (*двата* и *две-т*ѣ). *Хиляда* и *милион* се членуват като съществителни имена съответно с член **-та** и член **-ътъ** (*хилядата, милионът*). Всички останали бройни числителни, които са в мн. число, получават член **-тѣ** (*трит*ѣ*, петът*ѣ*, сто-т*ѣ). За числителните от *четиристотин* нагоре Балан кодифицира форми, които получават член **-тѣ** на първата съставка, а числителното се изписва полуслято (*четирит*ѣ*-стотин, седемт*ѣ*-стотин*). Същевременно в забележка след основния текст се описват и разговорните според Балан форми с член **-тѣ** и **-тѣхъ** след втората съставка (*четиристотинт*ѣ*, четиристо-тинт*ѣ*х*). Важно е да отбележим, че само Балан кодифицира първите форми (*четирит*ѣ*-стотин*) като книжовни и по това се различава от всички останали автори на граматики. Основание за такава кодификация той намира в старобългарския език, към който се обръща, търсейки най-правилната форма за системата на книжовния език, съобразена според него със структурата на езика. Всъщност при Балан на много места в изложението историческите сведения се използват с цел да подкрепят едно или друго кодификаторско решение.

Поредните (редните) *числителни* се членуват като прилагателни и като такива имат именителни неопределени облици, които получават член според рода и числото. Началният им облик за м.р. ед.ч. е разширеният (*първи, втори*), към който се прибавя член **-ятъ** (писмен вариант), за ж.р. ед.ч. към началната форма се прибавя член **-та**, за ср.р. ед.ч. член **-то**, а в мн.ч. за трите рода член **-тѣ** (*първиятъ день*, *втората смѣна*, *третьото мѣсто*, *първит*ѣ *места*).

Според основната функция на местоименията да заместват имена „в реч“ Балан класифицира местоименията като *съществителни местоимена* и *прилагателни местоимена.* От класа на местоименията се членуват само притежателните и възвратно притежателното местоимение. Както останалите имена притежателните местоимения имат неопределен и определен облик. За мъжки род именителният определен облик се образува както при съществителните, които завършват на *-й* (*край*) с член /*ът*/ (правописно **-ятъ**), т.е. *моятъ*, *твоятъ*, *своятъ*. „Усечените облици“ са съответно *моя, твоя*, *своя*. Като разговорни варианти на членуваните притежателни прилагателни от мъжки род формите *нашътъ, вашътъ, неговът* също присъстват в описанието у Балан. Останалите местоимения от м.р. от класа на притежателните се членуват като прилагателни с определителен член, прибавен към разширена основа (*нейниятъ*). За женски род членната морфема е **-та,** прибавена към неопределената форма на местоимението, за среден род **-то**, а за множествено число **-тѣ**. Като нормативни Балан описва скъсените форми на членуваните притежателни местоимения (*мой-та*,

свой-та, *наш-та*, *наш-то*, *ваш-т*ѣ), които по метрически съображения се използват най-често в поезията.

Описанието на образуването на членуваните и нечленуваните форми на цялата именна система в „Нова българска граматика“ се подчинява на системната организация на материала, основаваща се на схващането, че езикът е система, която подлежи на синхронно описание. Във връзка с това Балан успява да представи детайлно и точно особеностите на неопределените форми и образуваните от тях определени така, както никой от разглежданите автори на граматики не е успял. Обхванати са всички случаи на звукови промени при образуването на определените имена от неопределените, като в същото време се коментират и особеностите на неопределените. Постигнато е пълно описание на механизма на членуването в българския език. Изводите за формата и вариантите на членната морфема за имената са възприети в съвременните граматики на българския език. Така членната морфема за м.р. ед.ч. се явява в два варианта **-ът** и **-ъ** (меките варианти не са различни морфеми, а се получават от смекчаването на съгласната в края на името), за ж.р. ед.ч. е **-та**, за ср.р. ед.ч. – **-то**, за множествено число **-те** и **-та** в зависимост от крайната гласна на неопределената форма. При описанието на формите Балан представя различни варианти при членуването на прилагателните и притежателните местоимения, като не препоръчва кой от тях е правилен, но констатира кой от тях е по-употребим. Освен това навсякъде кодифицира ударението на формите. Само Балан и Л. Андрейчин кодифицират правилния изговор на определителния член за м.р. ед. число.

Образуването на формите на членуваните съществителни в „Основна българска граматика“ Л. Андрейчин представя във връзка с рода, числото и завършека на съществителното. Формите на определителния член за съществителните от м.р. ед.ч. са пълна форма **-ътъ** и кратка форма **-а** за имена, завършващи на исторически твърда съгласна. Имената, които завършват на исторически мека съгласна получават пълен член **-ьтъ** и кратък **-я,** а тези със завършек *-й* се членуват с пълен член **-ятъ** и кратък **-я**. Завършващите на гласна съществителни от мъжки род ед.ч. се членуват като имената от женски род с член **-та** или **-то** (*слугата, дядото*). Л. Андрейчин представя формите само с правописните варианти на определителния член. Той обръща специално внимание на нормативния изговор на членуваните имена с член **-ятъ/-ьтъ** (правописен вариант) и кратък член **-а/-я**. Тъй като „По произход краткият **-а/-я** член е получен от пълния **-ът, -ьтъ** след изпущане на крайната съгласна *т*, затова и изговорът му е фактически **-**ъ, *-*ʹъ (а не *а, я*), което личи ясно, когато ударението на думата пада върху него: *града – град-*ѣ *(както град-*ѣ*т), деня – ден*ʹ**-**ъ, *както ден*ʹ**-**ътъ. Краткият член обаче се бележи с **-а**, **-я**, за да не се смесва в края на думите с обикновените знакове ъ и ь, които не се изговарят“ (Андрейчин 1944: 141). Най-общо се обръща внимание на факта, че при образуването на чле-

нувани форми не настъпват звукови промени в основата на съществителното. Изключение от правилото са съществителните с чуждата наставка -*изъмъ*, където при членуване отпада звук ъ (*патриотизмът, патриотизма*). Л. Андрейчин кодифицира специално мястото на ударението при членуването на съществителните от мъжки род ед.ч., което също остава непроменено, така както е в изходната форма. Като изключение от това правило са посочени едносричните съществителни от мъжки род, които в мн.ч. пренасят ударението си на последната сричка. При членуването на тези съществителни ударението също е на последната сричка (*бряг – бреговѐ – брегъ̀т*). По принцип тези съществителни, които при образуване на множествено число запазват непроменено мястото на ударението, при членуване също не го променят, като се срещат и изключения (*кръг – кръ̀гове – кръгъ̀т*).

За всички съществителни от женски род ед.ч. определителният член е **-та**, а за среден род ед.ч. е **-то**. В множествено число членът е **-тѣ** за мъжки и женски род, а за имената от среден род **-та**. Промени в основата на съществителните при образуване на членуваните форми не се наблюдават.

Обект на особено внимание при кодификацията от страна на Л. Андрейчин е мястото на ударението за членуваните форми от трите рода и двете числа. Обяснението според мен е в засиления интерес на езиковедите към системата на ударението в българския език през този период. След като описва образуването на членуваните форми за мн. число от трите рода и за някои съществителни от мъжки род ед.ч. с нехарактерен завършек за м.р., Л. Андрейчин прави важния извод, че „Формата на члена се приспособява към окончанието, а не толкова към рода на съществителното“ (Андрейчин 1944: 126). Всъщност при Л. Андрейчин не се наблюдава нещо по-различно от описанието в граматиките на Н. Костов и Ал. Теодоров-Балан. Дори в известен смисъл то е твърде кратко, не обхваща всички случаи и не дава цялостна представа за механизма на членуването. Недостатък на описанието е представянето само на правописните варианти на членната морфема.

Без много подробности са представени формите на определителния член и за членуваните прилагателни. Така за м.р. ед.ч. членът е **-ятъ** или **-я**, който се прибавя към разширената форма на -*и*. Като форма на определителния член за прилагателните от м.р. ед.ч. е кодифициран и член **-й**, но само в „стихотворна реч“ (Андрейчин 1944: 275). За членуваните форми от ж.р., ср.р. ед.ч. и за мн. число членът е съответно **-та**, **-то** и **-тѣ**. Специално внимание се обръща на един частен случай за членуването на прилагателното *горък* и *горка*, които преместват ударението си при членуване.

Също толкова лаконично са представени членуваните форми и формите на определителния член при притежателните местоимения. Накратко се описва, че за м.р. пълният член е **-ятъ**, а краткият **-я**, прибавени към разширената основа на -*и*, както е при прилагателните. Изключението са

формите *моят, твоят* и *своят*, където основата не е разширена, без обяснение защо се смята за такава. Като разговорни и присъщи на стила на „по-старите поети“ са кодифицирани съкратените форми като *мойта, нашта, наште*, а членуваните форми с член **-ътъ** (*неговътъ, нашътъ*) са определени като некнижовни. Изобщо не са представени формите и определителния член за женски род, среден род и множествено число. Членуването на възвратното притежателно местоимение също не е описано.

По-подробно са представени членуваните форми на числителните – *количествени* (бройните) и *поредни* (редни). Освен това някои от кодифицираните форми се различават от кодификацията в граматиката на Балан. Членуването е представено като свързано със завършека на числителното. Завършващите на *-а* (*два, триста, хиляда*) бройни числителни се членуват с член **-та**, а „Всички останали, които се пишат като една дума приемат член **-тѣ**: *двет*ѣ (ж.р.), *трит*ѣ, *четирит*ѣ, … *двайсетт*ѣ“ (Андрейчин 1944: 284). Като разговорни са регистрирани форми на **-тѣх** (*петтѣх, десеттѣх*), но със забележката, че в писмения език тази форма се избягва. (Може би под писмен език тук Л. Андрейчин разбира книжовен език.) Според Л. Андрейчин числителното *едно* се членува като прилагателните (*единият, едната, едното, едните*). При сложните числителни, които се пишат като две отделни думи, се членува първата съставка (*двете хиляди*), а сложни числителни, които се пишат слято получават член в края на думата (*четиристотинте*). За тези, последните, Балан кодифицира писане полуслято и членуване след първата съставка, като търси основание за такава кодификация в историята на езика. В кодификаторската практика от това време обръщането към историческите сведения за търсене на най-правилната форма при неустановените случаи е било обичайно явление. В случая обаче Л. Андрейчин е намерил основание за такава кодификация в съвременната норма на езика, като според него формите от типа *петстотинте* са за предпочитане пред форми като *петте стотин*. За членуване на сложни числителни, образувани чрез прибавяне, са приети дублетни форми, като може да се членува първата или последната част (*двайсетте и два и двайсет и двата*). По отношение на правописа се изтъква, че крайният *ь* при числителните не се пише пред члена, както при съществителните. Както и при останалите имена, и за числителните се обръща специално внимание на ударението, което при членуваните с член **-тѣ** е винаги върху члена. Изключението от това правило са членуваните числителни *двѐт*ѣ, *двѐта* и *трѝт*ѣ. При останалите форми на определителния член ударението остава на мястото, където е и в неударената форма (*едѝният, трѝстата, хилѝдата*) Необходимостта от специално отбелязване на мястото на ударението най-вероятно се дължи на неустановеността му в книжовния език при членуването, повлияно от диалектен изговор, както и от осъзнаването му като важен фактор в системата на книжовния език.

На членуването на *поредните* (редните) *числителни* е отделен само един ред, където се казва, че те се членуват като прилагателни. Формата на

определителния член е илюстрирана само в примерите за членуваните форми: *първият (първия), първата, първото, първите*.

От направения преглед на описанието на механизма на членуване при имената и на описаните варианти на членната морфема в шестте научни граматики от четиресетте години на миналия век можем да направим следните обобщения. Описателният елемент е силно застъпен в граматиките на Ал. Теодоров-Балан и Н. Костов, като механизмът на членуването е най-пълно представен в „Нова българска граматика“. В тези граматики вниманието на авторите е съсредоточено върху пълното описание на членуваните форми и вариантите на членната морфема, като в граматиката на Н. Костов прави впечатление силно прескриптивното начало.

Прескриптивният елемент доминира над описателния и при Л. Андрейчин. В граматиките на П. Калканджиев, Д. Попов, Ст. Младенов и Ст. Попвасилев описанието е непълно, доста схематично, като липсва и прескрипцията. Това е напълно в съответствие с теоретичните възгледи на авторите. Тези автори смятат, че езиковите явления по принцип трябва да се описват в историческото им развитие, разкриването на езиковата структура според тях е фикция, а намесата на езиковеда е ненужна. Затова в граматиките на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, на Д. Попов и на П. Калканджиев механизмът на членуването в съвременния език е представен доста накратко, като изложението изобилства от исторически сведения и данни от диалектите. При описанието на образуването на членуваните форми авторите основно се ръководят от морфологичния принцип, обвързващ описанието с рода и числото на името. В някои от случаите се отбелязва и действието на фонетичния принцип.

В граматиките на Н. Костов, Ал. Теодоров-Балан и Л. Андрейчин, които описват съвременното състояние на езика, разграничавайки диахронията от синхронията, при описанието на формите се отчита действието както на морфологичния, така и на фонетичния фактор. Н. Костов дори създава „Правило за приспособяване на члена към крайната самогласка на нечленуваната форма“, където фонетичния принцип е основен. Това „правило“ е възприето и в съвременните описания. Балан при описанието на образуване на членуваните форми от нечленуваните се съобразява и с двата принципа, без да дава предимство на един от тях. С описанието в граматиките на Н. Костов и Ал. Теодоров-Балан се постига пълно представяне на членуваните форми на имената и механизма на членуването.

Като резултат от синхронното описание в „Нова българска граматика“ и „Българска граматика“ авторите Н. Костов и Ал. Теодоров-Балан извеждат вариантите на определителния член, разграничавайки формите на определителната членна морфема от писмените ѝ варианти. Така за м.р. ед.ч. определителните морфеми са **-ът** и **-ъ, -то** и **-та** (за имена от м.р. ед.ч. с нетипичен завършек), за ж.р. ед.ч. е **-та**, за ср. ед.ч. **-то**, за множествено число **-тѣ** и **-та** (в зависимост от крайната гласна на неопределената форма). В речта определителната морфема има варианти, които са следствие

от звуковите промени, настъпили при свързването ѝ с окончанието на името. В останалите четири граматики са представени само писмените варианти на членната морфема, което днес не може да се определи като издържано от научна гледна точка.

Въпросът за морфологичната същност на определителния член и за наличието на неопределителен член в книжовния българския език

П. Калканджиев изобщо не коментира морфологичната същност на определителния член в българския език. В цялата част, посветена на членуването, използваният термин е **определителен член**. Само на едно място в изложението срещаме термин **завършек** на членуваното име, което авторът свързва със задпоставната употреба на члена.

За Ст. Попвасилев определителният член в българския език е **частица,** поставена след имената (Ст. Младенов, Ст. Попвасилев 1939: 243). Поставянето на члена след готова форма на името, а не след основата, му дава статут на особен вид частица, неизяснена от авторите по същност и терминологично назована като **член (членна форма)**. Според Ст. Младенов и Ст. Попвасилев **образувателните частички**, които се свързват с основата, се „наричат менитви или окончания (завършъци)“ (Ст. Младенов, Ст. Попвасилев 1939: 231). Поставянето на **частицата**, наречена **член,** след цялото име обаче я прави по-различна частица, поради което за Ст. Младенов и Ст. Попвасилев тя не е окончание.

Според Д. Попов имената имат **членен облик**, който се образува с **граматичен член**. Този член за българския език е само определителен (Д. Попов 1941: 127). Д. Попов не ръзсъждава върху морфологичната същност на члена и не го определя от морфологична гледна точка, а се задоволява с неупотребения от никой друг термин **граматичен член**, който е определителна обликова принадлежност на името, сраснал се с него и превърнал се в **определителен член** (Д. Попов 1941: 127).

Н. Костов определя българския определителен член като „обикновен формант, окончание, което няма свое ударение и самостойна употреба“ (Костов 1939: 59). Тук ясно е определена морфологичната същност на члена като **окончание**, като аргументът е, че определителният член не е самостоятелна дума, има задпоставеното положение, не притежава собствено ударение и има висока степен на граматикализация. „Ето защо – заключава Н. Костов – в морфологията на българския език се не говори за члена като отделна част на речта, а става дума за членувани и нечленувани форми на имената изобщо. Значи това е материя, която изцяло попада в отдела за менитбата им“.

Ал. Теодоров-Балан също говори за определен и неопределен облик на имената и определя членната морфема като **приставка** (**суфикс**), който се прибавя към основната форма на името. Тя е елемент (сглоб), който се слива с началния облик на името, както **творница** (**формант**) с **трупина**

(основа), т.е. както формант с основа. **Формантът** (**творницата, наставката**), с който се членува едно име, е елемент на словоизменението и е свързан с граматичната форма на думата. Характерно за „Нова българска граматика“ е ясно прокараното разграничение между „творници за производство на думи и творници за образуване на облици от думи“. Членната морфема за Балан е **творница** за образуване на *определения облик* на името. Под *облик* Балан разбира граматичната форма на имената. Определителният член според Балан не е **крайка** (**окончание)**. Може би Ал. Теодоров-Балан е най-близо до съвременното виждане за морфологичния статут на определителния член като **граматична морфема** (Куцаров 2007), но тъй като си служи със свои, неустановени в българското езикознание термини, неговото виждане не получава популярност.

Л. Андрейчин нарича определителния член в българския език с общото название **частица**, като добавя, че и в други езици, които познават определителния член, той също е **частица**. От това назоваване не става съвсем ясно каква е морфологичната същност на члена, тъй като в общата част, където са дадени определенията и основните термини за морфологичните понятия, частици са наречени представките, наставките и окончанията. Сложността идва и от това, че при класификацията на частите на речта в „Основна българска граматика“ има отделна част на речта, също наречена *частици*. Ако можем да съдим по определенията за отделните морфеми, най-вероятно според Л. Андрейчин частицата, наречена член, е окончание, макар че това не е експлицирано в текста.

От прегледа на становищата за морфологичната същност на определителния член е видно, че у отделните автори мненията са разнопосочни – определят го като **частица, граматичен член, окончание, приставка (суфикс)**. Трудността идва от това, че българския определителен член се поставя след готова форма на името, а това затруднява определянето на морфологичния му статут. В граматиките на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, Л. Андрейчин, Д. Попов, П. Калканджиев членът се определя твърде общо като прибавена след името **частица** или като **граматичен член**. В тези трудове класифицирането му от морфологична гледна точка е твърде неясно. Трудно може да се определи дали става дума за лексема (Д. Попов, П. Калканджиев, Ст. Младенов и Ст. Попвасилев) или за вид граматична частица (Л. Андрейчин). Във връзка с това ще цитирам Ал. Теодоров-Балан, който казва, че „Все в дух на предание от чужди граматици у нас и до сега се говори за новобългарски член както за вид дума, за понятие лексиколожко, подобно на понятие за член напр. у френци или немци“ (Балан 1947: 100), което пречи да се види и открои спецификата от морфологична гледна точка на българския определителен член. За Балан определителният член е специфична **граматична морфема (приставка)**, чиято същност не се покрива от термина *окончание.* Той специално набляга на необходимостта да се разграничат словообразувателни от словоизменителни морфеми, за да се получи адекватна класификация на мор-

фемите и да се изясни статутът на определителния член като специфична **обликова творница** (**суфикс**). Н. Костов е категоричен, че като съставна част на думата членът в българския език е **окончание**. Това схващане по въпроса кореспондира и с редица съвременни становища за морфологичната същност на определителния член (Маслов 1981; Гилин 1998; Пашов 1990).

Като обобщение можем да кажем, че най-близо до съвременните схващания за морфологичния статут на определителния член е квалифицирането му като **суфикс** (Ал. Теодоров-Балан) и **окончание** (Н. Костов). Всъщност единно становище за морфологичната същност на българския определителен член не съществува и в съвременните граматични трудове. Мненията са най-различни – граматична морфема, суфикс, окончание, постфикс, особен клас граматична морфема, като причината за това е характерната особеност на българския определителен член да се прибавя не след именна основа, а след готова форма на името.

По отношение на съществуването на неопределителен член в българския език авторите на първите научни граматики се разделят на две групи, споделящи две противоположни мнения по въпроса**.** П. Калканджиев, Н. Костов, Д. Попов, Л. Андрейчин категорично твърдят, че българският език не притежава неопределителен член. Ст. Попвасилев, Ст. Младенов и Ал. Теодоров-Балан споделят схващането, че в езика ни има неопределителен член.

Според П. Калканджиев българският език не притежава неопределителен член и в историческото си развитие „никога не е правил опит да създаде такъв член“ (Калканджиев 1938: 221). В служба на определение *един, една, едно, едни* имат значение на неопределителното местоимение *някой, -я, -е, -и*. Затова *един* не може да се отъждестви с неопределителния член в езици като немския или френския. За българския език такива употреби са неприсъщи и подражателни, изразяващи чуждо влияние от „буквални и нескопосани преводи…, които чистият български стил изисква, щото числителното име, което няма количествено значение, да се изоставя“ (Калканджиев 1938: 221).

Н. Костов лаконично, но категорично отрича съществуването на неопределителен член в българския език. Затова и в следващите части, където разглежда употребата на числителните, изобщо не споменава за функционирането на *един, една, едно, едни* като неопределителен член. Само в частта „Приименна служба на местоименията“ говори, че с неопределителното местоимение *един, -а, -о, -и* „много се злоупотребява под влияние на чужди образци“, тъй като в нашия език такава употреба е много рядко срещана. Чисто стилистично *един* в съчетание с други местоимения звучи твърде изкуствено и чуждо (*такъв един човек*). Като неопределително местоимение *един* в съчетание със съществително представлява излишък за речта, а смисълът на изречението няма да пострада, ако се махне местоимението (*Станала е една грешка* по-добре *Станала е грешка*). Освен

това изразите без *един, една, едно* „звучат по-български“ (Костов 1939: 223).

За Д. Попов българският език има само определителен член. Малко противоречиво, когато определя службата на числителното *един, -а, -о* за неопределително местоимение със значение *някой*, той заявява „Нещо като неопределителен член“ (Д. Попов 1941: 138), което по-скоро означава, че езикът ни не разполага с формален неопределителен член.

Л. Андрейчин е категоричен по въпроса, че неопределителен член в българския език не съществува (Андрейчин 1944: 141), а употребата на *един* като неопределителен член по аналогия с други езици е неуместна. Затова в забележка, разположена извън основния текст, той предписва да се избягва такава употреба като неприсъща за нашия език. За Л. Андрейчин *един, една, едно, едни* са само или съществителни, или неопределителни местоимения.

Според Ст. Младенов и Ст. Попвасилев числителното *един* е и неопределителен член, макар несвойствен за българския език, употребяван подражателно както в писмения, така и в говоримия език. Тъй като тази форма е чужда за българския език, нейната употреба трябва да се избягва като ненужна, което се доказва с примери (*Вазов е голям български поет*, а не *Вазов е един голям български поет*). Според Попвасилев освен като неопределителен член *един* функционира и като неопределително местоимение, което има някои падежни форми (*едного, едному*).

За разлика от всички други автори на граматики за Ал. Теодоров-Балан числителните *един, -а, -о* в служба на определения обозначават две различни същности – брой, число (*единъ левъ*) и неопределен обект „между други неизтъкнат“ (*единъ царъ*, *една гора*, *едно племе*), т. е. неопределителен член. Така употребеното числително има и форма за мн. число (*едни царе*). Смисловото разграничение между численото и неопределеното значение на *един* се проявява както в силата на ударението, така и в интонацията. В забележката, че „*Един, една, едно* в значение неопределено се смятат в други езици за неопределен член“ се чете мисълта, че в българската граматика *един* няма статут на неопределителен член, какъвто всъщност е (Балан 1940: 89).

Можем да обобщим, че по-голямата част от авторите (П. Калканджиев, Д. Попов, Н. Костов, Л. Андрейчин) смятат числителното *един* в атрибутивна употреба за неопределително местоимение (*един човек* е равно на *някой човек*), отричайки категорично граматикализацията му и превръщането му в неопределителен член в българския език. Единствен Ал. Теодоров-Балан вижда в атрибутивната употреба на *един* неопределително значение. При кодификацията, авторите, които не признават съществуването на неопределителен член, препоръчват да се избягва употребата му по подражание на чужди езици. Прескрипцията в този случай се основава на схващането за символната функция на книжовния език.

Семантика и употреба на членуваните и нечленуваните форми.

П. Калканджиев представя семантиката и употребата на членуваните форми, като се ползва от изследванията, публикувани до момента на издаването на „Българска граматика“ (1938). Това са задълбочените изследвания на Л. Милетич и Б. Цонев, посветени на определителния член в българския език, осъществени в парадигмата на сравнително-историческата методология. Това определя и съдържанието на изложението за членуването в първата излязла научна граматика на българския език. Така в частта „Произход и развитие на определителния член“ определителното значение на членуваните форми се свързва с произхода на определителния член от „прииименно употребени“ (като определения) показателни местоимения, загубили в историческия развой на езика „своето показателно значение“ (Калканджиев 1938: 215). След избледняването на показателното значение и заместването му с определителното значение членът вече „служи да изтъкне нещата, които те означават, като познати и близки, като неща, за които вече е ставало дума“ (Калканджиев 1938: 227). Своите твърдения П. Калканджиев подкрепя със значителен по обем текст от коментари и примери от старобългарската книжнина и диалектите. Обяснението, че членът е определение (в този пункт най-ясно личи, че според П. Калканджиев членът в българския език е лексиколожко понятие), го води до извода, че „нашият език не е правил опити да създаде неопределителен член и не притежава такъв член“ (Калканджиев 1938: 220). Значението на членуваните прилагателни, числителни и притежателни местоимения в граматиката също е обвързано със службата им да определят познати предмети и неща.

П. Калканджиев приема официалната кодификация на членуването на имената от м.р. ед.ч., обвързана със синтактичната служба на името в изречението, въпреки сериозните си възражения по отношение на това правило, определено от него като изкуствено. Мотивира се с това, че „то не може да се обоснове с подобни случаи в старобългарското словосъчинение, нито с възведена до закон правописна традиция, нито пък живата народна и книжовна реч го оправдава“ (Калканджиев 1938: 410). По силата на това, че правилото е „узаконено от правописните реформи от 1899 и 1923“, П. Калканджиев кодифицира, че пълен член приемат имената, „когато са взети в изречението с формата на именителен падеж“ (Калканджиев 1938: 410), т.е. тези, които служат за подложни думи в изречението или за пояснение на подложни думи. „Непълни членове приемат думи, които не са подложни думи в изречението или определения на подложни думи“ (Калканджиев 1938: 221). П. Калканджиев не уточнява, че горните правила се отнасят само за писмени текстове.

С правилото за употреба на пълен и кратък член при прилагателните от м.р. П. Калканджиев кодифицира, че пълен член получават определени-

ята на съществителни, които са подложни думи или сказуемни определения. Кратък член приемат прилагателните – определения на предложни и безпредложни допълнения или пък на обстоятелствени пояснения. Правилото за употреба на пълен/кратък член при имената е формулирано в зависимост от синтактичната служба на името в изречението, като прави впечатление избягването на термини, свързани с падежите. Според автора синтактичното правило създава значителни трудности при прилагането и изисква по-голяма „граматическа култура“. Освен това в определени случаи то създава „затруднения в произношението, когато пълночлените имена предхождат думи, що започват със съгласки, особено със съгласките д и т“ (Калканджиев 1938: 410). Затова според П. Калканджиев, предложеното от Б. Цонев еуфонично правило при членуването е най-съвършено. То гласи, че ако следващата дума след членуваната започва с гласен звук, се пише пълен член, а ако тази дума започва със съгласен, се пише кратък член. Това правило според П. Калканджиев „създава и практически, и чисто педагагически сгоди, защото и детето, и малокнижният, даже неграмотният възрастен човек могат да знаят, кой езиков звук е самогласен и кой съгласен“ (Калканджиев 1938: 410). Има и трети начин за членуване с пълен/кратък член, който не се ръководи от никакви правила, както е в „говорния език“, но той не е за предпочитане, тъй като такава практика би създала истински хаос.

Схващайки определителния член като определение, П. Калканджиев вижда в правилната му употреба „мощно средство за точен и ясен израз, за ритмика и музикално разнообразие в речта“ (Калканджиев 1938: 411). Той споделя наложилото се схващане, утвърдено в българското езикознание от Б. Цонев, че в книжовния език често по подражание на чужди образци се злоупотребява с употребата му. На прекаленото членуване в книжовния език авторът противопоставя пестеливото му използване в народната реч. Като използва образци от народното творчество П. Калканджиев твърди, че членът трябва да се използва само в краен случай, когато „членуваното име може да бъде определено от показателното местоимение *този* (*тази, това, тези и др.*) или от притежателно местоимение, което прави името познато и близко на говорителя“ (Калканджиев 1938: 412). Без да вниква по-дълбоко в семантиката на членуваните форми, П. Калканджиев формулира специално за употребата на членуваните форми (по-точно за неупотребата им) правила, които имат прескриптивен характер и които се основават според него на „общия дух и граматичен строеж на езика“ (Калканджиев1938: 412). Една част от тези правила се покриват с изведените от Б. Цонев случаи на неупотреба на членуваните форми, а други са формулирани от самия нео, като се изхожда от значението на изразите. Всъщност това са и първите наблюдения върху семантиката на членуваните и нечленуваните имена. Тук искам да поясня, че в парадигмата на сравнително-историческото езикознание научната страна на изследванията се покрива с разработка на въпросите за произхода и промените, които явле-

нието е претърпяло във времето. Изследването на членуването обаче има и практическа страна, която има за цел да установи правилата за употребата на членуваните имена. Именно при изследването на „практическата страна“ на въпроса се хвърля светлина върху значението на формите и тяхната употреба. Така в частта „Изказване чрез члена“ в правило, отнасящо се за неупотреба на членувани имена в заглавия, е изтъкната индивидуализиращата и отделящата същност на определителния член, като се твърди, че „В българския език членът индивидуализира нещата и съществата, имената, които придружава, отделя ги от средата на еднородните тям неща и същества, та не може да бъде употребен в заглавията на басни и други съчинения, в които нещата и съществата се вземат като типове, олицетворения и символи на общи прояви, качества и особености“ (Калканджиев 1938: 416). Един от примерите обаче се отнася за генеричната употреба на члена, която Ст. Стоянов описва доста по-късно, а П. Калканджиев отрича като неправилна (Трябва да се преведе от френски *Човек е разумно същество*, а не *Човекът е разумно същество*). Без да е експлицирана ясно семантиката, която е в основата на нечленуването на собствените имена, те са обособени като нечленуващи се. П. Калканджиев обръща внимание и на факта, че някои от собствените имена се членуват, когато се усещат близки или познати, както и възприетите от чужди езици членувани собствени имена. Прякорите и прозвищата според П. Калканджиев също са членувани. Това прави нарицателните, от които са образувани, собствени, наблюдение, свързано с индивидуализиращата функция на определителния член.

Някои от правилата, които са включени в тази част, представляват обобщения на случаите кога не се употребява определителен член по логически причини. Неопределени са приложенията, употребени като определения на собствени имена, с изключение на случаите, когато е необходимо приложението да се изтъкне. Тогава то е употребено след името и се отделя със запетаи. Не се членуват роднински имена, придружени с кратки притежателни местоимения. Не се членуват имената в „състава на безличните изречения, когато изразяват болестни (или необикновени) състояния“ (Калканджиев 1938: 417), съществителни с характер на пословици и поговорки, преките допълнения на някои глаголи като *привличам, сключвам, задържам, употребявам, ловя, печеля* и др., местоименията *всичко* и *всички*, прилагателното *цял*.

Друга част от правилата се отнасят за случаи, когато по стилистични причини е по-добре според автора да се използват нечленувани изрази. Това са случаите с еднородни части в служба на подлози или допълнения, случаите на употреба на членувани отглаголни съществителни, изрази с характер на афоризми, сентенции, пословици, поговорки и др.

Голяма част от така формулираните правила са предписващи и всъщност не почиват на наблюдения за значението на изразите, а се основават на употреби в народната реч, която се смята за еталон за правилност. По-

добни правила има и за употребата на членувани прилагателни и „приравнените към тях видословни категории – числителни имена, местоимения и причастия“ (Калканджиев 1938: 417). Така според П. Калканджиев прилагателното име определя познат предмет и като определение на съществително се членува, но само когато е употребено пред името. Членуване на прилагателно, употребено след името се допуска само когато „трябва да се привлече върху него особено внимание или когато се цели да се изрази чрез него нещо много близко, скъпо, свидно“ (Калканджиев 1938: 417). Следват правила за членуване на еднородни и неоднородни определения, като при смесените по значение може да се членува едното или другото според вложения смисъл.

Правилата за употреба на членуваните форми П. Калканджиев е поставил в специален раздел „Значение и употреба на члена“, чието място е в синтаксиса, което показва, че за автора въпросът за членуването има две страни – морфологична и синтактична. Затова и частта завършва с обобщение „Частите на изречението и членът“. В тази част без специални обяснения за значението на членуваните или нечленуваните имена се изброяват синтактичните позиции, в които се срещат членувани форми. Членуват се „следните синтактични категории: подложната дума, прякото допълнение, предложното допълнение, обстоятелственото допълнение, определението и определителното допълнение“ (Калканджиев 1938: 417). Не се членуват сказуемното определение, второто винително допълнение, вътрешното допълнение, дателното допълнение, определителното допълнение с форма на дателен притежателен, обстоятелствените думи (защото са наречия), приложението, безпредложните обстоятелствени допълнения, които съкращават изречения. Може да бъде членувано сказуемното определение само когато чрез него се акцентира върху смисъла на изказването (*Ти си началникът тук*), но и в този случай се препоръчва нечленуван израз като по-сбит и по-ясен. Допуска се членуване и на приложение, което пояснява лично местоимение, когато изтъква особено значително качество на поясняваното местоимение (*Един от нас, тринадесетият, беше излишен, но кой беше той*?) (Калканджиев 1938: 417). Синтактичният аспект на употребата на членувани и нечленувани имена покъсно детайлно е разработен от Ст. Стоянов.

Това са според П. Калканджиев почти всички правила за правилно използване на члена. Те са с прескриптивен характер, не са теоретично обосновани и повтарят в значителна степен изводите на Б. Цонев, които той публикува в „История на българския език“ (1934; 1937). Описателната част, която би трябвало да се основава на употребата на членуваните форми, е твърде бедна откъм съдържание. Значението на категорията се извежда от произхода и историческия ѝ развой, като с това се обясняват случаите, когато съгласно с духа на езика не трябва да се използват членуваните форми. Ясно е защо правилата, създадени без специално изследване на семантиката, са в значителна степен противоречиви, могат да бъ-

дат нарушавани и допускат много изключения. По същата причина част от тях по-нататъшната практика на употреба на членувани и нечленувани форми отхвърля.

В „Граматика на българския език“ (Ст. Младенов, Ст. Попвасилев 1939) значението на членуваната форма се търси в произхода й от старо показателно местоимение. Затова според Ст. Попвасилев „днешният член в езика ни има определително или показателно значение“ (Ст. Младенов, Ст. Попвасилев 1939: 245). Накратко се проследява появата на членувани форми в старобългарския език с различни показателни местоимения (*тъ, та, то, сь, си, се*), като се изтъкват остатъците от този процес в съвременния език при наречия като *днес, нощес, лятос*, които са свидетелство за процеса на установяване на членната форма в българския език. Постепенно в развоя на езика чисто показателното значение на местоимението се е трансформирало в по-отвлеченото значение на определителния член да показва известен определен предмет при съществителните, прилагателните, местоименията и числителните. Така вече членуваните съществителни „означават определени, познати предмети и неща“, като след поставянето на члена името „добива по-определен вид“ (Ст. Младенов, Ст. Попвасилев 1939: 244), защото когато се използва неопределената форма на името, означава, че не е ясно за кой обект се говори, а определената „дава да се разбере, че е дума за известен определен предмет“ (Ст. Младенов, Ст. Попвасилев 1939: 244). В тези няколко реда прозира мисълта, че семантиката на категорията се изразява както с членуваните, така и с нечленуваните форми на имената.

За употребата на членуваните имена Ст. Попвасилев се задоволява с коментара, че в книжовния език се злоупотребява с членувани форми под влияние на други езици и с това се „обезобразява родната наша реч“ (Ст. Младенов, Ст. Попвасилев 1939: 244). Особено ненужно е използването на определителния член в заглавия („Наука и напредък“, а не „Науката и напредъкът“). Изобщо за неуместната употреба на членувани форми Ст. Попвасилев препраща към книгата на Б. Цонев „История на българския език“.

Правилото за употреба на пълния и краткия член при съществителните от мъжки род присъства в частта за „Членуване на съществителните имена“, като изрично се изтъква, че важи само за писмения език. Обвързано е със синтактичното правило за членуването на съществителните от мъжки род, което гласи, че когато името е подлог и е в именителен падеж, се членува с пълен член, а скъсеният (непълен) член се употребява, когато името не е в именителен падеж. Не се отбелязва, че за прилагателните, причастията, местоименията и числителните правилото за писане на пълен/кратък член също е в сила.

В „Българска граматика“ (1941 г.) Д. Попов съвсем бегло се спира на семантиката и употребата на членуваните форми. Характерно за него е, че в граматиката си той отразява теорията на Б. Цонев за определени и

неопределени форми в българския език, според която както при имената, така и при глаголите се разграничават определени и неопределени форми. Според Д. Попов членуваното съществително изразява определен, познат предмет, а прилагателното – определен признак. Нечленуваното име назовава непознат, неопределен предмет, а нечленуваното прилагателно изразява неопределен признак. Тази постановка на въпроса за значението на членуваните и нечленуваните форми отразява съществуващите по това време схващания за същността на категорията, застъпени основно в трудовете на Л. Милетич и Б. Цонев. В духа на тези трудове се обяснява семантиката с произхода на определителния член от старо показателно местоимение, което от първоначално определение постепенно губи самостоятелността си, като се превръща в „определителна обликова принадлежност на името“ (Д. Попов 1941: 127), сраснала се с името. Д. Попов отделя значително място на данните от историята на езика и диалектологията, което е в синхрон с сравнително-историческия метод на описание на явленията. Той изобщо не разглежда съвременната употреба на членуваните форми. Подробно обаче представя правилата за членуване на имената от м.р. ед.ч., включително и правописните особености при образуване на формите, като подчертава, че тези правила важат за писмената реч. Откроени са случаите, които пораждат грешки при писане, като обръща внимание, че буква *ь* за м.р. бележи звук, а за ж.р. – не, но във всички случаи при членуване се пише. Чести грешки поражда и писането на члена за мн.ч. **-тѣ**, който се бърка с глаголното окончание **-те**. Самото правило за членуване на имената с пълен/кратък член е формулирано във връзка с разграничението между именителен/винителен падеж, от една страна, а от друга – с частите на изречението подлог, сказуемно определение, допълнение и техните определения. С тези правописни правила Д. Попов изчерпва всъщност описанието на категорията, ограничавайки се с формални и правописни особености, което е характерно за описанието в повечето учебни граматики след Освобождението.

За Н. Костов произходът на определителния член от показателни местоимения също обяснява определителната му семантика, с което се вписва в приетото по негово време становище за значение, което е предопределено от произхода на явлението. Членуването на имената може да се разглежда от морфологична и от синтактична гледна точка. Начинът, по който се образуват определените форми, Н. Костов разглежда в морфологията, а семантиката и употребата им в синтаксиса (в частта „Съществителното в състава на изречението“), което означава, че значението на членуваните и нечленуваните имена според него се проявява на изреченско равнище. В синтактични цялости членуваната форма означава определеност на обектите, а нечленуваната – неопределеност. Следователно категорията се изразява от определени и неопределени форми. Той споделя схващането, че разграничението между определени и неопределени форми се реализира не само при имената, но и при глаголите, което становище спо-

делят и част от останалите граматици. Пръв за това говори Б. Цонев в статията „Определени и неопределени форми в българския език“. Изобщо изследванията на Б. Цонев за значението и употребата на членуваните имена, отпечатани в няколко статии в „История на българския език“, е основата, върху която се разглежда членуването в българския език във всички разглеждани граматики с изключение на „Нова българска граматика“ и „Основна българска граматика“.

Н. Костов споделя казаното от Б. Цонев, че членът се употребява по логически съображения, а там, където има условия за неговата поява, но не се употребява, това е отражение от по-стари състояния на езика, когато българският език не е познавал определителния член. Такива са например наложените от „старината и навикът“ нечленувани роднински имена, съчетани с „къса дателна форма от лични местоимена“ (Костов 1939: 199). (Друг е въпросът, че тези кратки форми са всъщност кратки форми на притежателните местоимения). Има и други случаи, когато се употребяват членувани форми, които условията за употреба на определителен член не налагат – *Тигърът е кръвожаден. Скитам по улиците, Зяпам по витрините. Вървя по тротоара и др.* (Костов 1939: 196). Всички тези случаи обаче могат да се обяснят с общата семантика на определените форми да изразяват „ неща познати, близки, определени за говорителя, и такива той ги предполага и за слушателя“ (Костов 1939: 196). При Н. Костов за пръв път срещаме ясно формулирано основното прагматично изискване, наложено от семантиката на членуваните имена, да бъдат определени, познати както за адресанта, така и за адресата на изказването. Почти половин век по-късно в съвременните изследвания при търсене семантичния инвариант на определителния член този семантичен признак е наречен „двустранна идентифицираност на обекта“ (В. Станков 1998). Такова определение на членуваните имена обаче за пръв път дава Б. Цонев в статията си „Към правилна българска реч“, където буквално четем, че „членът означава познати предмети, сиреч кога се прибавя към някое съществително, то се схваща като познато нам, които говорим или пишем, и на ония, които ни слушат или четат“ (Цонев 1985: 468).

Н. Костов схваща, че съдържанието на категорията се изразява не само от определени, но и от неопределени форми. „Когато става дума за предмет, който е привлякъл вниманието ни по-рано, в синтактични цялости името се явява с членувана форма. Обратно, става ли дума за нещо, името на което споменуваме за пръв път, то трябва да се яви с нечленувана форма“ (Костов 1939: 196), т. е. според него категорията е двучленна.

Към останалите автори на граматики, които споделят резултатите от изследванията на Б. Цонев, се присъединява и Н. Костов, като повтаря в най-общ вид изводите му за прекалената употреба на членувани имена, което в книжовния език е резултат от чуждо влияние и лоши преводи от езици с определителен член. Той препоръчва, за да се избегне „покварата от чужди влияния“ (Костов 1939: 196), приближаване на книжовния език

до народния, където употребата на члена е само по необходимост. Препоръката е в духа на написаното от Б. Цонев „дето е възможно да се избегне членувана форма, без да се накърни с това мисълта, хубаво е да си послужим с нечленувана форма“ (Костов 1939: 197). При формулирането на правилата за неупотреба на членувано име Н. Костов се стреми да представи и семантичните основания за препоръките, оформени в шест точки, въпреки че заявява липсата на теория, която да им придаде научен характер.

На първо място в частта „Злоупотреба с членувани форми“ са поставени случаите, когато по семантични причини в българския език не се налага определеност (*Обявявам война, Боря се за свобода и правда, Без да гледам умора*), защото с такива изрази се назовават „неща и понятия, които не са определени“ (Костов 1939: 197). Друга категория имена, които по семантични причини в българския език се употребяват нечленувани, са собствените имена, определенията на собствените имена, имената на дни, месеци, празници. Обяснение за неупотребата на определителен член отново е значението на собственото име да обозначава единствен обект, който няма нужда да се отделя от подобните си, което се налага при нарицателните съществителни. Тук се изтъква отделящата функция на определителния член, която е основен компонент в семантиката му, свързан с „желанието да отделим даден предмет от останалите подобни на него“ (Костов 1939: 198). Първоначалното обобщение за семантиката на собствените имена и откроряване на отделящото значение на определителния член обаче отново намираме в цитираната по-горе статия на Б. Цонев. Това, което прави граматиката на Н. Костов по-различна от останалите, разгледани до тук граматики, е задължително включеното обяснение на семантиката на определените и неопределените форми при правилата за неупотреба на определителния член, което останалите автори смятат за несъществено. Други случаи, при който не се членуват имената, са предложните съчетания, които имат обстоятелствено значение за място (*живея на село*), за време (*през ден, един път в седмица*), за начин (*ходя с открито чело*), за причина (*от завист*), съчетания от роднински имена и кратка дателна форма на личните местоимения (*брат ми, зет ни*). Обяснението за неупотребата на определителния член в тези случаи е в тяхната старинност. Те са „завещани от онова далечно време, когато българският език е имал много падежни форми с жива употреба, а не е познавал член“ (Костов 1939: 198-199). В много от случаите това правило с прескриптивен характер (каквито всъщност са и останалите правила), практиктиката опровергава като налага употреба и на членувани форми. Н. Костов отбелязва, че не се членуват съществителните в пословици, поговорки и изрази с народен характер (*От трън, та на глог*) поради своята старинност, както и синтактични съчетания, в които се изреждат няколко имена (*учители и ученици, народ и цар*). Сам Н. Костов признава, че точно в този случай „няма нищо теоретично“ и не произтича от семантични причини. Причината да се препоръчва нечлену-

ван израз е благозвучието на фразата. „Когато се наредят няколко членувани съществителни, целостта добива не особено хубав вид. И тук стегнатостта придава повече хубост, без да се накърнява с нещо съдържанието“ (Костов 1939: 198). Следва съществената забележка, че такива изрази не означават неопределеност, а се препоръчва неупотреба на определителен член поради „особености, присъщи на простонародния език“ (Костов 1939: 199).

Основания със семантичен характер са в основата на правилото за нечленуване на заглавия на книги, вестници, списания, статии, глави от книги и др., защото в заглавието името се споменава за пръв път. Освен това в изрази, съдържащи заглавия на книги, имената са „вид частни (собствени) имена“ и не се членуват според изискванията на българския език. Такова членуване трябва да се избягва, защото е подражателно (*Чета Илиада*, а не *Чета Илиадата*). Така формулираното нормативно правило е едно от правилата, които най-често се нарушават в практиката.

За Н. Костов е съществено да се отбележи вниманието, което обръща на членуването в именната група. То според автора представлява особеност на българския език в сравнение с езици като френски, немски и английски. „В българския език членуването на съществително, което има и определение, е съвсем различно от членуването на съществително без определение“ (Костов 1939: 199). Обяснявайки примери за членуване на словосъчетания от прилагателно и съществително, Н. Костов стига до мисълта, че определителния член в тези случаи е групов определител, формулирано ясно и терминологично назовано за пръв път много по-късно от Ю. Маслов. При членуването на такива случаи Н. Костов изтъква, че определеността се отнася основно за съществителното, но членът се приема от прилагателното, а определя цялата група. „Погрешно е да се мисли, че щом е членувано прилагателното, с това се придава някаква определеност на качеството, което то именува. Напротив определеността в *хубавата мома*, въпреки че е членувано само прилагателното, се отнася до цялото съчетание и повече до съществителното“ (Костов 1939: 216). Тези случаи на членуване се отнасят не само до прилагателните, но и до числителни, местоимения и причастия. При случаите с разместен словоред (когато съществителното е на първо място) също се членува целият израз, „съчетанието добива пак общ член“ и е определител на цялата именна група.

От чисто нормативна гледна точка интерес за Н. Костов представлява членуването на съчетания от две и повече еднородни и неоднородни определения. За тези случаи в специална част „Две и повече прилагателни при едно съществително“ се налага да се формулират първо практически правилата за разграничаване на двата вида определения, а след това и правилата за членуването им. Тъй като в книжовния език това са колебливи и неустановени случаи, специално формулираните правила предписват членуване на всяко едно от еднородните определения. При неоднородните определения се членува само първото от тях.

Правилото за употреба на пълен/кратък член при имената от мъжки род присъства задължително във всички разглеждани граматики. Н. Костов формулира правилото като обвързва членуването с позицията на името в прав и косвен падеж. Според него „Пълна членувана форма се пази за прав падеж, а форма с кратък член – за косвен падеж“ (Костов 1939: 200). По-значително място той отделя на коментар за несъстоятелността (според него) на официално наложеното от официалните правописни упътвания правило. След като подчертава, че то е в сила само за писмената реч, тъй като е изкуствено, и в говоримата реч е невъзможно да се проведе, Н. Костов предлага вместо синтактичното правило в книжовния език да се приеме еуфоничното правило, предложено от Б. Цонев като по-лесно, по-благозвучно, а и по-адекватно на „живата реч“.

Описанието на семантиката на категорията *определеност/неопределеност* и употребата на определителния член в „Основна българска граматика“ на Л. Андрейчин като методология е съвсем различно. То в значителна степен превъзхожда написаното в граматиките, разгледани дотук. Първо, липсва ясно изразена прескрипция при описание на случаите, в които не се употребяват членувани форми; в описанието на категорията се взема предвид съвременното състояние на езика, а не се изхожда от произхода и историята на определителния член; семантичното описание е задълбочено и се опира на практиката при употребата на членуваните и нечленуваните форми в съвременния книжовен език.

В определението на категорията се изтъква нейният прагматичен характер, като се подчертава, че обектът се обозначава като известен (от предварително или непосредствено запознаване, както и по предположение) и определен за участниците в речевия акт. Семантичната категория обхваща значенията *определеност* и *неопределеност* на обектите. „Употребата на члена при нарицателните имена се управлява от нашия основан върху природата на езика ни усет за изтъкване на представата за определеност и неопределеност при предметите, за които говорим“ (Андрейчин 1978: 127). Историческите сведение за произхода на определителния член присъстват само като допълнителен аргумент за значението на категорията. От позицията на съвременните постижения при разкриване на семантиката на категорията методологически бихме определили такъв подход като прагматичен, обвързан с отчитането на комуникативната ситуация, контекста и участниците в речевия акт. Както справедливо отбелязва обаче Ст. Буров, такава трактовка е „по-скоро интуитивна, а не теоретически осмислена. В следващите близо 40 години тя не е подложена на анализ, не е развита в нещо по-голямо от тия бележки нито от самия Андрейчин, нито пък от други български лингвисти“ (Буров 2010: 37).

Верен на синхронния начин на описание, Л. Андрейчин е категоричен, че образците от народното творчество като пословици, поговорки и народни песни не могат да служат като пример за правилна и икономична употреба на члена, защото строежът на речта при тях е резултат от действието

на някои по-особени фактори, като например изискването за ритмика, които са чужди на обикновената реч (Андрейчин 1978: 131). Съвсем основателно Л. Андрейчин критикува своите предшественици и прокарва в граматиката си мисълта, че нормите за употреба на определителния член трябва да произлизат от употребата в говоримия език, т.е. нормите трябва „да се градят върху основата на свободната говорима народна реч“ (Андрейчин 1978: 127).

Макар да заявява, че речта може да бъде по-благозвучна,стегната и изразителна, ако се избягва прекомерната употреба на членувани форми, а определителният член се употребява само когато смисълът го изисква, Л. Андрейчин при описанието на употребата на членуваните форми не налага прескриптивни правила, а се старае обективно да ги отрази и обясни. Така например отбелязва, че някои географски собствени имена като *Искърът, Босфорът, Балканът* се срещат и членувани. Той пръв забелязва особеностите на умалителните лични имена на *-е*, *-че*, *-енце*, *-а*, *-ка* да се членуват, свързвайки го с емоционалния им характер. Отразява и тенденцията в книжовния език да се предпочита кратката членна форма на прякорите и прозвищата при съществителните от мъжки род, макар че сочи изключенията в творчеството на Вазов. Обяснява семантиката на членуваните собствени лични имена в множествено число (*Ивановците са повече от Петровците*) с това, че в тези случаи собствените имена губят индивидуалната си определеност и се възприемат като нарицателни.

За разлика от разгледаните досега автори Л. Андрейчин не е категоричен, че в заглавията трябва да се избягва членуването. Точната формулировка е, че когато смисълът на заглавието не налага членуване, то трябва да се избягва, тъй като заглавието има „етикетно-називен“ характер. Но ако желанието на автора е да се придаде по-голяма конкретност и непосредствена връзка с историята, както е случаят с „Под игото“, то употребата на членувана форма е наложителна. При случаите с изреждане на няколко съществителни имена според Л. Андрейчин по-добре е да се избягва членуване не поради благозвучие, а защото семантиката на цялост и пълнота на целия израз не предполага конкретен, а абсолютен смисъл. В тези случаи нуждата от употреба на определителен член не е задължителна, а факултативна. Това важи и за членуването на „*цял, всички*, на някои нарицателни имена, употребени в абсолютен смисъл: *цял свят* и *целият свят*; *всички граждани* и *всичките граждани*; *човек е разумно създание* и *човекът е разумно създание*“ (Андрейчин 1978: 129). За част от тези примери Л. Андрейчин има предвид по-късно наречената от Ст. Стоянов генерична определеност и изразите с квантор за всеобщност. Все във връзка със семантиката на определителния член да изтъква конкретни предмети, като ги отделя от подобните им обекти, е възможността определителният член да бъде изпускан при изрази с „отвлечено (най-често обстоятелствено) значение“, при които според Л. Андрейчин „често пъти няма основа да се говори за определеност в обикновения смисъл на думата, тъй като

нямаме работа с отделни предмети, които да имат нужда да бъдат индивидуално изтъкнати измежду други подобни представители от обема на същото понятие и на същата дума“ (Андрейчин 1978: 129). Това са изрази като *под влияние на*, *по желание на*, *при изпълнение на*, *студент по филология* и др., които изискват специално внимание при употреба, защото определителният член в такива случаи има факултативна употреба, а изразът може да бъде и членуван.

Основание за нечленуване на роднинските названия (*майка ми, баща ми*) освен в старинния им произход Л. Андрейчин търси отново в семантиката на израза, където кратките притежателни местоимения, поставени след името, имат определително значение и в този смисъл употребата на определителния член е излишна. При някои изрази от тази категория (*синът ми, мъжът ми, свекърът ми*) Л. Андрейчин не пропуска да отбележи членуването, наложило се в езика, което обяснява по несъвсем убедителен начин. Отбелязва и появата на определителен член в съвременния език при отделни типове изрази, установени по-отдавна като нечленувани (*живея на село* но *живея в града*). В този смисъл описателната част в граматиката е плод на наблюденията му върху употребите на определителния член в съвременния език, а не сухо описание на факти, обяснени с историческото развитие на езика. Това му дава възможност да отбележи вариантността при употребата на някои изрази и да ги кодифицира като факултативни.

Л. Андрейчин описва и обяснява случаите, при които в езика по семантични причини не се налага членуване, като също не пропуска да отбележи и употребата на определителен член при някои от тях. Това са: нарицателни имена, употребени като титли при собствени имена, тъй като представляват обща смислова цялост със собствените имена; определения на географски и други названия (*река Искър, дружество „Просвета“,* но *романът „Война и мир“, планината Витоша*); съществителни, образувани с наставките *-ко, -льо, -чо, -ан*, характерни и за собствените имена, които освен по образуване се доближават и по семантика до собствените имена; имената на месеците, дните на седмицата и посоките на света, които също са близки по служба със собствените имена; жителските имена, които се употребяват както членувани, така и нечленувани (Андрейчин 1978: 128).

В „Основна българска граматика“ специално място е отделено на описанието на членуването в именната група и ролята на определителния член като групов определител. Описва се членуването в два вида именни групи, състоящи се от прилагателни и съществителни нарицателни, от една страна, а от друга – от прилагателни и съществителни собствени. Описани са случаи, които до този момент не са кодифицирани, или са кодифицирани по друг начин. Така например независимо от вида на определенията, еднородни или нееднородни, според Л. Андрейчин се членува само първото от тях (*крехката и мила песен*, *малката черноока мома*). Само ако пред кратко притежателно местоимение има повече от едно определе-

ние се допуска членуване на всички прилагателни (*скъсаните му и запетнени панталони* и *скъсаните и запетнените му панталони*).

Специално място Л. Андрейчин отделя на членуването в именна група, състояща се от прилагателно и съществително собствено. Той обръща внимание на факта, че макар собствените имена да не се членуват, ако са употребени с прилагателни, прилагателните имена са членувани, като така цялата група е определена (*старата Сарандовица, Иван гърбавият*). Посочва също и случаи, които обикновено се употребяват без член, в които, ако в групата има прилагателно, то се членува (*старата ми майка*). Описва и членуването на прилагателни в състава на собствени имена, които в практиката се срещат членувани или нечленувани според приетото название (*Стара планина*, но *Охридското езеро*). Характерно за описанието на членуването при имената у Л. Андрейчин е отбелязването на някои тенденции в употребата на определителния член. „Често пъти названията на езиците не се членуват: *граматика на български език; турски език е много интересен за изучаване.* В последно време се забелязва стремеж към членуване в такива случаи: *граматика на българския език; турският език е много интересен за изучаване*“ (Андрейчин 1978: 277).

В кодификацията на правилото за употреба на пълен/кратък член при имената от м.р. ед.ч. Л. Андрейчин е пределно лаконичен, като предава правилото, както е кодифицирано в официалното правописно упътване без коментар за това дали синтактичното правило най-адекватно урежда писането на пълен/кратък член. Така според това правило с пълен член се членуват имената, когато изпълняват служба на подлог или сказуемно определение, т.е. когато са в именителен падеж. С кратък член се членуват преките и непреките допълнения, или когато името е във винителен падеж (Андрейчин 1978: 125).

Интересен факт, който трябва да се отбележи, е, че формулирането на правилото за членуване на имената в позициите им в именителен или косвен падеж не само в разглежданите граматики, но и в правописните речници, продължава много след последната правописна реформа през 1945 г. В „Правописен речник на българския книжовен език” от 1965 г. с автори Л. Андрейчин, Вл. Георгиев, Ив. Леков, Ст. Стойков четем „Членната форма за имената от мъжки род се употребява по следното правило: за именителен падеж **-ът**, **-ят**, за косвен падеж **-а**, **-я** (Л. Андрейчин 1965: 8).

Особено място сред разглежданите граматики заема концепцията на Ал. Теодоров Балан в „Нова българска граматика“ за определеността и неопределеността на имената, или за така наречената от него категория *положение*. Той е първият и единствен български езиковед, дал име на категорията, което обаче не е възприето в българската граматична терминология. Според Балан „Името на една представа за същина я поставя за нашето мислене в п о л о ж е н и е спротив други предмети определено, или неопределено“ (Балан 1940: 49). По семантика определеният обект е поз-

нат, отделен от другите обекти („близък между други“) макар и споменаван за пръв път, а неопределеният е непознат от преди и „далечен между други“ обект. В това кратко определение се изтъкват съществени признаци на категорията, свързани с отделянето на един елемент от множеството по някакъв признак и разпознаването му като вече познат, и съответно непознат от преди. Когато говори за категорията *положение*, Балан има предвид и двете значения: определено и неопределено като противопоставени едно на друго, които съвременното езикознание определя като грамемите *определеност* и *неопределеност*. Съвременното схващане за морфологичните категории с две грамеми (в случая *определеност* и *неопределеност*) е, че имат маркиран и немаркиран член. Маркираният се отличава от немаркирания по наличието/отсъствието на граматична морфема, а в семантично отношение немаркираният член е с по-общо значение, поради което в определени случаи може да изрази семантиката на маркирания. Опозицията е привативна. Балан е забелязал тази особеност в семантиката на нечленуваните имена, изтъквайки, че „необчленени имена служат за смисъла както неопределено, така и определено: *най-сетне падна лисица в капан = лисицата в капанът*“ (Балан 1940: 50). Така още през четиресетте години на миналия век той съумява да представи морфологичната същност на разглежданата категория, наричайки я *положение* с определено и неопределено значение, много преди в българското езикознание да се заговори за значение на категория, представено с помощта на опозиции. Системният подход при описание на явленията, в това число и при описанието на определеността/неопределеността, характеризира „Нова българска граматика“ като граматика, в която новият и за европейската лингвистика структурализъм е в основата на граматическото описание.

Формите на имената Балан нарича неопределени и определени облици, които в реч придават особен смисъл на отношенията между представите за обектите от действителността. „Определени или неопределени облици на имена в реч произвеждат особит смисъл в относбите между представи“ (Балан 1940: 50). Примерът с членувани и нечленувани имена в словосъчетание илюстрира различния смисъл в реч, който придава определителният член, прибавен към името: „*Лисица в капан* е везба между тия имена за един смисъл, *лисицата в капан* е везба за друг смисъл, *лисица в капанът* за трети смисъл, и *лисицата в капанът* за четвърти“ (Балан 1940: 50). Така словосъчетанието *лисица в капан* носи неопределен смисъл, *лисицата в капана* е с определен смисъл, в другите два израза (*лисицата в капан* и *лисица в капана*) определен смисъл има само едното име от словосъчетанието, а другото е неопределено.

За Балан морфологичната категория *положение* е тясно свързана със синтаксиса, защото смисълът се проявява в изказването, който на формално равнище се изразява с нечленувани имена (неопределени облици) или с членувани, образувани с „приставка, наречена член“ (Балан 1940: 49). За Балан като мени своя облик (форма), думата изразява ново значение, което

се проявява в съчетание с други думи при употребата им в речта. Промяната на формата, което е свързано с промяна на значението, се отнася за категории „морфоложки и синтаксови едновременно“ (Балан 1940: 49). Така според него категорията е морфологична и синтактична.

На формално равнище всички окончания на думата, които тя получава в речта, за Балан са склонение. „От разнообразието на крайки в реч за една и съща дума ние извеждаме норми за менитва на имена, която по предание наричаме „склонение“, и за менитва на глаголи, също така по предание наричана „спрежение“ (Балан 1947: 98). Затова формите на членуваните и нечленуваните имена в „Нова българска граматика“ са представени като част от склонението. „Облици, образувани с членови творници, не може да стоят в българската граматика вън от склонението; еднакво с наречените „падежни облици“, и те служат в изречение за падежни относби. Разликата между „падежни“ и „членувани“ или обчленени облици е, че падежните означават п о л о ж е н и е на предмети или неща било определено, било неопределено за желан смисъл; случаят се решава от характера на самата падежна относба, изразявана с облика, или от други обстоятелства при строежа на изречения“ (Балан 1947: 101). Тук задължително трябва да поясним, че за Балан падежни относби (отношения) и падежни облици (форми) са различни неща. Според него в езика може да има падежни отношения, които не се изразяват морфологично. В това се заключава голямата разлика между Балан и останалите български езиковеди, предизвикала сериозна полемика през петдесетте години на миналия век. Тук няма да се спирам на същността на въпроса, тъй като работата се отнася основно за категорията *определеност/неопределеност*. Само ще изтъкна близостта на възгледите на Балан с теорията на Филмор за падежната граматика, която е разработена години по-късно в американската лингвистика.

В „Състояние на българската граматика“ Балан пояснява „Предание от класичната граматика показва под склонение система от падежни облици. От тук заключават и преемници на преданието, че няма склонение език, който не обладава падежни облици подобно на гръцкия или на латинския език. Върху такова заключение се е обявявало и у нас, че в българския език няма склонение. Грешката се открива веднага, щом се приеме, че менитвата на имена е склонение, а имената в българския език менят облици спротив везбата им в реч. Работата е за количество или система облици, а не за количество или система падежни облици“ (Балан 1947: 100). Ясно е,че за Балан всички форми на думите оформят склонението в даден език. Затова и членуваните и нечленуваните форми на думата трябва да бъдат в склонението. По тази причина „Наречените „падежни“ облици не е право да се поставят у нас отделно от обчленените, защото и обчленените изразяват „падежи“. Балан определя *падеж* така: „Падеж (лат. casus) наричаме относбата, в каквато се пада (етимоложки взето) или се поставя (глаголно взето) едно име заради службата си в реч“ и добавя: „за всякой падеж

името се веже в реч под един или под друг облик“ (Балан 1947: 43). „Остая още да се дотъкми, че обликът, под който се веже името заради службата си в реч, може да бъде неопределен или определен“ (Балан 1947: 102). Към склонението на имената Балан причислява всички налични в книжовния език форми – определени и неопределени форми, „облик за число, наречено броево, свойствено само на имена съществителни от мъжки род – броев облик“ (Балан 1947: 106), формите за род и число, звателните форми. Ето как изглежда склонението на многосричните съществителните от м.р. според Балан:

1. Многосрични имена

		а) твърдо закраени	б) и в) меко закраени	
ед.ч.	им. неопр.	*народъ*	*учитель*	*ратай*
	опр.	*народътъ*	*учительтъ*	*ратаятъ*
	зв.	*народе*	*учителю*	*ратаю*
	вин. неопр.	*народъ*	*учитель*	*ратай*
	опр.	*народа*	*учителя*	*ратая*
мн.ч.	им. неопр.	*народи*	*учители*	*ратаи*
	опр.	*народитѣ*	*учителитѣ*	*ратаитѣ*
бр.ч.		*народа*	*учителя*	*ратая*

Тъй като интерпретациите на Балановия възглед за употребата на пълния и краткия член при членуването на съществителните от м.р. ед.ч. в голямата си част са неточни, за по-ясно смятам да приведа един по-голям цитат от „Нова българска граматика“, където самият той казва, че „В реч винителният облик се среща по служба с именителния определен облик, па се среща и по гласеж с именителния усечен облик. Това прави, че в книжевния език, както в никой народен говор, се употребят размесом облици винителен, именителен членов усечен и именителен членов пълен за съща падежна относба“ (Балан 1940: 55). За да се избегне това смесване на облици и воден от наблюдението си, че „В именителни относби книжевният език избягва усечени членови облици вместо пълни, както пък во винителни относби избягва пълни членови облици вместо винителни, еднакви с усечените“ Балан смята, че пълен член трябва да се употребява в именителен падеж, а кратък член в косвен падеж. Никъде обаче той не споменава, че в писмената реч това е нормативно правило при членуването на съществителните. По повод критиките на правилото за употреба на пълен/кратък член за съществителните от м.р. ед.ч. в „Състояние на българската граматика“ отбелязва „Ревност на защитници на такъв възглед (Костов, стр. 60–61, 200–201) не съответства на едно пòразумно устройство на българския книжовен език (вж. Калканджиев, стр. 225–226). Нашите

ревнители за популярни облици пречат да се възприеме всеобщо ред за употреба на *човекът* напр. само в определена относба именителна, а *човека* в определена относба винителна, разбира се, като се остави свобода на слоговия или поетичен усет. Тям очевидно се допада устарялата, а в себе неверна ука за „общи падеж“ (защото сами изразът „общи падеж“ е от синтаксово гледище безсмислен), и ако се допуща още употребата му, то може да бъде смислено само в значение на общи облик“ (Балан 1947: 108). С тези думи Балан изразява подкрепата си за синтактичното правило за членуване с пълен/кратък член при съществителните от мъжки род ед.ч., макар че в „Нова българска граматика“ не го е формулирал като нормативно правило.

Близостта на Балановата граматика до основните принципи на структурализма и функционализма се проявява и в откриването на определеното значение на собствените имена, определените по значение звателни форми, определената семантика на показателните местоимения, на личните местоимения, на обобщителните местоимения и съответните местоименни наречия, определеността на наречията *зиме, лете, пролет, лятос, зимъс.* Неопределени по значение за Балан са неопределителните местоимения и местоименните наречия.

В „Нова българска граматика“, както и в граматиките на Н. Костов и Л. Андрейчин, са кодифицирани някои случаи на членуване на приложения и определения на собствени имена. Собственото име е определено по семантика и обикновено не се членува, но когато е определено от две неоднородни определения, се членува само първото от тях (*монахът светогорец Паисий*). Същото словосъчетание като приложение със самостойни членове, като всеки последващ е приложение на предишния, при членуване получават определителен член и двете съществителни (*монахът, светогорецът, Паисий*). Ако обаче съчетание от две съществителни се схваща като съставна дума, се пише с дефис, като се членува втората дума (секретар-бирникът). Специално правило има за „*господин* като приметово съчетание с лично име“ (Балан 1940: 64). В тези случаи се членува второто съществително (*господин учителят*).

Същите правила са в сила и при членуване на словосъчетание от прилагателни като определения на съществителното. Членува се само първото прилагателно от определителното словосъчетание (*зелената букова гора*). При словосъчетание, което Балан нарича прилогово (приложение), се членува поотделно всеки член на словосъчетанието, като между отделните членове на словосъчетанието се поставя запетая (*бляновет*ѣ*, моминскит*ѣ*, хубавит*ѣ). В тези случаи определителният член служи за групов определител, защото определено значение получава цялото словосъчетание. За членуването на прилагателните от мъжки род ед.ч. в „приметова (определителна) купчина“ е в сила правилото за употреба на пълен/кратък член, както е при съществителните от мъжки род. Това правило Балан форму-

лира извън основния текст, като забележка в частта „Прилагателно име в съчетание със съществително“.

От направения анализ на изложението в първите научни граматики за семантиката и употребата на категорията *определеност/неопределеност* могат да се направят следните заключения. Авторите на граматики, които се доверяват на сравнително-историческия метод при описанието на граматичните явления (Ст. Младенов, Ст. Попвасилев, Д. Попов, П. Калканджиев), свързват семантиката на категорията с историческия й произход, а като еталон за правилна употреба на членуваните и нечленуваните изрази смятат народната реч, изразяваща духа на езика. Макар че правилата за неупотреба на определителния член, изведени от Б. Цонев и пренесени в разглежданите граматики, имат „логически“ основания, които в известен смисъл отразяват семантиката на членуваните и нечленуваните форми, те не почиват на системни наблюдения върху употребата, имат силно изразен прескриптивен характер, лишени са от обяснения и съдържат в себе си предписания, които практиката в течение на времето постепенно опровергава.

Различен е Н. Костов. Въпреки повторените изводи от трудовете на Б. Цонев, той смята за нужно да изтъкне семантичните основания за прескриптивните по своя характер правила, обединени от него в шест точки. Схващането за прагматичния характер на описваната категория, макар и неоригинално, намира място в изложението. Освен това на основание на употребата на членувани и нечленувани имена той формулира допълнителни правила за членуването в рамките на именната група. Подходът на Н. Костов при описание на граматиката като цяло е синхронен, но при разкриването на семантиката на категорията *определеност/неопределеност* наблюденията върху употребата на членуваните форми в книжовния език не са системно организирани. Той признава, че при писането на граматиката си по теоретичните въпроси (какъвто е и семантиката на категорията *определеност/неопределеност*) се е ползвал от трудовете на професорите езиковеди, особено на Б. Цонев. Затова и по собствена оценка граматиката му е повече описателна и практическа. Нормативна стойност и практически характер имат правилата за членуване в именната група, които по-подробно бяха представени в изложението по-горе.

„Основна българска граматика“ на Л. Андрейчин се отличава, както забелязва и сам авторът, с много нови наблюдения, но това, което я свързва със структурализма, е акцентът върху семантиката на езиковите факти и описанието, основаващо се на употребата на формите в съвременния книжовен език. Функционирането на езиковите елементи и системното им представяне характеризират подхода на Л. Андрейчин към граматичните явления като функционален. Разглеждането на категорията *определеност/неопределеност* от такъв аспект носи и качествено различната интерпретация на фактите и тяхното обяснение. Нормативните правила, които кодифицира Л. Андрейчин, са изведени от употребата на определените и не-

определените форми в съвременната говорима реч. Формулирани въз основа на семантичното съдържание на изразите в реална употреба, те са непротиворечиви и отразяват различни варианти при употребата на членуваните и нечленуваните изрази, като се отчитат и факултативните варианти. Въз основа на реалното значение на формите Л. Андрейчин коригира някои неправилни обяснения за семантиката им, възприети от останалите автори на граматики. Изложението в „Основна българска граматика“ е допълнено с много нови случаи, като някои от тях са кодифицирани по различен начин от дотогава кодифицираните. Със своя синхронен метод на описание Л. Андрейчин разкрива съществени страни от значението и употребата на категорията *определеност/неопределеност*, които са възприети в нашата граматика и се доразвиват в следващи граматични разработки.

В „Нова българска граматика“ Ал. Теодоров-Балан, следващ принципите на системното и синхронното описание на граматичните явления, още през четиресетте години на миналия век успява да представи морфологичната същност на категорията *определеност/неопределеност* като граматична опозиция на определените и неопределените форми, много преди в българското езикознание да се заговори за значение на категория, представено с помощта на опозиции. Като изхожда от употребата на неопределените форми, той стига до мисълта, че те могат при определени условия да имат и определително значение, с което се характеризира немаркирания член на привативната опозиция. Друг съществен принос при разкриване на семантичното съдържание на наречената от него категория *положение* (Балан единствен дава име на категорията) е в откриването на определеното значение на собствените имена, на звателните форми, на показателните местоимения, на личните местоимения, на обобщителните местоимения и съответните местоименни наречия, на неопределителната семантика на неопределителните местоимения и местоименни наречия. За пръв път в българското езикознание се говори за категория, която пронизва цялата именна система, категория, която се изразява не само по морфологичен начин, но и с лексикални средства. Много по-късно в лингвистиката (българска и чужда) ще се говори за функционално семантично поле на определена граматична категория, чието значение се изразява както с граматични, така и с лексикални средства. Така че напълно оправдано е самочувствието на проф. Ал. Теодоров-Балан да смята, че граматиката му е нова „не само по ука, но и по наука“, с нова методология на изследване, като се подчинява на структурно-функционалния подход към явленията.

Както стана ясно, начинът на описание на образуването на членуваните форми, описанието на вариантите на определителната морфема, употребата на членуваните и нечленуваните имена и семантиката на категорията отразяват разликата в теоретичните възгледи на отделните автори, работещи в рамките на различни научни парадигми – сравнително-историческата методология и структурализма. В граматиките на П. Калканджиев,

Ст. Младенов, Ст. Попвасилев и Д. Попов описанието е свързано с историята и „духа на езика“, а за Ал. Теодоров-Балан, Л. Андрейчин и донякъде за Н. Костов е важно синхронното описание на граматичната система. Оттук следват и резултатите в цялостното представяне на категорията *определеност/неопределеност*.

В заключение трябва да изтъкнем онези резултати, които представляват достиженията при описанието на категорията и онази основа, на която стъпват следващите изследователи. На първо място това е цялостно представеният механизъм на образуването на членуваните имена в граматиките на Ал. Теодоров Балан и Н. Костов, като се отчита морфологичният и фонетичният фактор при образуването на формите. Може категорично да се твърди, че описанието на образуването на членуваните от нечленуваните форми в тези две граматики отразява всички особености на членуването при съществителните и прилагателните от мъжки, женски и среден род в единствено и множествено число. Формулираното от Н. Костов „Правило за приспособяване на члена към крайната самогласка“ се прилага при формалното описание на членуваните форми във всички последващи описания на категорията. Важно за по-нататъшните изследвания е извеждането в „Нова българска граматика“ на Ал. Теодоров-Балан на точния брой на вариантите на определителната морфема, разграничени от писмените ѝ варианти, приети в по-нататъшните изследвания. Убедително, макар и несподеляно от всички изследователи, е твърдението на Балан, че основата, от която се образуват членуваните прилагателни от м.р. ед.ч., е стара членувана форма (*старий*) на прилагателното, към която се прибавя членната морфема **-ъть**. Въпросът за морфологичната същност на определителния член, дискусионен и в най-ново време, е решен от Н. Костов и Ал. Теодоров-Балан, определяйки го като окончание или специфична граматична морфема. Поставеното начало на синхронно изследване на категорията *определеност/неопределеност* в граматиките на Н. Костов, Л. Андрейчин и Ал. Теодоров-Балан води до първите значими резултати в разкриването на семантичния потенциал на категорията и употребата на членуваните и нечленуваните форми. И за тримата автори категорията има прагматичен характер. Макар че обект на внимание е само индивидуалната определеност, не може да не се оцени представянето на категорията *положение* (определеност/неопределеност) от Ал. Теодоров-Балан като граматична опозиция на определените и неопределените форми. Нещо повече, макар че Балан не борави с тези термини, според употребата на неопределените форми, той стига до мисълта, че те могат при определени условия да имат и определително значение, с което се характеризира немаркираният член на една привативна опозиция. За пръв път в българското езикознание в „Нова българска граматика“ се говори за категория, която пронизва цялата именна система и се изразява не само по морфологичен начин, но и с лексикални средства. Основавайки се на реалната употреба

на членуваните и нечленуваните съществителни, Л. Андрейчин прави важни изводи за семантиката на категорията, като разкрива съществени страни от значението на членуваните имена, които са възприети в нашата граматика и се доразвиват в следващи граматични разработки. По още един дискусионен днес въпрос – за наличието на неопределителен член в българския език изпъква становището на Ал. Теодоров-Балан, че в атрибутивната употреба на *един* се открива неопределително значение, т.е. може да се говори за неопределителен член.

С анализа на разработките в първите научни граматики на категорията *определеност/неопределеност* се надяваме, че се откроиха приносите на техните автори за цялостното описание на една от най-сложните категории в българското езикознание. Надяваме се също така, ако не сме успели да коригираме разпространеното мнение, че сериозните разработки за категорията започват едва през втората половина на XX век, то поне да сме успели обективно да представим тези приноси като необходимата основа, върху която по-нататък продължават изследванията на категорията *определеност/неопределеност*.

БЕЛЕЖКА

[*] За един сравнително кратък период от време (от 1936 г. до 1942 г.) излизат шест научни граматики, които сравнително пълно описват българския книжовен език. Това са: „Българска граматика. Звукословие, видословие, словосъчинение, правопис, ударение, произношение и сведения из историята на езика и писмото“ (1938) на П. Калканджиев (преподавател в Пловдивския учителски институт) „Граматика на българския език“ (1939) от проф. Ст. Младенов и Ст. Попвасилев (преподавател по български език в Казанлъшкото педагогическо училище), „Българска граматика“ (1939) от Н. Костов (учител в София), „Нова българска граматика“ (1940) на проф. Ал. Теодоров-Балан, „Българска граматика“ (1941) от Д. Попов (преподавател по български език във Варненското висше търговско училище), „Основна българска граматика“ 1942 (1944) на д-р Л. Андрейчин.

ИЗТОЧНИЦИ

Андрейчин 1942 (1944): *Андрейчин, Л.* Основна българска граматика. София, Хемус; 2. изд., София, Наука и изкуство, 1978.

Балан 1940: *Балан, Ал. Теодоров*. Нова българска граматика. София, Книгоиздателство „Г. Ф. Чипев“.

Калканджиев 1938: *Калканджиев, П.* Българска граматика. Звукословие, видословие, словосъчинение, правопис, ударение, произношение и сведения за историята на езика и на писмото. 2. изд. София – Пловдив, „Хр. Г. Данов“.

Костов 1939: *Костов, Н.* Българска граматика. София, Казанлъшка долина.

Младенов, Попвасилев 1939: *Младенов, Ст., Попвасилев, Ст.* Граматика на българския език. София, Казанлъшка долина.

Попов 1941: *Попов, Д.* Българска граматика. София, „Хр. Г. Данов“.

ЛИТЕРАТУРА

Буров 2010: *Буров, Ст*. „Основна българска граматика“ на Любомир Андрейчин и българската граматична историография (С акцент по въпроса за някои нейни незабелязани приноси). – БЕ, Приложение.

ГСБКЕ 1983/1995: Граматика на съвременния български книжовен език. Том 2. Морфология. София, Издателство на БАН.

ИНБКЕ 1989: История на новобългарския книжовен език. София, Издателство на БАН.

Куцаров 2007: *Куцаров, И*. Теоретична граматика на българския език. Морфология. Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“.

Мурдаров 1999: *Мурдаров, В*. Виенската славистика и българското езикознание 1822–1849–1918. Пловдив.

Ницолова 2008: *Ницолова, Р*. Българска граматика. Морфология. София, УИ „Св. Климент Охридски“.

Първев 1975: *Първев, Хр*. Очерк по история на българската граматика. София, Наука и изкуство.

СБЕ 1998: *Бояджиев, Т., Куцаров, И., Пенчев, Й*. Съвременен български език. София, ИК „П. Берон“.

Теодоров-Балан 1947: *Теодоров-Балан, Ал*. Състояние на българската граматика. София, Печатница „Рангел Младенов“.

Цонев, Б. 1934: История на българския език. Т. 2. София, 1984 (фототипно издание по посмъртното издание от 1934 г.).

Цонев, Б. 1934: История на българския език. Т. 3. София, 1984 (фототипно издание по посмъртното издание от 1937 г.).

Цонев, Б. 1934: История на българския език. Т. 1. София, 1984 (фототипно издание по посмъртното издание от 1940 г.).

Чаралозова 2011: *Чаралозова, К*. Кодификация на правописните норми в правописните речници от началото на XX век (1899–1921). – БЕ, Приложение.

РУСКА СТАНЧЕВА

КАТЕГОРИЯТА *ВРЕМЕ НА ГЛАГОЛА* В ПЪРВИТЕ НАУЧНИ ГРАМАТИКИ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК (С ОГЛЕД НА ЗНАЧЕНИЯТА НА СЕГАШНО ВРЕМЕ)

0. Предмет на настоящата работа е да се представи аналитично описанието на категорията *време на глагола* в първите научни граматики на българския език, публикувани през 40-те години на миналия век. Наблюденията са насочени към няколко тематични кръга и засягат както общи, така и частни аспекти на описанието на глаголното време в тези граматики. Към по-общите аспекти се отнасят: 1) дефинирането на категорията в граматиките; 2) структурната характеристика на глаголните времена; 3) мненията на граматиците за обхвата на категорията *време* с оглед броя на членовете ѝ и терминологичното им означаване. Частните аспекти включват: 4) представянето на формите за сегашно време на глаголите в езика ни и с оглед на нормативното устройство на книжовния език през разглеждания период; 5) описанието на значенията на формите за сегашно време в граматиките с оглед на тогавашното състояние на българското езикознание; 6) описанието на особености при употребата на сегашно време в разглежданите граматични трудове.

И тук, както и в две мои предходни работи, посветени на българското научно граматично наследство[1], обект на анализ са следните шест граматики на българския език: „Българска граматика. Звукословие, видословие, словосъчинение, правопис, ударение, произношение и сведения за историята на езика и на писмото“ (1938) на преподавателя от Пловдивския учителски институт Петър Калканджиев; „Граматика на българския език“ (1939) от професор Стефан Младенов и учителя Стефан Попвасилев, „Българска граматика“ (1939) на софийския учител Никола Костов; „Нова българска граматика“ (1940) на професор Ал. Теодоров-Балан; „Българска граматика“ (1941) на преподавателя по български език във Варненското висше търговско училище Димитър Попов и „Основна българска граматика“ (1944) на д-р Любомир Андрейчин.

И тук отново, както и в предишните ми работи, поддържам тезата, че публикуването на шест пълни граматични описания на българския книжовен език в рамките на по-малко от десетилетие би трябвало да се разглежда не като случайно съвпадение, а като последица от две основни причини,

важни за историята на българското езикознание. Смятам определено, че шестте граматики могат да бъдат основа за анализ на теоретичните възгледи на граматиците за езика, тъй като подходът им към езика неизбежно слага отпечатък върху описанието на граматичната система и кодификацията на граматичната норма.

С появата си тези граматики продължават научната дискусия за това върху какви принципи трябва да се основава граматичното описание на съвременното състояние на езика. Наред с това те илюстрират и преориентацията на българското езикознание от историята към съвременното състояние на езика като обект на научна интерпретация.

Изборът на представянето на граматичната категория *време на глагола* е продиктуван от две причини. Първо, това е категорията, в рамките на която в българския език за разлика от останалите славянски езици се наблюдава огромно количество форми. Затова и описанието им, и кодификаторската практика се концентрират най-вече върху повече или по-малко детайлното им описание с цел да се представи адекватен модел на българската темпорална система в рамката на синхронното описание на езика като цяло и в частност на книжовния език от първите две-три десетилетия на XX в.

Описанието на темпоралните глаголни форми е съсредоточено върху разпределянето им в рамките на трите глаголни категории – *вид*, *време* и *наклонение*. От първостепенна важност за авторите е определянето на членовете на всяка от тези категории, на набора от форми и значения, с които те функционират в книжовния език от първите десетилетия на XX в.

Наблюденията, посветени на граматичните времена, са организирани по различен начин в отделните граматики, а опитите за постигане на системност и пълнота на описанието са успешни до степен, която зависи основно от избрания подход от авторите. Всеки от тях прави и наблюдения, свързани с проблеми, които най-общо казано, могат да се отнесат към сферата на нормативното устройство на книжовния език през разглеждания период.

Като цяло описанието на образуването и функционирането на формите за глаголните времена в проучваните граматики дава основание да се заключи, че състоянието на книжовната норма в този пункт на нормативния комплекс се отличава с висока степен на стабилност и унифицираност.

В този смисъл за разлика от кодификаторската практика на първите научни граматики в областта на имената (Вж. Станчева 2008) кодификацията на глаголната категория *време на глагола* (както междувпрочем и на категорията *вид на глагола*) се съсредоточава не толкова върху препоръчването в употребата на едни форми за сметка на други, а върху стремежа към пълно по-системно описание на категорията предимно откъм набора от форми

и в по-малка степен на значенията и особеностите на функционирането им.

1. Представи за категорията *време на глагола* в разглежданите граматики

1.1. Кратки уводни бележки за лингвистичната категория *време*

Категорията *темпоралност* продължава да бъде една от най-проучваните и широко дискутирани категории не само в различните сфери на лингвистиката, но и рамките на различни научни предметни области (вж. Биниг (ред.) 2012; Яшчолт, Сосюр (ред.) 2013). По начало в граматиките пък категорията *време на глагола* се дефинира като една от най-характерните глаголни категории. Главно посредством нея (наред с лексикалните средства за изразяване на понятието *време*) дадено събитие или състояние се ситуира от говорещия спрямо *момента на говорене* (определян в литературата още и като *състояние на изказване*[2] или *време на кодиране*[3]).

1.1.1. Повсеместно използван в граматичните описания на езиците е двуелементният пространствен линеен модел за описание на граматичните времена[4], в който действията (събитията и състоянията) се представят като точки върху времевата ос, като всяко предходно събитие се разполага вляво от следващото го събитие. Този модел за научно описание на времето като лингвистична категория се основава на метафоричното ни разбиране за времето, описано от Лейкъф и Джонсън (1999). Според двамата автори в основата на формирането на представата ни за времето лежи моторният опит на човека, който възприема обектите, движейки се в света. Според виждането на двамата изследователи „Много малка част от нашето разбиране за времето е чисто темпорална. Основното ни разбиране за времето е метафоричното разбиране за движение в пространството“ (Lakoff & Johnson 1999: 139)[5].

Всяка темпоралната ситуация може да се характеризира като *динамична* (вж. повече у Lyons 1989: 101) и да се опише чрез изразителите на глаголната категория *време*, в случай че даденият език я е граматикализирал. В преобладаващата част от моделите за описанието на времето като лингвистична категория темпоралната ситуация, представяна от говорещия, винаги се съотнася с момента на говорене, а оттам и със самия говорещ.

Поставянето на момента на говорене в основата на описанието на граматичните времена в различните езици представя разбирането за граматичното време като деиктична категория (вж. по-подробно у Brisard 2008). Така чрез темпоралния деиксис говорещият „може да посочи гледната си точка за мястото на предмета във времето както на реална ситуация, така и във времето и действието на разказа“ (Касабова 2011: 266). Тази гледна точка поставя в основата на разбирането за темпоралността като лингвис-

тична категория факта, че именно говорещият е този, който избира темпоралния план на изказването си – предходност, едновременност или следходност спрямо момента на говорене. Във връзка с това различните теоретични модели за описание на семантичното съдържание на категорията *време* предлагат като основни различни опозиции: *предходност* : *непредходност* (ЕОЕ 1993: 90), *разновременност* : *неразновременност* (Куцаров 1998: 386), *предходност* : *следходност* (Косеска 2011: 17).

Като недостатък обаче на деиктичния подход към граматичните времена в литературата се изтъква, че се губи информация от енциклопедичен и нелингвистичен характер „просто защото самите глаголни форми за време не я притежават, поради което те не са в състояние да кодират непосредствено каквото и да било в „концептуален план“ (Brisard 2008: 175).

1.1.2. Ето защо Х. Райхенбах (Reichenbach 1947) предлага модел за описание на времената в английския език, прилаган в последствие и за описанието на редица езици, включително и на българския (вж. Ницолова 2008: 262 и сл.), който акцентира върху анафоричното измерение на значението на граматичните времена. Към двете точки в линейната скала на времето в класическия модел, означаващи момента на говорене и локализацията на действието спрямо него (съответно предходно, съвременно или следходно), Х. Райхенбах добавя и трети елемент. Това е т.нар. от него „точка на съотнесеност“ (R – point of reference) – т.е. отрязъкът от време, който говорещият има предвид, когато използва дадена темпорална глаголна форма в изказването си, съотнесен с момента на говорене (Reichenbach 1946: 72). По-нататък в работата си авторът пояснява, че когато изказването съдържа детерминатори на време от типа на „сега“, „вчера“ или например конкретна дата, чрез тях „се прави съотнасяне не със събитието, а с точката на съотнасяне в изречението“ (Reichenbach 1946: 75). Чрез въвеждането на елемента *точка на съотнесеност* върху времевата ос Райхенбах смята, че могат да се разрешат „трудностите, с които се сблъсква граматиката при обясняването на различните граматични времена, породени от факта, че те не се осмислят в триместната структура на времевата определеност, която е налице в граматичните времена“ (Reichenbach 1946: 71).

1.1.3. Приложеният пък в т. 7. на Българско-полската граматика теоретичен модел за описанието на семантичната категория *време* е основан на мрежите на Петри и разглежда модела на Райхенбах като частен случай на мрежовото описание на времето. Като съществено предимство на мрежовия модел се изтъква, че той дава възможност „да се изрази както нашето позитивно, така и нашето негативно знание“ (Косеска 2011: 21). Други важни позитиви на мрежовия модел в сравнение с модела на Райхенбах, които позволяват доста по-прецизно описание на темпоралната ситуация, са: разграничаването на понятията *събитие* и *състояние,* въвеждане на

повече от една точка на съотнесеност, както и отнасяне на тези точки и към състоянията, и към събитията (Косеска 2011: 32).

1.1.4. Краткият обзор върху разбирането за категорията *време* в лингвистиката, който направих до момента, е насочен предимно към това да обясни защо и в първите ни научни граматики въпросът за същността на времето като лингвистична категория се засяга бегло. От една страна, това са трудностите, с които лингвистиката и досега се сблъсква при интерпретирането на значенията на формите за граматичните времена в различните езици. От друга страна, не бива да забравяме, че състоянието на самата лингвистика от периода на 30-те и 40-те години на миналия век, когато са публикувани изследваните граматики, е далеч от поставянето във фокуса на изследователския интерес на проблемите на семантиката и прагматиката.

Както ще видим по-нататък, в разглежданите граматики личи стремежът да се опише преди всичко в пълнота наборът от глаголни форми за *време* в опит да се разграничат преди всичко чисто темпоралните от модалните значения. По този начин граматиците се стремят преди всичко да разрешат въпроса за това кои точно са членовете на граматичната категория *време* в индикатив в книжовния ни език и да предложат термини за означаването им. Сама по себе си тази задача се оказва нелека предвид на огромното количество форми, възникнали в резултат от разпадането на инфинитива и възникването на *да*-конструкцията като негов застъпник, от една страна, както и във връзка с граматикализирането на имперцептивността, от друга страна. Тъкмо във връзка с тези две много характерни специфични особености на българския език личи и разнопосочност в мненията на отделните автори.

1.2. Дефиниране на категорията *време на глагола* в разглежданите граматики

1.2.1. В първите три по време на публикуване от разглежданите граматики на практика отсъстват дефиниции, разкриващи представата на авторите им за времето на глагола като основна глаголна категория. В своята граматика П. Калканджиев поставя в началото на описанието на изменяемите части на речта глагола и посочва като негова характерна отличителна черта това, че изразява представата за време: „Всеки глагол изразява нещо, което се сбъдва във времето“ (Калканджиев 1938: 93). Малко по-нататък авторът разсъждава, че за разлика от името „глаголът съобщава (изказва или изразява) нещо, което става във времето, докато името именува (означава) неща, които съществуват в пространството“ (Калканджиев 1938: 94). По този начин пловдивският преподавател противопоставя най-общо времето и пространството, приписвайки на различни части на речта изразяването на представата за тях. Ст. Младенов пък се задоволява само да отбележи, че „откъм глаголни времена българският език е доста богат, един от най-богатите езици“ (Младенов, Попвасилев 1939: 274). Н. Костов

също се ограничава до посочването на богатството от форми за време на българския глагол, но с оглед на историческия развой на езика ни (Костов 1939: 122).

1.2.2. В последните три граматики от разглеждания период времето на глагола е дефинирано като отношение между глаголното действие и момента на говорене, което издава представата за глаголните времена като деиктична категория. Понятието *момент на говорене,* означено с този термин, се среща единствено у Л. Андрейчин, а Балан и Д. Попов го означават с други термини (вж. по-долу).

А. Т.-Балан дефинира времето на глагола така: „Вършенето на един глагол протича или трае през време (tempus), каквото му даде беседник во своята реч; а той му поставя времето от становище фактично, или от свое лично, както и с оглед към други вършения, изразени в речта или не. Становището на беседник е п л о щ на времето − д о б а, като дадена част от това време; а самото време може да бъде сегашно, минало и бъдеще или бъдно. Тия са три основни времена на глагола“ (Балан 1940: 165). Както личи от цитираната дефиниция, Балан използва термина *площ* като метафора на *момент* (или *доба*). Малко по-късно в „Състояние на българската граматика“ (1947), когато коментира изходните позиции на Л. Андрейчин по отношение на глаголната категория *време*, Балан не пропуска да направи това уточнение (Балан 1947: 165), като посочва, че предпочита да предлага български означения за термина *момент.* Балан единствен в дефиницията си обръща внимание и на факта, че е възможно чрез граматичното време да се изразява и съотнасяне между действията в изказването.

Според Д. Попов пък формите за време „не означават действителното време на действието“, а изразяват „личностно отношение между времето, когато става действието, и времето, когато се говори за него“ (Попов 1941: 75).

Във виждането на Л. Андрейчин „глаголните форми за време показват „мястото“ на действието във времето. Това място се определя, като се излиза от момента на говоренето“ (Андрейчин 1944: 174). Не е трудно да се открие, че дефинициите в последните три граматики са напълно в духа на класическия пространствен линеен модел за описание на категорията *време на глагола*.

1.2.3. Независимо обаче дали дефинират отделно глаголната категория *време*, или не, всички автори на разглежданите граматики посочват при описанието на значенията на отделните темпорални форми на глагола съотнесеността им с *момента на говорене,* което издава като цяло представата им за глаголното време като деиктична категория, макар никой от граматиците да не изтъква специално този факт.

Понятието *момент на говорене* обаче е означено различно в разглежданите граматики и говори за неустановеност до известна степен на грама-

тичната ни терминология през разглеждания период. П. Калканджиев означава коментираното понятие с *момент на съобщението*, Ст. Младенов – с *момент, когато говорим.* Както вече беше посочено, Балан пък използва термина *площ* или *доба*, а у Д. Попов терминът е *сегашен миг* (*момент*). Само Н. Костов и Л. Андрейчин използват термина *момент на говоренето,* който впоследствие се установява трайно в следващите граматични описания на българския език.

2. Структурна характеристика на формите за глаголните времена в граматиките

Всички автори обръщат внимание, че формите за глаголните времена в българския език могат да са *прости* и *сложни*.

2.1. П. Калканджиев, Н. Костов и Л. Андрейчин възприемат този признак като основополагащ за описанието на глаголните форми изобщо, а не само в рамките на глаголната категория *време*. Така П. Калканджиев дели по начало глаголните форми на *основни* и *описателни (сложни) форми на глагола* (Калканджиев 1936: 126–173), които в табличен вид с цел прегледност представям в *Таблица 1*.

Таблица 1

Подялба на глаголните форми в граматиката на П. Калканджиев

Основни форми на глагола	**Описателни (сложни) форми на глагола**
- определени	1. За минало неопределено време
1. Сегашно време	2. За отдавна минало време
2. Минало свършено време	3. За минало предварително време
3. Минало несвършено време	4. За бъдещи времена
- неопределени	5. За условно наклонение
1. Причастие и деепричастие	6. За повелително наклонение
2. Неопределено наклонение	

Подобна е и картината при Н. Костов (Костов 1939: 124–161), който подчертава, че изходна база за образуването на простите форми, от които се образуват и сложните форми, са двете глаголни основи – сегашна и аористна. Разликата с Калканджиев най-общо се заключава в това, че към простите глаголни форми авторът отнася и повелителните форми (Костов 1939: 125), доколкото сложните повелителни форми той отнася към *да*-конструкциите.

Най-пълно описание на глаголните форми в структурно отношение според подялбата им на *прости* и *сложни* прави Л. Андрейчин (Андрейчин 1944: 147–150), което е представено в Таблица 2. Подобно на Н. Костов и при него допълнителен делитбен критерий в рамките на простите глаголни форми е основата (сегашна или аористна), от която са образу-

вани. При систематизирането на сложните глаголни форми Л. Андрейчин използва формалния критерий – различните морфологични средства, с помощта на които се образуват описателните форми.

Вж. *Таблица 2*.

2.2. В останалите три граматики простите и сложните форми на глаголите са обособени отделно в рамките на всяка от глаголните категории. При описанието на глаголните времена Ст. Младенов (Младенов 1939: 274–293) също изхожда от структурната характеристика на формите – прости и

Таблица 2

Подялба на глаголните форми в граматиката на Л. Андрейчин

<table>
<tr><th colspan="2">Прости форми на глагола</th><th colspan="2">Сложни форми на глагола</th></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="8"><table>
<tr><th>От сегашна основа</th><th>От аористна основа</th></tr>
<tr><td>Сегашно време</td><td>Минало свършено време</td></tr>
<tr><td>Сегашно действително причастие</td><td>Минало свършено действително причастие</td></tr>
<tr><td>Деепричастие</td><td>Инфинитив</td></tr>
<tr><td>Минало несвършено време</td><td>Минало страдателно причастие</td></tr>
<tr><td>Минало несвършено действително причастие</td><td></td></tr>
<tr><td>Повелително наклонение</td><td></td></tr>
<tr><td>Условно наклонение</td><td></td></tr>
</table></td><td colspan="2">1. С частици: ще, нека, не, ли, се, си, да
<table>
<tr><td>ще</td><td>Бъдеще време
Бъдеще време в миналото</td></tr>
<tr><td>нека (да)</td><td>Повелително наклонение</td></tr>
<tr><td>ли</td><td>За въпросителни форми</td></tr>
<tr><td>не</td><td>За отрицателни форми</td></tr>
<tr><td>се, си</td><td>При възвратните форми на глаголите</td></tr>
<tr><td>съюз да</td><td>В някои сложни глаголни форми</td></tr>
</table>
2. Със спомагателни глаголи: съм, ща, няма, недей
<table>
<tr><td>съм</td><td>Минало неопределено време
Минало предварително време
Бъдеще предварително време
Бъдеще предварително време в миналото
Условно наклонение
Форми за преизказване</td></tr>
<tr><td>ща</td><td>Бъдеще в миналото
Бъдеще предварително в миналото
Преизказване за бъдеще, бъдеще в миналото и бъдеще предварително
„Бъдеще неопределено“</td></tr>
<tr><td>няма</td><td>За отрицателни форми на всички бъдещи времена</td></tr>
</table></td></tr>
</table>

сложни, но ги обособява по този признак само в рамките на категорията *време*. Очевидно за него тя се оказва по-важна от категорията *лице* и затова при описанието той обединява лични и нелични глаголни форми в една и съща група:

Вж. *Таблица 3*.

А.-Т. Балан говори за *прости* и *съставни облици* на глаголните времена, като посочва, че като първи член в сложните темпорални глаголни форми участва проста или сложна форма на един от глаголите *съм, бъда, би* и *ща,* а като втори член – проста форма на спрегаемия глагол, който може да е съчетан с частица *да* (Балан 1940: 166–182). В рамките на по-нататъшното описание той представя най-напред простите и сложните лични

Таблица 3

Подялба на глаголните форми за време в граматиката на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев

Прости глаголни форми за време	**Сложни глаголни форми за време**
Прости глаголни времена	**Сложни глаголни времена**
1. Сегашно време	1. Бъдаще определено време
2. Минало несвършено време	2. Бъдаще определено
3. Минало свършено определено време	3. Бъдаще предварително време
Причастия	4. Минало неопределено време
Минали причастия	5. Минало предварително време
Сегашни причастия	6. Отдавна минало време (несвършено и свършено)
Деепричастия	

темпорални форми за изявително наклонение, следвани от формите за останалите обособени от него наклонения (повелително, условно и „приказно“), а след това и неличните глаголни форми.

Д. Попов обособява прости и сложни глаголни времена в зависимост от формата им със забележката, че сложните форми са невъзможни без един от спомагателните глаголи *съм, бъда* и *ща* (Попов 1941: 77).

Така всички автори на разглежданите граматики изхождат при описанието на формите за време от гледна точка на това дали представят еднословни или многословни конструкции – принцип, възприет и в следващите граматични описания. Разликите помежду им при описанието на формите с оглед на структурата им са в две посоки. Те засягат сферата на обхват на този принцип – дали той се прилага само в рамките на категорията *време* или по отношение и на категорията *наклонение.* Другата разлика е по отношение на пълнотата и системността на описанието на сложните глаголни форми. В най-пълна степен измежду разглежданите граматики принципът за системност и пълнота личи при Л. Андрейчин.

3. Мнения на граматиците за обхвата на категорията *време на глагола* с оглед на броя на членовете ѝ и терминологичното им означаване

Що се отнася до определянето на обхвата на категорията *време на глагола* в първите ни научни граматики, броят на членовете ѝ и терминологичното им означаване, се забелязва пъстрота на мненията във всеки един от набелязаните пунктове, макар още в началото на миналия век Ю. Трифонов да предлага 9-членен модел на времената в изявително наклонение, който и до днес е възприет за изходна база при описанието на граматичните времена в езика ни (вж. Трифонов 1908).

Независимо от това обаче една от големите трудности при представянето на категорията *време* в разглежданите граматики е тъкмо пъстротата на мненията на отделните граматици за обхвата на разглежданата категория и за означаването на членовете ѝ. Самият Балан посочва това, отбелязвайки, че „За облиците на глаголни времена, за имената им и значението, както и за спрежението царува у нас голяма неразбория“ (Балан 1940: 166). Чрез таблицата по-долу ще се опитам да онагледя състоянието на българската граматика от разглеждания период в набелязаните пунктове.

Вж. *Таблица 4*.

Онова, което ясно личи от *Таблица 4* като цяло, е липсата на единство по отношение на броя на членовете на коментираната категория. То се проявява преди всичко при представянето на членовете на категорията, които се реализират със сложни глаголни форми.

3.1. Както добре илюстрира *Таблица 4*, различията между авторите по отношение на представянето на простите темпорални глаголни форми са незначителни.

3.1.1. Всички автори на граматики означават формите за *презенс* с термина *сегашно време,* а формите за *имперфект* – с термина *минало несвършено време*.

3.1.2. Терминологичните разминавания са при означаването на формите за *аорист*. Балан предпочита за тях термина *минало просто*, а Ст. Младенов – *минало свършено определено*. Балан обяснява избора си на термина *минало просто* с това, че става въпрос за време с проста ориентация (Балан 1940: 187). По-късно в „Състояние на българската граматика“ той допълва, че терминът *минало свършено време* като българско съответствие на гръцкото *аорист* (‘неуречен, неограничен’) всъщност е неточен и плеонастичен в сравнение с предлагания от него термин *минало просто време*. Балан настоява на този термин и доколкото латинският термин perfectum означава „свършено“ и че с perfectum в старобългарската граматика се означава друго време, което пък в Балановата терминология е означено тъкмо като *минало свършено*, а у останалите граматици като *минало неопре-*

делено свършено за разлика от *минало неопределено несвършено* (вж. Балан 1947: 157). Така или иначе терминът *минало свършено време*, възприет в граматичната ни терминология при описанието на старобългарското спрежение, остава като побългарено съответствие за *аорист*, а термините, предложени от Балан, не успяват да се наложат, което би могло да се приеме и като свидетелство за устойчивостта на традицията в граматичната терминология.

Причините за предпочитанията на Ст. Младенов към термина *минало свършено определено време* като съответствие на термина aorist могат да се извлекат индиректно от обясненията му за употребата на аористните форми. От тях личи, че той използва термина *минало свършено определено време,* за да го противопостави на термина *минало неопределено време.* В рамките на последното той разграничава две разновидности – *минало неопределено свършено* (*чел съм*) и *минало неопределено несвършено* (*четял съм*) според вида на миналото деятелно причастие. Проследяването на описанието на простите аористни форми и на двете обособени от него съставни перфектови форми в граматиката му дава основания да се заключи, че противопоставянето *определено : неопределено време* е по признака *свидетелственост : несвидетелственост* (Младенов 1939: 276, 289).

3.2. По отношение на представянето на обхвата на категорията *време на глагола*, изразявана със сложни глаголни форми, както вече посочих, между авторите на граматиките личи голяма пъстрота.

3.2.1. Що се отнася до *перфекта,* авторите на граматики с изключение на Л. Андрейчин и Балан (за когото по-точен в случая български застъпник на този термин е *минало свършено време*) разширяват обхвата на това глаголно време в сравнение с установената днес представа, утвърдила се най-вероятно и благодарение на авторитета на Л. Андрейчин в българската езиковедска общност. Това личи и от терминологичните означения. Както може да се види в *Таблица 4*, четирима от граматиците се обединяват около използването на термините *минало неопределено свършено време* и *минало неопределено несвършено време*. А като негов категориален признак Ст. Младенов, както вече споменахме, и Н. Костов посочват липсата на *свидетелственост* (Младенов 1939: 289; Костов 1939: 143). Макар и да не са толкова категорични, П. Калканджиев и Д. Попов също изтъкват, че при перфектовите форми е налице заличаване на признака *свидетелственост*. Така П. Калканджиев разсъждава, че с формите за перфект говорещият „предава случка […], за която е чул или чел, или ако сам е преживял, е достатъчно забравил и в момента на предаването не чувствува особено силно“ (Калканджиев 1938: 154–155). Д. Попов пък посочва, че с тези форми се означава, че говорещият „не е очевидец на действието, не е обърнал твърде внимание върху него или не си го спомня ясно“ (Попов 1941: 89).

Таблица 4

Обхват на категорията време на глагола: брой на членовете ѝ и терминологичните им означения в граматиките (1936–1944 г.)

Форми	**Установени термини на граматичните времена днес**	**Петър Калканджиев**	**Стефан Младенов, Стефан Попвасилев**	**Александър Теодоров-Балан**	**Никола Костов**	**Димитър Попов**	**Любомир Андрейчин**
чета	**Сегашно (Praesens)**	Сегашно	Сегашно	Сегашно (praesens)	Сегашно	Сегашно	Сегашно
четох	**Минало свършено (Aorist)**	Минало свършено	Минало свършено определено	Минало просто (aorist)	Минало свършено (аорист)	Минало свършено	Минало свършено
четях	**Минало несвършено (Imperfectum)**	Минало несвършено	Минало несвършено	Минало несвършено (imperfectum)	Минало несвършено	Минало несвършено	Минало несвършено
чел съм	**Минало неопределено (Perfectum)**	Минало неопределено свършено – *чел съм* Минало неопределено несвършено – *четял съм*	Минало неопределено свършено – *чел съм* Минало неопределено несвършено – *четял съм*	Минало свършено (perfectum)	Минало неопределено свършено (перфект) – *чел съм* Минало неопределено несвършено (втори имперфект) – *четял съм*	Минало неопределено свършено – *чел съм* Минало неопределено несвършено – *четял съм*	Минало неопределено

-						Минало неопределено време за обективна готовност – *щял съм да чета*		
-						Отдавна минало време за обективна готовност – *щял съм бил да чета*		
чел бях	**Минало предварително (Plusquamit-perfectum)**	Минало предварително I – *бе* чел Минало предв. II – *беше чел*	Минало предварително – *чел бях*	Минало пресвършено (plus-quamperfectum) – *чел бях*		Минало предварително – *чел бях*	Минало предварително – *чел бях*	Минало предварително – *чел бях*
щях да чета	**Бъдеще в миналото (Futurum Praeterii)**	-	-	Бъдно несвършено време (imperfectum futum) *ще бъдех /щях да бъда*		Минало несвършено време за възможност (обективна готовност) – *щях да чета*	Бъдно несвършено – *ще пех/ щях да чета*	Бъдеще в миналото
щях да съм чел	**Бъдеще предварително в миналото (Futurum Exactum Praeterii)**	-	-	-		-	-	Бъдеще предварително в миналото – *щях да съм/ ще бъда чел*
ще чета	**Бъдеще (Futurum)**	Бъдеще определено – *ще моя* Бъдеще неопределено – *моси-ща, моси-щем*	Бъдеще определено – *ще чета* Бъдеще неопределено с *ща – ща-ща, ща-ща, видя-щем*	Бъдно просто (futurum simplex)		Бъдно	Бъдно	Бъдеще

ще съм чел	**Бъдеще предварително (Futurum Exactum)**	Бъдеще предварително I – *ще съм чел* и II – *ще съм бил чел*	Бъдеще предварително – *ще съм/ бъда чел*	Бъдеще свършено (futurum exactum) – *ще съм чел*	Бъдно предварително със *съм* и *бъда* – *ще съм чел/ ще бъда чел*	Бъдно предварително свършено – *ще бъда пял/ ще съм пял* и несвършено – *ще бъдех чел/ ще съм четял*	Бъдеще предварително – *ще съм/ бъда чел*
-						Бъдно отдавна свършено – *ще съм бил чел* и несвършено – *ще съм бил четял/щял съм бил да чета*	
-		Бъдеще предполагаемо – лично и безлично *има да чета*		Бъдеще прес-вършено / бъ-деще предва-рително (per-fectum future) – *ще бъда чел*	Бъдно *с има да* – *има да чета*		
-					Бъдно с неоп-ределена гла-голна форма – *ще да ща*		
-					Бъдно за вероятност – *ще да съм чел*		

Тези схващания на езиковедите ни без съмнение отразяват факта на омонимията на формите на индикативния перфект с формите на конклузивния и на ренаративния аорист (в 1. и 2. л.). Изследвайки значенията на перфекта, Балан отбелязва, че в перфектовите индикативни форми (към които той отнася само образуваните с аористното причастие) се долавят и значения, свойствени на ренаратива, адмиратива и императива (Балан 1940: 189–190). С това свое наблюдение той всъщност определя стесняването на значението на индикативния перфект, което впоследствие все повече намира подкрепа сред езиковедската общност (вж. у Ницолова 2007: 354).

Използването на термина *минало неопределено несвършено време* у разглежданите автори пък би могло да се разглежда като отражение на това, че с тези по-нови омонимни форми в езика ни за означаване на конклузивен имперфект и на ренаративен презенс/имперфект може да се изразява не само *свидетелственост* (с посочените конклузивни форми), но и *несвидетелственост* (с ренаративните). Всъщност дискусията за обхвата на перфекта не е приключила и днес – редица съвременни изследователи на българския език предлагат в рамките на перфекта да се обособят „класически“ и „нов“ перфект (съответно с аористно и с имперфективно причастие) (вж. по-подробно у Ницолова 2007: 353–354, която разглежда и възможните изходи от възникналия теоретичния проблем).

Оказва се обаче, че търсеният и понастоящем изход от коментирания теоретичен проблем до някаква степен е предложен още в първите ни научни граматики, което е и добра илюстрация на необходимостта от подробно и внимателно проучване на граматичното ни научно наследство.

3.2.2. По отношение на терминологичното означение и представянето на формите на *плусквамперфекта* е налице относително единство между отделните автори и следване на традицията. Единствен П. Калканджиев, и то съвсем неоснователно, обособява *минало предварително I* и *минало предварително II* (въз основа на разграничението, което той прави между формите *бе* и *беше* на спомагателния глагол *съм,* като представя първата като аористна (*бе*), а втората като имперфектна (*беше*).

Балан пък предлага термина *минало пресвършено време*, като търси най-вероятно паралел с термина си *минало свършено време*, с който означава перфекта.

В рамките на сложните индикативни темпорални форми в четири от граматиките (вж. *Таблица 4*) се обособява още едно глаголно време, означено терминологично като *минало отдавна* или *отдавна минало* (с две разновидности: свършено – *чел съм бил* и несвършено – *четял съм бил*).

Изключение правят отново Балан и Л. Андрейчин. Посочените по-горе форми Балан отнася към изразителите за „приказно наклонение“ съответно на *перфекта* и *имперфекта* (Балан 1940: 178–179).

Л. Андрейчин пък отнася формите с аористно причастие на пълнозначния глагол към преизказните форми на *перфекта* и *плусквамперфекта*, както и към формите за по-силно преизказване на *аорист*. Формите с имперфективно причастие се причисляват от него към формите за по-силно преизказване на *имперфекта* (Андрейчин 1944: 221).

Представите на двамата ни езиковеди за коментираните глаголни форми съответстват до голяма степен на утвърдената понастоящем представа, че става въпрос не за темпорални, а за модални форми. Формите с аористно причастие съвременната граматика разглежда като синкретични за „ренаративен перфект/плусквамперфект“, за „дубитативен аорист/перфект/плусквамперфект“ и за „конклузивен плусквамперфект“, а формите с имперфективно причастие съвременната граматика определя като синкретични за „дубитативен презенс/имперфект“ (Ницолова 2007: 367 и 373; срв. ГСБКЕ 1983: 356–357, 361).

3.2.3. В рамките на съставните форми за минали времена Н. Костов пък обособява и още две времена в изявително наклонение: *минало неопределено време за обективна готовност* (*щял съм да чета*) и *отдавна минало време за обективна готовност* (*щял съм бил да чета)*. Тези форми съвременната българска граматика разглежда като граматични изразители за преизказване: първата като „синкретична форма за ренаратив на бъдеще/бъдеще в миналото“, а втората – като „синкретична форма за дубитатив на бъдеще/ бъдеще в миналото“ (Ницолова 2007: 359, 368). За представянето на форми за преизказване като изявителни Н. Костов е критикуван още от Балан (Балан 1947: 126).

Без съмнение наблюдаваният разнобой в мненията на езиковедите по отношение на коментираните глаголни форми може да се възприеме като отражение на състоянието на тогавашната лингвистика и на българското езикознание в частност. Посочените разминавания между авторите въвеждат и в голямата тема на българската граматика за обема и членовете на категорията *наклонение* (в частност на преизказването), споровете около която продължават и днес.

3.2.4. Следващото време в плана на миналото – *бъдеще в миналото* (*Futurum Praeteriti*) е представено в четири от граматиките, и то с различни термини. С означението *бъдеще в миналото* то е описано само у Андрейчин. У Балан и Д. Попов е означено с термина *бъдно несвършено време* (imperfectum futuri), а у Н. Костов – *минало несвършено време за възможност (обективна готовност)*. Формите за *бъдеще в миналото* отсъстват от темпоралните модели в граматиките на П. Калканджиев и Ст. Младенов, тъй като те ги отнасят към формите за условно наклонение (вж. Калканджиев 1938: 118; Младенов 1939: 296). Това е свидетелство както за тясното преплитане на темпорални и модални значения, от една страна, така и за това, че без поставянето на функционалния подход в основата на

граматичното описание на езика разграничението между темпорални и модални значения се оказва доста трудно, доколкото „стойността на темпоралната функция на дадена глаголна форма е решаваща за темпоралното ѝ значение“ (Косеска 1977). Всъщност обаче П. Калканджиев и Ст. Младенов не се фокусират в граматиките си върху изследването на механизмите на функционирането на формите. Те описват формите предимно през призмата на историята на езика, което пък издава възгледа, че за тях е важен преди всичко начинът, по който са възникнали и са се развили езиковите форми, който в тяхното виждане е и ключът към съвременната им същност и функция.

Струва си обаче да се подчертае, че въпросът за това дали всъщност става дума за индикативни темпорални форми, или за своеобразни кондиционални форми не е намерил категоричен отговор и понастоящем (вж. повече у Ницолова 2007: 312–313).

3.2.5. *Бъдеще предварително в миналото* (Futurum Exactum Praeteriti), обособено като граматично време, присъства единствено в темпоралния модел на Л. Андрейчин.

Причините за нееднаквото застъпване на тези две времена (*бъдеще в миналото* и *бъдеще предварително в миналото*) в разглежданите граматики са от различно естество. Може би основната сред тях е, че те отсъстват от старобългарското спрежение. Най-вероятната причина за отсъствието на *бъдеще предварително в миналото* в темпоралните модели на всички автори с изключение на Л. Андрейчин при представяне на формите в индикативния план на изказване е рядката му употреба поради „усложнената ориентация на това глаголно време“ (вж. у Ницолова 2007: 316).

3.2.5.1. В нормативен план пък си струва да се отбележи, че в употребата на формите за *бъдеще в миналото* в част от граматиките се регистрира дублетност и наред с формите от типа *щях да чета* се посочват и форми с частица *ще* + *имперфект* на спрегаемия глагол *(ще четях)*. Това може да е отражение на конкуренцията им в книжовния език през разглеждания период. Би могло да бъде обаче и резултат просто от стремежа на авторите да представят богатството от форми в езика като цяло, доколкото някои от тях посочват, че структурният модел *ще* + *имперфект* е „обикнат в някои народни говори“ (Младенов 1939: 296).

3.2.6. *Бъдеще време* (Futurum) е застъпено в темпоралните модели на всички автори. При терминологичното му означаване се забелязват незначителни колебания от фонетично естество: наред с *бъдеще* се срещат и *бъдаще,* и *бъдно* – сигнал за ненапълно установената домашна граматична терминология по онова време. От гледна точка на набора от форми за означаването му, П. Калканджиев и Ст. Младенов обособяват две разновидности: *бъдеще определено* и *бъдеще неопределено* (вж. *Таблица 4*). Разликата между тях според Ст. Младенов е изцяло във формално отношение

(Младенов 1939: 287) и в този смисъл той разглежда двете форми (от типа на *ще кажа* и *каза-ще*) като дублетни. П. Калканджиев пък прави опит да опише и функционални разлики между тях: докато формите за *бъдеще определено време* препращат според него към „определено (уговорено) време“ след изказването, формите за *бъдеще неопределено време* означават действие „само възможно или зависимо от някое условие, а понякога – дори съмнително“ (Калканджиев 1938: 158). Н. Костов пък обособява такива форми със съкратен инфинитив в отделно глаголно време, означено от него като *бъдно с неопределена глаголна форма*.

3.2.7. Що се отнася до *бъдеще предварително време*, то е представено в темпоралните модели на всички коментирани автори, като за означаването му е възприет утвърденият понастоящем термин. Изключение прави само Балан, който използва термина *бъдеще свършено,* най-вероятно за да направи паралел с обособените в неговия темпорален модел *минало свършено, минало пресвършено* (вж. *Таблица 4*).

Разширяване на обхвата на това време има при П. Калканджиев и Н. Костов. Първият разграничава две разновидности, като отново прави опит да им припише функционална стойност по признака *степен на отдалеченост* на едно бъдеще действие от друго (Калканджиев 1938: 161). У Д. Попов разновидностите на бъдеще предварително време са *свършено* и *несвършено,* съответно образувани с аористно и имперфективно причастие.

Както се вижда от *Таблица 4*, някои от авторите посочват синонимията на спомагателните глаголи *съм* и *бъда* при образуването на тези темпорални форми. Балан обаче натоварва двете форми с функционална разлика и обособява формата с *ще бъда* в отделно глаголно време, означено от него като „бъдно пресвършено време“. За него разликата между двете времена е по отношение на ориентационните моменти, означавани със спомагателните глаголи *ще съм* (сигнализиращ ориентация към сегашен момент) и *ще бъда* (означаващ бъдещ момент) (Балан 1940: 193).

3.2.8. Н. Костов пък обособява вариантите на бъдеще предварително време с *да* (*ще да съм чел*) в отделно глаголно време, наречено от него *бъдно за вероятност.*

3.2.9. П. Калканджиев и Н. Костов обособяват като отделно глаголно време в плана на бъдещето и конструкциите с *има да* (у Калканджиев наречено *бъдеще предполагаемо*, а у Костов – *бъдно с има да*).

3.2.10. От прегледа на темпоралните модели за представяне на глаголните времена в плана на индикатива в разглежданите граматики може да се направят следните обобщения:

Като цяло, би могло да говори за относително единство между авторите при представянето на индикативните форми на глаголните времена в книжовния език през разглеждания период.

- То е по-отчетливо при описанието на времената, изразявани от прости глаголни форми, както по отношение на терминологичните означения на глаголните времена, така и по отношение на формите, които ги представят.

- При времената, означавани от сложни глаголни форми, обаче личи пъстрота – както във връзка с термините за означаването им, така по отношение на формите за изразяването им.

- Причините за това се коренят, от една страна, в развоя на българската темпорална система, и трудностите, свързани с описанието на темпоралните форми, които липсват в старобългарското склонение и са по-късни явления в историята на езика ни. От друга страна, българската глаголна темпорална система, развила се в посока на граматикализация на редица темпорални значения, което е довело до изобилие от форми, стои далеч от останалите славянски езици. На трето място наблюдаваната пъстрота в мненията е и резултат от състоянието на самата езиковедска наука през разглеждания период – и в частност на българската лингвистика, която е в процес на преориентация от полето на диахронията към синхронията (вж. Станчева 2007).

- Най-голяма пъстрота се наблюдава при представянето на формите, причислявани към обхвата на перфекта. Езиковедите се сблъскват с трудности при определяне на индикативните форми на перфекта, като по-често неиндикативни (ренаративни, дубитативни, конклузивни) форми се представят за индикативни. Причините за това се коренят както в омонимията между индикативни и неиндикативни форми, така и в липсата на адекватни теории, позволяващи надеждно описание на семантиката на формите и в частност – за разграничаване на темпоралните от модалните значения (вж. повече у Косеска 2011: 112).

Много рядко индикативни глаголни форми се описват като неиндикативни (например като кондиционални при бъдеще в миналото). Както вече посочихме по-горе тези разлики са и отражение на развойни процеси в езика, които поставят теоретични проблеми, ненамерили напълно задоволително решение и днес.

Обособяването на повече глаголни времена в темпоралните модели на част от авторите в сравнение с установения темпорален модел в плана на индикатива пък би трябвало да се разглежда като отражение на виждането за еднозначно съответствие между форма и значение.

4. Представяне на формите за сегашно време на глаголите (и с оглед на нормативното устройство на книжовния ни език през разглеждания период)

Всички автори на разглежданите граматики представят формите за сегашно време с оглед на трите новобългарски спрежения и глаголните

окончания за лице и число. Правят впечатление съпоставките със старобългарския език, които при отделните автори при описанието на темпоралните форми са в различна степен на подробност (най-много при Балан и най-малко при Ст. Младенов). Препратки към класическия период от състоянието на езика ни отсъстват единствено у Л. Андрейчин, който се съсредоточава само върху съвременното състояние на книжовния език.

4.1. При представянето на формите за сегашно време всички автори обсъждат въпроса за употребата на форми със съкратен инфинитив, доколкото в описанията си на темпоралната система те представят и сложни темпорални глаголни форми със съкратен инфинитив в състава им (от типа на *видя-щеш, каза-щеш, не смея се обади, недей ходи*) с уговорката, че такива конструкции са ограничени в книжовния език, където са изместени почти напълно от *да*-конструкциите с глагол в сегашно време.

4.2. Единствен Д. Попов (Попов 1941: 82) включва към формите за сегашно време и образуванията *-ва, -йва, -ава, -ява* (от типа на *ядвам, броявам, умирам, обесям* и под.) за изразяване „на бъдно и условно значение, каквото имат и обикновени сегашни облици на глаголи от трето спрежение“, докато за останалите автори това са модални, а не темпорални форми.

4.3. При описанието на формите за сегашно време граматиците обръщат внимание и на отделни въпроси с нормативен характер, които са свързани предимно с правоговора (най-вече по отношение на ударението и в много по-малка степен във връзка с граматичната „правилност“ на отделни форми) и по-рядко – с правописа, но отново през призмата на правоговора.

4.3.1. Като основен нормативен граматичен проблем всички автори разискват въпроса за окончанието в 1 л. мн.ч. сег.вр. на глаголите от I и II спрежение, като посочват и двата му варианта *-м* и *-ме* (от типа на (*ние) ходим/ходиме, пишем/пишеме, говорим/говориме*) с препоръка да се запазят (т.е. да функционират като дублети). Основанието им за това е широкото разпространение и на формите на *-ме* в народните говори. Тук едва ли би могло да се говори за подход към дублетността като инструмент за запазването на книжовната норма в състояние на гъвкава стабилност, доколкото този тезис в теорията на книжовните езици е формулиран по-късно. По-скоро става въпрос за интуитивното възприемане и на двете форми като „нормални и естествени“. Авторите не правят уговорки дали формите на *-ме* са приемливи и в писмената форма на книжовния език, или са допустими само в устните прояви на носителите на книжовния език.

Както е известно, съвременната кодификация се отнася доста рестриктивно към формите на *-ме* и последователно в академичните правописни речници от 1983 г. насам, както и в Академичната граматика (1983) тези форми са изведени извън обхвата на кодифицирана книжовна норма.

4.3.2. Балан и Андрейчин в своите граматики коментират употребата на окончанието *-м* за 1 л. ед.ч. сег.вр. при глаголите от I и II спрежение (от типа на (аз) *ходим, пишем, говорим*). Те дават категоричната препоръка за избягването му в книжовния изговор, понеже го определят като диалектно. Фактът обаче, че в останалите граматики този въпрос не се разглежда, дава основание да се предположат две неща. Първо, че тези форми не се разглеждат в тях, доколкото не са в съответствие с историческия развой на езика. От друга страна, е възможно авторите, които не се спират върху коментираните форми, да ги смятат за ограничени в рамките на диалект-ните реализации и несвойствени за речта на носителите на книжовния език. Първото предположение е най-вероятно в сила при автори като П. Калканджиев и Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, за които съответствието на дадена съвременна форма с историческия развой на езика е много важно, за да ѝ се придаде значимост при описанието. Второто предположение обаче е по-малко вероятно или ако е в сила, по-скоро би важало за граматиката на Н. Костов, която като цяло е ориентирана към синхронното описание на езика, без да се вглежда непременно как са се развили формите във времето с оглед на допускането им в книжовния език.

4.3.3. Балан и Андрейчин коментират и въпроса за формите за 1 л. ед. и 3 л. мн.ч. сег.вр. на глаголите от I спрежение с основа на *-к-* и *-г-* като *влека, пека, сека, река, тека* и *мога* (от типа *влеча/влечат* вм. *влека/влекат*) и отхвърлят категорично формите с *-ч-* за 1 л. ед. и 3 л. мн.ч. сег.вр. като „неправилни“, доколкото във формите за 1 л. ед. и 3 л. мн.ч. липсват условия за наблюдавания преглас. Съвременната кодифицирана книжовна норма също ги квалифицира като отклонения от „правилното“, като в Академичната граматика (1983: 291) и в последния Официален правописен речник (2012) специално се уговарят условията за настъпването на прегласа на *-к-* и *-г-* в *-ч-* и *-ж-* при тези глаголи с оглед на продължаващите колебания при тях.

4.3.4. Всички автори с изключение на Ст. Младенов разглеждат и въпроса за изговора и правописа на формите за 3 л. ед.ч. и 2 л. мн.ч. от глаголи на *-ая, -ия, -оя, -уя* с препоръката да не се пишат и изговарят с *-й-*, доколкото този завършек е присъщ единствено на повелителните форми (напр. *бий, бийте, знай, знайте* вм. *бие, биете; знае, знаете*) и отхвърлят възможността за дублетност в изговора, която би довела и до грешки в правописа на тези форми.

4.3.5. Балан и Андрейчин коментират и въпроса за изговора на формите от I и II спрежение в 1 л. ед. и 3 л. мн.ч. сег.вр. с ударение върху окончанието (от типа *чета/четат, ходя/ходят*) с [-ъ́/-ъ́т] и [-ъ/-ът] във връзка с условния им правопис.

4.3.6. Всички автори обръщат специално внимание и на книжовното ударение при презентните форми с оглед на стремежа си да посочат

закономерностите му под формата на правила. Описанието се прави във връзка със спрежението на глаголите и разредите, към които се отнасят те според формалните особености на аористната основа, или във връзка с наставките, когато глаголите са производни. Прави впечатление, че като цяло акцентната книжовна норма при презентните глаголни форми е установена и стабилна.

4.3.6.1. Л. Андрейчин, който дава и най-много нормативни препоръки, свързани с особеностите на формите за сегашно време, обръща внимание върху неправилното прехвърляне на ударението върху корена вместо върху окончанието при редица глаголи от II и някои от I спрежение (от типа на *га́ся, тро́ша, бро́я* и *пе́ра, де́ра, бе́ра*). Това явление се представя като свойствено на западното произношение и в този смисъл е квалифицирано като диалектно. Причината да е намерило място в граматиката му, е вероятно натискът на западния изговор върху източния акцентен модел, възприет в книжовния език, поради разположението на столицата в западна диалектна територия.

4.3.7. Отделните автори се спират и на различни по-частни въпроси, които са сметнали за важни при описанието. Така например П. Калканджиев и Д. Попов представят словоредните позиции на частиците *не* и *ли* при описанието на глаголните форми за сегашно време.

4.3.8. При коментара за конкуренция между формите във връзка с изразяваните от тях значения, в повечето от граматиките се засяга единствено въпросът за конкуренцията между сегашните и бъдещите форми за изразяване на значението *следходност*.

4.3.9. Като цяло описанието на формите за сегашно време в разглежданите граматики дава основание да се смята, че е налице стабилност в този пункт на нормативния комплекс. Забелязват се колебания в ограничени пунктове, посочени по-горе, някои от които не са стабилизирани и до днес, макар кодификацията им да е с голяма давност, най-вероятно поради това, че става дума за явления в устната форма на книжовния език.

Нито едно от посочените като отклонение от книжовната норма явления не е придобило статут на „книжовно“ в последващите граматични описания. Дори по отношение на конкуренцията *-м*/*-ме* при 1. л. мн.ч. сег. вр. на глаголите от I и II спрежение последващата кодификация подхожда консервативно и досега, изключвайки *-ме* от обхвата на кодифицираната книжовна норма.

5. Описние на значенията на формите за сегашно време в граматиките с оглед на тогавашното състояние на българското езикознание

5.1. При описанието на значенията на сегашно време в разглежданите граматики личи най-вече акцентът, който авторите поставят между тясната обвързаност с друга темпорална категория – *вид на глагола*.

Струва си да се посочи, че авторите имат различно разбиране за граматичното описание и за връзката между форма и значение. То не е представено пряко, но ясно личи от организацията на описанието в граматиките. Не е трудно да се види, че авторите на граматиките в една или друга степен обвързват значението на формите с употребата и функционирането им в изречението. Тъкмо поради това повечето граматици в началото на описанието на всяко от граматичните времена посочват най-общо значението му, но предпочитат да разискват частните значения на глаголните времена в рамките на синтаксиса. Такава организация на описанието представят граматиките на П. Калканджиев, Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, Н. Костов.

Балан и Л. Андрейчин също представят автономно първо формите, а след тях и значенията им, но в рамките на частите за морфология.

Най-несистемно и непоследователно е описанието на категорията *време* у Д. Попов. При него са представени най-общо най-напред значенията, след това формите с паралели със старобългарски и някои диалекти, като се правят и частични наблюдения върху употребата и правописа.

По отношение на това какво авторите смятат за основна цел на една описателна граматика, също можем да обособим две групи автори. От едната страна стоят тези, които определено дават превес в описанието на посочването на изобилието от форми. Тук можем да отнесем граматиките на П. Калканджиев, Ст. Младенов и Ст. Попвасилев.

Първият представя значенията на глаголните времена съвсем лаконично и най-общо в частта си за морфология, означена от него като „Част III. Видословие“. По-подробно значенията са разгледани по собствените му думи „с някои бегли бележки върху значението и употребата на глаголните форми“ (Калканджиев 1938: 469) в „X. Синтактични бележки за някои части на речта“, поместена в края на дела „Словосъчинение“ (нов в изданието от 1938 г.) след представяне на правилата за употреба на препинателните знаци. Не бива да пропускаме и това, че авторът сам посочва като спънка при организацията на описанието това, че няма предходници в полето на системното синхронно описание на граматичната система на езика ни. Само по себе си това признание е важно, защото разкрива, от една страна, необходимостта от такъв тип описание на езика, а от друга – представя състоянието на българското езикознание, което до този момент е съсредоточено главно в полето на диахронията и описанието на диалектите.

Като цяло Ст. Младенов и Ст. Попвасилев представят и формите, и значенията доста лаконично, като все пак при тях личи интерес преди всичко към представянето на формите. Затова и акцент в граматиката на двамата автори са илюстрациите с множество примери – предимно от художествената литература, както и паралелите с диалектите, като примерите надделяват значително над описанието. Този подход може да се раз-

глежда като последица от разбирането на Ст. Младенов за книжовния език като „фикция“ спрямо реалността на народните говори. Глаголните времена са разгледани най-общо в частта за морфология, а значенията им – в раздела „Употреба на времената в глаголно сказуемо“ от „Пети дял. Словосъчетание или словосъчинение (Синтаксис)“ отново съвсем накратко и общо.

В граматичните описания на Н. Костов, А. Т.-Балан и Л. Андрейчин в най-пълна степен личи балансът между описанието на формите и на значенията им. Авторите се стремят да представят в максимална степен различните употреби на сегашните форми в книжовния език, откъдето да извлекат и да опишат различните значения. В същото време извличането на редица частни значения от две прости презентни форми (за несвършен и свършен вид) и една аналитична (*да*-конструкцията), дава основание да се заключи, че граматиките на тези автори доста отчетливо илюстрират прехода на българската езиковедска наука към прилагането на функционалния подход в синхронното състояние на езика.

5.2. Обособяване на значенията на презентните форми

5.2.1. Повечето автори обособяват значенията на формите за сегашно време във връзка с категорията *вид на глагола* и функционирането на презентните форми в *да*-констукциите и други подчинени изречения.

Като основно значение на сегашно време се посочва отношението на *едновременност* с момента на говорене.

Различията между отделните автори при представянето на това значение са във връзка с това дали то се реализира с глаголи и от двата вида[6].

Балан например смята, че няма ограничения в това отношение (Балан 1940: 186).

Д. Попов посочва пък, че глаголите от СВ във форма за сегашно време се откриват предимно в подчинени изречения, където функционират като „нулево сегашно време“ по неговата терминология (Попов 1941: 78), т.е. като атемпорални.

Н. Костов (Костов 1939: 186–187) изтъква, че значението *едновременност* с момента на говорене е запазено само за глаголите от НСВ.

Л. Андрейчин също е на това мнение, като единствен дава обяснение за това с несъвместимостта на значението „цялостност“ на СВ със значението „процесност“ на „реалното сегашно“ по неговата терминология време (Андрейчин 1944: 179).

Отново само Л. Андрейчин (Андрейчин 1944: 179) прави анализ на това значение, като посочва, че понятието *сегашно* е „незавършен постоянно нарастващ низ от моменти, без да включва обаче при нормални условия

Таблица 5

Описание на значенията на личните глаголни форми за сегашно време в граматиките

Значения	**Калканджиев**	**Младенов/ Попвасилев**	**Костов**	**Балан**	**Попов**	**Андрейчин**
Общо значение	Действие или състояние, което трае и в момента на съобщението (с. 126)	„Действието се върши в същата минута, когато говорим, или струва за всякога“ (с. 274)	Действие, което трае и в МГ (с. 186–187)	„Вършене в сегашна площ“, съвпадащо с МГ, без отношение към други вършения	„Действие в МГ или всякога; „нулева категория“ спрямо останалите глаголни времена“. (с. 77)	„Действие в МГ“ (с. 179)
Частни значения	- в пословици и поговорки и всякакъв вид закони, мъдри и поучни изречения, които имат значение за всяко време и положение - сегашно историческо - за бъдещи събития и в подчинени обстоятелствени изречения - сегашно с глаголи от СВ (а) за неща, които стават всякога и еднакво и (б) в подчинени изречения с *щом, ли, когато, гдето, где*	- действие в МГ - сегашно историческо - абсолютно сегашно („отрешено“) (несвързано със сегашния миг)	- същинско сегашно - сегашна форма с по-общ смисъл, несвързана с МГ (за минало, сегашно и бъдно)	- действие в МГ - сегашно исторично (минало в сегашното) - бъдно в сегашното - с признак на обикновение, на нещо повтаряно - сегашно от СВ (за бъдещи действия)	- действие в МГ (най-определеното време) - абсолютно сегашно (откъснато от МГ) Разновидности: - сегашно историческо - нулево сегашно - при СВ в подчинени изречения - обичайно сегашно със СВ -сегашно време с бъдно пир СВ и НСВ (с. 78)	**1. Реално сегашно** **2. Относително *Сегашно историческо*** (вкл. в авторски ремарки) ***Сегашно вм. бъдеще*** **3. Повторително сегашно** (вкл. абсолютно сегашно)

началния и крайния момент“, принадлежащи съответно на миналото и бъдещето.

Що се отнася до частните (или още метафорични) значения на формите за сегашно време между авторите като цяло липсват големи разногласия. Разликите са по-скоро в организирането и реда на представянето на значенията, както и във вариантността при терминологичните означения (вж. *Таблица 5*). Всъщност описанието на частните значения на формите за сегашно време следва основно модела на класическата латинска граматика и нейната терминология, доколкото възможността с формите за сегашно време да се означават минали и бъдещи спрямо момента на говорене действия, е обща черта на езиците, граматикализирали категорията *темпоралност*.

В рамките на структурния подход към езика тази особеност на сегашните лични глаголни форми може да се обясни с това, че основната формално-семантична опозиция в морфологичната категория *време на глагола* е *едновременност* : *разновременност*, в която немаркиран член е сегашното време (вж. Куцаров 1998: 386). Тъкмо тази немаркираност по отношение на вътрешната опозиция *предходност* : *следходност,* която се обособява в рамките на *разновременността*, прави от презентните форми удобен инструмент за изразяване и на минали, и на бъдещи действия. Следвайки своята интуиция, а не опирайки се на посочения научен подход, тъкмо затова вероятно Д. Попов (Попов 1941: 77) определя сегашното време като „нулева категория“ спрямо останалите глаголни времена.

5.2.2. Всички автори обособяват значението на сегашните глаголни форми, означавано по традиция с термина *сегашно историческо,* присъщо на повечето езици за предаване на минали събития. Сегашно историческо е засвидетелствано още в старобългарските текстове, където презентната форма изразява последователност (замяна на аорист) или едновременност с минал момент (замяна с имперфект) (ГСЕ 1991: 445).

Граматиците ни придават стилистична стойност на транспозицията на сегашните форми в плана на миналото, за което свидетелстват и бележките им (за „живост“, „онагледяване“ и „картинност“ на разказа за минали събития) (Калканджиев 1938: 470; Балан 1940: 186; Попов 1941: 78; Андрейчин 1944: 181). Посочват също и че в такива случаи сегашните форми се употребяват вместо аористни или (им)перфектни (Попов 1941: 78). П. Калканджиев, Ст. Младенов и Н. Костов споменават и сферата на употребата на т.нар. сегашно историческо: не само в исторически съчинения, но и в художествената проза.

От гледна точка на видовата характеристика на глаголите в сегашно историческо време граматиците ни правят наблюдението, че презентните форми във функция за означаване на минали събития се образуват от несвършени и вторични несвършени глаголи. Балан и Л. Андрейчин пък

смятат за необходимо да съпоставят източните и западните говори във връзка с това, че в сегашно историческо източните говори предпочитат глаголи от НСВ, а в западните – от СВ.

5.2.2.1. Беглото представяне на *сегашно историческо време* в разглежданите граматики отразява развитието на българското езикознание от разглеждания период и на лингвистиката тогава въобще. По-късно при прецизиране на описанието на това значение в граматичната ни литература започва да се говори и за „реферативно сегашно време“ в случаите, когато чрез презентните форми се предава (преразказва) съдържанието на художествени и сценични творби, правят се наблюдения за съвместната употреба на презентни и минали форми в наративни текстове (вж. Мутафчиев 1964; ГСБКЕ 1983: 299; Ницолова 2007: 276 и сл.; Дикова 2014), като обяснението за употребата им се прехвърля и в полето на прагматиката.

Това е свидетелство, че в съвременната лингвистика т.нар. *сегашно историческо време* продължава да бъде във фокуса на изследователския интерес, но вече до голяма степен напускайки неопределеността на стилистичните трактовки и обхванато в рамката на прагматиката в областта на дискурсивния анализ, текстолингвистиката и информационната структура (Viti 2008: 3). Изтъква се например, че сегашните форми във функция за означаване на минали събития „имат своето място в темпоралната система със специфичната си „положителна“ семантична стойност – да представят състоянието на нещата към момента на речевото съобщение, […], а не толкова по отношение на темпоралното им съотнасяне с момента на говорене (Pinkster 1998: 80).

5.2.2.2. Като разновидност на сегашно историческо единствен от граматиците ни от разглеждания период Л. Андрейчин описва и значението, по-късно формулирано от българската граматика като *сценично сегашно,* което, както сочи терминологичното му означение, е с доста тесен обхват в речевата практика. Вероятно това е и първата причина останалите автори да не опишат това значение на презентните форми. Другата причина е, че Андрейчин е тъкмо сред езиковедите ни, които през разглеждания период манифестират отчетливо привързаността си към функционално-структурния подход. Описанието на категорията *време* в граматиката му дава основание да се заключи, че той прилага този подход при описанието на категорията *време* най-последователно в сравнение с останалите граматици през разглеждания период.

5.2.3. Всички автори на граматики през разглеждания период описват и функцията на сегашните форми вместо футурните за означаване на събития и състояния, разположени вдясно от момента на говорене по темпоралната ос (т.нар. *сегашно предсказно*). Значението за бъдещи действия на презентните глаголни форми от СВ и НСВ е наследено още от старобългарски, където простите сегашни форми са прешестващи и преобладаващи над описателните форми за бъдеще време (ГСЕ 1991: 301).

Авторите описват употребата на сегашните форми вместо футурните във връзка с категорията *вид на глагола*, както и предвид някои синтактични и лексикални характеристики на употребата, а така също и във връзка с модалността.

В описанието на П. Калканджиев значението *следходност* на сегашните форми се приписва както в самостойни, така и в подчинени изречения „с обстоятелствени връзки“, като се набляга на модалните отсенки на употребите в обособените два случая.

Ст. Младенов (Младенов 1939: 339) ограничава значението *следходност* на сегашните форми само в рамките на глаголите от СВ „в условни и други подчинени изкази“, представяйки тези употреби като разновидност на обособеното от него *сегашно абсолютно време*, и специално посочва, че значението се изразява от глаголната форма, без да е необходимо осъвместяването ѝ с лексикално средство за следходност.

За разлика от Младенов, когато описва значението *следходност* на сегашните форми, Н. Костов пък прави уговорката, че това значение може да се изрази само ако в изречението присъства и лексикално средство за следходност. В противен случай според него става дума за модална отсянка на увереност.

Най-лаконичен при описанието на това значение е А. Т.-Балан. Той говори за „бъдно в сегашното“ и смята, че тези употреби са по-редки в сравнение с „минало в сегашното“, без да прибягва до по-подробно описание на значението (Балан 1940: 186). Липсата на по-подробен коментар на това значение би могла да означава, че механизмът на пораждане на това значение в основата си е идентичен с този на сегашно историческо.

Л. Андрейчин представя значенията *сегашно историческо* и *сегашно* вм. *бъдеще* като разновидности на *относително сегашно*, доколкото и в двата случая „действието може да бъде обхванато и изказано в целия си развой“ (Андрейчин 1944: 181), с което обяснява употребата на вторични несвършени глаголи в това значение, но и той почти не се спира с подробности върху значението *сегашно* вм. *бъдеще*.

5.2.3.1. Значението на презентните форми за изразяване на следходност, описано в разглежданите граматики, е означено терминологично различно у отделните автори (вж. *Таблица 5*). При представянето на значенията на сегашните глаголни форми Н. Костов, Д. Попов и Л. Андрейчин обединяват това значение със значението на *сегашно историческо,* като у Андрейчин двете отделни значения са представени като разновидности на *относително сегашно,* а у Д. Попов – на *абсолютно сегашно*. Основанието им за това е, че и в двете значения става въпрос за действия, невключващи в своя обхват момента на говорене.

Като цяло авторите обръщат по-малко внимание на значението *след-*

ходност на презентните форми отколкото на значението *сегашно историческо*. Тук причините могат да се търсят в различни посоки. От една страна, граматиците, които разглеждат значенията *сегашно историческо* и *сегашно* вм. *бъдеще* в рамките на по-общото значение *сегашно относително*, поставят като диференциален признак на обособеното общо значение *действие извън момента на говорене.* Дали действието е предходно, или е следходно, е с второстепенна важност за граматиците, тъй като между двете значения, изразявани с презентни форми, както по-късно Академичната граматика ще изтъкне, „е налице пълна успоредица“ (ГСБКЕ 1983: 300).

Като друга причина може да се посочи и по-ограничената сфера на употреба на *сегашно* вм. *бъдеще* в сравнение със *сегашно историческо*. Сегашно вм. бъдеще време функционира основно в устната реч, в сферата на художествената литература и доста по-ограничено в публицистиката.

5.2.3.2. В съвременната ни граматична литература вече се обособяват две разновидности на значението *следходност*, изразявано от сегашни форми (*сегашно за близко бъдеще* и *сегашно предсказно (пророческо*). Основанието за това е, че при сегашно за близко бъдеще точката на съотнасяне включва и момента на говорене, а в сегашно предсказно тя се измества надясно по числовата ос. Обръща се внимание и на това, че за означаване на бъдещи събития от сегашни форми се използват основно вторични несвършени глаголи, докато първичните глаголи от НСВ нямат такава функция (Ницолова 2007: 274).

Всъщност обаче се оказва, че изрази от типа на: *Какво правим сега?, Утре пиша писмо на Иван, Догодина строим Дунав мост 2, В неделя карам колата на сервиз, Утре ти нося книгата* и под. се възприемат като нормални и естествени за разлика от **Утре спя до обяд, *Довечера ям пица* и т.н., което е основание за проучване на въпроса към какви семантични класове се отнасят първичните глаголи, чиито сегашни форми могат/не могат да се използват в това значение.

Всички автори на разглежданите граматики посочват при описанието на значенията на презентните форми и употребите, които по-късно българската граматика ще означи с термина *гномическо сегашно време* като разновидност на обобщеното (неактуално) сегашно време (вж. ГСБКЕ 1983: 293). Негова особеност е, че означава действия, валидни във всяка една точка на времевата ос, което дава основание те да се характеризират като „омнитемпорални“ (Ницолова 2007: 277 и сл.).

П. Калканджиев започва представянето на частните значения на сегашно време тъкмо с това значение, без да го означава терминологично, а го представя описателно: „в пословици и поговорки, правила и всякакъв вид закони, мъдри и поучни изречения и др. п., които, имат значение за всяко време и положение“ (Калканджиев 1936: 470).

Същата употреба представят и Н. Костов, и Д. Попов – пак без терминологично означение.

При Ст. Младенов тези употреби се представят в рамките на обособеното от него *сегашно абсолютно време* (Младенов 1939: 339).

Л. Андрейчин също представя това значение с термина *абсолютно сегашно*, но при него той е с по-ограничен обем в сравнение със същия термин у Ст. Младенов. У Андрейчин *абсолютното сегашно* е разновидност на *сегашно повторително*, докато у Ст. Младенов *абсолютно сегашно време* е термин за надредно понятие по отношение на *сегашно* вм. *бъдеще, сегашно хабитуално* и *сегашно повторително*.

Балан (Балан 1940: 187) неправилно определя коментираното значение като *повторително* и го разглежда заедно с *хабитуалното* значение, което личи от примерите му.

5.2.5. Значението *повторителност* на сегашните форми също се представя във всички разглеждани граматики, но означено с различни термини.

У Калканджиев това значение отново е представено описателно без термин, а употребата му се ограничава според автора единствено до глаголи от СВ.

Същата уговорка за това значение прави и Ст. Младенов.

У Андрейчин това значение присъства с термина „повторително сегашно“, като от гледна точка на темпоралната си семантика е характеризирано като обединяващо черти „и от относителното, и от реалното сегашно“ (вж. *Таблица 5*). За разлика от останалите автори и в съответствие с езиковите факти Андрейчин посочва, че в това значение функционират глаголи и от двата глаголни вида, което се подкрепя и от последващите граматични описания.

Н. Костов и Балан не се спират върху повторителното значение на презентните форми.

5.2.6. Всички автори на разглежданите граматики (без Н. Костов) обособяват в рамките на значенията на сегашните форми и употребите им в подчинени изречения (наричани още „приставни“ от някои автори, което отново е свидетелство за неустановеността донякъде на граматичната ни терминология през разглеждания период).

П. Калканджиев обособява *да*-изреченията в рамките на две от значенията на формите за сегашно време – а) при изразяване на значението *следходност*, където в отделна група разглежда подчинените изречения, свързвани със съюзните връзки *когато, щото, каквото, как, да, колкото* и др. и б) в рамките подчинени изречения със сегашно време от глаголи от СВ с връзки *где, гдето, щом, ли* и др., като се задоволява само да посочи примери, т.е. да фиксира употребата и по този начин и книжовната норма.

Единственото, което авторът посочва, е, че в първия случай в книжовния език не се допуска замяна на сегашните форми с форми за бъдеще време, за да се запази „благозвучие и гладкост в речта“ (Калканджиев 1936: 470).

Ст. Младенов се задоволява единствено да илюстрира значението *следходност* на сегашните форми с примери с подчинени изречения с глаголи от СВ с *ако, както, да* и *който* (Младенов 1939: 339).

Балан прави подобна уговорка по отношение на замяната на сегашните с бъдещи форми в подчинени изречения с *ако, кога, като, дето, ли* при описанието на значението *следходност* на сегашно време с глаголи от СВ. Той обаче обръща внимание на една важна особеност с модален характер – препоръчва формите за бъдеще време в значение на *искам, имам, трябва* (напр. *Който ще краде, нека си помисли*) за разлика от употребите без модална отсянка – разграничение, описано по-късно и в ГСБКЕ (ГСБКЕ 1983: 296).

Д. Попов също поставя употребите на формите за сегашно време от глаголи от СВ в подчинени обстоятелствени изречения при значението следходност на презентните форми (Попов 1941: 79).

Н. Костов единствен отделя описанието на *да*-изреченията от значенията на сегашно време. Основанието му за това е, че в тези конструкции според него е налице „своеобразна неопределеност“, т.е. атемпоралност на глаголната форма, доколкото в историческия развой на езика ни *да*-конструкцията е наследник на инфинитива. Отделно са представени и *да*-конструкциите с модално значение, където частицата *да* за образуване на описателните повелителни форми неправилно е представяна като съюз *да*.

Най-последователно и системно описва значението на сегашните форми в подчинени изречения Л. Андрейчин, като посочва, че в тези форми означават действието „само за себе си“ без пряка връзка с МГ. Авторът набелязва следните употреби в този случай: с главни изречения със сегашно време – повторително сегашно; при свързани със съюз *да* изречения – сегашно в значение на бъдеще „при бъдещи или равнозначни на бъдещи главни изречения“ (Андрейчин 1944: 186). Като ограничения при функционирането им посочва, че при едновременност се използват глаголи от НСВ, а при следходност спрямо действието в главното изречение – глаголи от СВ. Като неправилна се окачествява употребата на бъдеще време в такива случаи (Андрейчин 1944: 187). Единствен Л. Андрейчин посочва, че с главни изречения с verba sentiendi, cogitandi et declarandi се изразява едновременност с действието в главното изречение. В нормативен план пък се изтъква дублетността между презенс и имперфект в такива случаи (Андрейчин 1944: 197).

5.2.7. По отношение на описанието на значенията на презентните форми в разглежданите граматики може да се направят най-общо следните обобщения:

- Значенията се описват в тясна връзка с категорията вид на глагола.

- Различията по отношение на описанието на значенията на формите за сегашно време засягат предимно функционирането на презентните форми в рамките на *да*-конструкциите.

- Значенията на формите за сегашно време са описани най-общо, без да се разграничават разновидностите на частните значения, както по-късно това ще направят последващите граматични описания най-вече с оглед на по-внимателното съотнасяне спрямо момента на говорене.

6. Обобщение

6.1. Разглеждането на описанието на категорията *време* на глагола с оглед на значенията на формите за сегашно време в шестте изследвани граматики дава основания да се заключи, че българската граматична терминология в рамките на категорията *време на глагола* не е напълно установена.

6.2. За отправна точка при описанието на тази категория и шестимата автори на граматики възприемат структурния принцип. Те описват формите за време най-напред от гледна точка на това дали представят еднословни или многословни конструкции – принцип, възприет и в следващите граматични описания.

Разликите помежду им при описанието на формите с оглед на структурата им са в две посоки. Те засягат сферата на обхват на този принцип – дали той се прилага само в рамките на категорията *време* или по отношение и на категорията *наклонение.* Другата разлика е по отношение на пълнотата и системността на описанието на сложните глаголни форми. В най-пълна степен измежду разглежданите граматики принципът за системност и пълнота личи при Л. Андрейчин.

6.3. По отношение на представяне на броя на членовете на категорията *време* в индикатив се наблюдава единство между авторите при представянето на простите темпорални глаголни форми и голяма пъстрота при описанието сложните темпорални форми.

Единството при представянето на простите темпорални форми е съвсем естествено, доколкото се следва моделът, наследен от класическата латинска граматика.

Липсата на единство между отделните автори при описанието на сложните темпорални глаголни форми е резултат от редица фактори – те са свързани както с развоя на българската темпорална система, от една страна, така и със състоянието на самата лингвистика през разглеждания период. Най-голяма пъстротата се наблюдава при представянето на формите, причислявани към обхвата на перфекта. Езиковедите се сблъскват с трудности при определяне на индикативните форми на перфекта, като по-често

неиндикативни (ренаративни, дубитативни, конклузивни) форми се представят за индикативни. Причините за това се коренят както в омонимията между индикативни и неиндикативни форми, така и в липсата на адекватни теории, позволяващи надеждно описание на семантиката на формите и в частност – за разграничаване на темпоралните от модалните значения. Тук е важно да се изтъкне и това, че обособяването на повече глаголни времена в темпоралните модели на част от авторите в сравнение с установения понастоящем темпорален модел в плана на индикатива е отражение на виждането за еднозначно съответствие между форма и значение.

6.4. Що се отнася до описанието на значенията на презентните форми в разглежданите граматики, може да се посочи, че тези значения са описани най-общо.

В граматиките, ориентирани като цяло към синхронния подход към езика, личи изразен стремеж да се разграничават и разновидности на частните значения на презентните форми на глагола.

Всички автори представят значенията на сегашните форми в тясна връзка с категорията *вид на глагола*.

Различията по отношение на описанието на значенията на формите за сегашно време засягат предимно функционирането на презентните форми в рамките на *да*-конструкциите.

6.5. Описанието на образуването и функционирането на формите за глаголните времена в индикатив в проучваните граматики представя и състоянието на книжовната норма в този пункт на нормативния комплекс. Би могло да се изтъкне, че книжовната норма се отличава с висока степен на стабилност и унифицираност.

Като цяло всички автори, макар и в различна степен, засягат и нормативния аспект при описанието на езика, смятайки очевидно, че това е важна задача на граматичното описание.

6.5.1. Като цяло дублетност се регистрира по изключение – например при употребата на формите за *бъдеще в миналото* (*щях да чета* наред с *ще четях*), както и при окончанието *-м/-ме* при 1 л. мн.ч. сег.вр. на глаголите от I и II спрежение.

6.5.2. При представянето на формите за сегашно време всички автори обсъждат въпроса за ограничената употребата на форми със съкратен инфинитив в книжовния език, доколкото отбелязват, че са изместени почти напълно от *да*-конструкциите с глагол в сегашно време.

6.5.3. Всички автори обръщат специално внимание и на книжовното ударение във връзка със стремежа си да посочат закономерностите му под формата на правила. Прави впечатление, че като цяло акцентната книжовна норма при презентните глаголни форми е установена и стабилна.

6.5.4. Нито едно от посочените като отклонение от книжовната норма явления не е придобило статут на „книжовно“ в последващите граматични описания. Дори по отношение на конкуренцията *-м*/*-ме* при 1 л. мн.ч. сег. вр. на глаголите от I и II спрежение последващата кодификация подхожда консервативно и досега, изключвайки *-ме* от обхвата на кодифицираната книжовна норма.

6.6. Във връзка със схващането ми, отразено в предишни публикации, посветени на първите шест научни граматики, че тези граматики илюстрират отчетливо два подхода към описанието на езика – младограматически (исторически) и функционално-структурен (синхронен) (вж. Станчева 2008: 347–355), представянето на категорията *време на глагола* в граматиките дава основания само донякъде да потвърдим наблюденията си, основани по-скоро тук върху степента на подробност на описанието на значенията на глаголните времена.

БЕЛЕЖКИ

[1] Тази работа е замислена и осъществена като естествено продължение на изследванията ми: *Кодификаторската практика на първите български научни граматики (върху материал от описанието на имената)*. Вж.: Станчева 2008. В: Българите, книжовността, езикът и *Кодификация на категорията вид на глагола в първите научни граматики на българския език.* Вж. Станчева 2011. В: От любословие към езикознание. Приложение на сп. „Български език“, 2011, с. 137–150.

[2] Смятаме определено за по-адекватен термина *състояние на изказване* (говорене) (вж. Косеска 2011: 146), отчитащ възприетото разграничение в лингвистиката между *събития* и *състояния* като основополагащи единици за описание на категориите *време* (вж. по-подробно у Косеска 2011: 18) и *вид* на глагола. В тази работа обаче ще се придържам към утвърдения термин в нашето езикознание *момент на говорене,* използван в разглежданите граматики.

[3] Вж. у А. Касабова (2011: 265).

[4] При описанието на семантичната категория *време* в т. 7 на „Българско-полската съпоставителна граматика“ (вж. Косеска 2011) Виолета Косеска прилага модел, основан на Мрежите на Петри, чрез който е възможно да се изрази и отсъствието на поредност между събития, с които дадено изказване не се съотнася.

[5] Тази гледна точка се оборва в по-нови изследвания чрез привличане на факти, че в рамките на познавателния ни опит лежи чисто темпоралното понятие *transience* (предходност). Вж. Vyvyan Evans Temporal frames of reference. Cognitive Linguistics 2013; 24 (3): 393–435

[6] В граматиката на Ст. Младенов този въпрос не е засегнат.

ИЗТОЧНИЦИ

Андрейчин 1944: *Андрейчин, Л.* Основна българска граматика. София, Хемус; 2. изд. София, Наука и изкуство, 1978.

Балан 1940: *Балан, Ал. Теодоров*. Нова българска граматика. София, Книгоиздателство „Г. Ф. Чипев“.

Калканджиев 1938: *Калканджиев, П.* Българска граматика. Звукословие, видословие, словосъчинение, правопис, ударение, произношение и сведения за историята на езика и на писмото. 2. изд. София – Пловдив, „Хр. Г. Данов“.

Костов 1939: *Костов, Н.* Българска граматика. София, Казанлъшка долина.

Младенов, Попвасилев 1939: *Младенов, Ст., Попвасилев, Ст.* Граматика на българския език. София, Казанлъшка долина.

Попов 1941: *Попов, Д.* Българска граматика. София, „Хр. Г. Данов“.

ЛИТЕРАТУРА

Балан 1947: *Теодоров-Балан, Ал*. Състояние на българската граматика. София. БАН, Печатница „Р. Младенов“.

ГСБКЕ 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. София. София. Издателство на БАН.

ГСЕ 1991: Граматика на старобългарския език. София. Издателство на БАН.

Дикова 2014: *Дикова, Б.* Транспозиции на глаголните форми в българския и чешкия език. Автореферат. Пловдив.

Касабова 2011: *Касабова, А.* Модусите на дейксиса. – В: Психология и лингвистика, сборник статии в чест на проф. Енчо Герганов (2011). София. Просвета, с. 264–283.

Косеска 2011: *Косеска, В.* Семантичната категория време. Българско-полска съпоставителна граматика. Т. 7. София, АИ „Проф. М. Дринов“.

Куцаров 1998: *Куцаров, Ив.* Граматика на българския език (в съавторство). София, изд. „Петър Берон“.

Мутафчиев 1960: *Мутафчиев, Р.* Сегашно историческо време в съвременния български език. – Език и литература, XV, № 5, с. 338–355.

Ницолова 2008: *Ницолова, Р.* Морфология на българския език. София, УИ „Св. Климент Охридски“.

Станчева 2008: *Станчева, Р.* Кодификаторската практика на първите български научни граматики (върху материал от описанието на имената). – В: Българите, книжовността, езикът. София, ЕМАС, с. 341–387

Станчева 2011: *Станчева, Р.* Кодификация на категорията вид на глагола в първите научни граматики на българския език. – БЕ, Приложение 2011, с. 137–150.

Трифонов 1908: *Трифонов, Ю.* Значение на сложните (описателните) бъдещи времена в новобългарския език. – В: Периодическо списание на БКД в София. Т. 69, кн. 1–2, с. 1–40.

BINNICK, R. (EDS.) 2012. The Oxford Handbook of Tense and Aspect edited by R. Binnick.

BRISARD, F. 2008. Time in Grammar. University of Antwerp.

EOE 1993. Encyklopedia Językoznawstwa Ogólnego. Warszawa.

EVANS, V. 2013. Temporal frames of reference. Cognitive Linguistics 2013; 24 (3): 393–435.

JASZCZOLT, K. M. and SAUSSURE L. DE (EDS.) 2013. Time: Language, Cognition and Reality. Oxford Studies of Time in Language & Thought. Oxford: Oxford University Press. Pp. 295.

LAKOFF, G. & JOHNSON M. 1999. Philosophy in the Flesh. New York: Basic Books.

LYONS, J. 1989. Semantyka. 2. Warshawa.

PINKSTER, H. 1998. Is the Latin present the undermarked, neutral trnse in the system? – In: Risselada R. (ed.), Latin in Use. Amsterdam Studies in the Pragmatics of Latin. Gieben, Amsterdam. VII, 118 p. Cloth.

REICHENBACH, H. 1947. 'The Tenses of Verbs' section 51 of Elements of Symbolic Logic (New York: The Macmillan Company, 1947), 287–98. Maria Reichenbach.

VITI, C. 2008. The non-literal use of tenses in Latin, with particular reference to the praesens historicum. Universität Jena & Universität Zürich Paris in June 2nd – 4th.

ТАТЯНА АЛЕКСАНДРОВА

ПРЕДСТАВЯНЕ НА ПРИЧАСТИЯТА В ПЪРВИТЕ БЪЛГАРСКИ НАУЧНИ ГРАМАТИКИ ОТ 30-ТЕ И 40-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК

Научен контекст и възгледи на авторите на граматиките от 30-те и 40-те години на XX век

За научната среда, в която се появяват първите български научни граматики[1], красноречиво свидетелства твърдението на Ал. Теодоров-Балан, че един автор на българска граматика никак не е улеснен в своята задача от „домашната книжнина“. При многото изследвания по диалектология, история на езика и „звукословие“ трудовете по граматика са оскъдни и всеки, който се заеме с това, в много отношения ще бъде „обречен сам на себе си“ (Балан 1935: 88). Но въпреки трудностите шестте граматики, издадени в краткия период от 1936 до 1944 г., са събитие в родната ни езиковедска наука и сериозен принос към граматичното описание на българския книжовен език. Те свидетелстват за рецепцията на основните направления в европейската лингвистика от края на XIX и началото на XX век – младограматизма и структурализма, и за развитието на родната ни граматична теория.

От 70-те години на XIX до началото на XX век в европейското езикознание доминира младограматизмът. Роден в лоното на позитивизма – научно направление, оказало силно влияние и върху обществените науки, младограматизмът се отличава с приоритет на сравнително-историческия метод, натрупване на голям обем емпирични данни, интерес към фонологията върху материал от писмените паметници и диалектите с акцент върху звуковите промени, обясняване на изключенията с принципа на аналогията, пренебрегване описанието на езика в синхронен план. На езикознанието се гледа като на историческа наука, а описателната граматика е нужна на младограматиците само за да се отчитат промените в езика в процеса на неговия развой (вж. Алпатов 2005: 96–99).

Като отражение на идеологията на позитивизма в езикознанието младограматизмът се придържа към 4 принципа: 1) на атомизма (неотчитане взаимната обусловеност на езиковите явления); 2) на материалната същност (едно явление не се изследва от гледна точка на функцията, а на неговата материална субстанция); 3) на еволюцията (подобно на живите организми явленията от езиков порядък се раждат, развиват и умират); 4) на

натурализма (всички явления се свеждат до типа на природните) (Косериу 1990: 52–54).

През 20-те години на XX век започва постепенно отстъпление от принципите на младограматизма и отчетлива ориентация към структурализма и функционалната лингвистика в европейски мащаб, което дава отражение и на българската лингвистична мисъл. Макар и публикувани в кратък период от време, разглежданите граматики се придържат към различни теории, като често е налице и смесване на елементи от различни подходи (описателен и синхронен, от една страна, и исторически, от друга), което е показателно за това, че родното ни езикознание преживява преходен период. В хода на анализа установихме, че тяхна отличителна черта е това, което Х. Валтер нарича „прагматично обоснован теоретично-методологически еклектизъм“, породен от многото задачи, които е трябвало да решават авторите − да се установи лингвистична теория, да се навакса с описанието на българския език. Като се добави и нуждата да се даде методическа основа на езиковата политика на младата българска държава, става ясно, че младограматическата теория не е можела да бъде единствена основа за решаването на тези задачи (Валтер 2009: 11). Укрепването статута на националния език и неговата представителна книжовна форма, необходимостта от изследване на спецификата му, интересът към социалната диференциация на езика, утилитарната функция на граматиката с оглед решаването на образователни проблеми − всичко това определя нуждата от нови методи на граматично описание.

До първата четвърт на XX век във връзка с придържането към принципите на младограматизма като доминиращо направление в лингвистиката вниманието е насочено предимно към диалектите и към историята на езика, а неговото съвременно състояние и функционирането на книжовния език по-рядко попадат в полезрението на изследователите. По мнението на В. Мурдаров според действащите принципи на европейската славистична наука българските учени възприемат като сериозни научни изследвания тъкмо онези, които са ориентирани към историята, а прякото си участие в книжовноезиковите процеси разглеждат като особен вид „приложна дейност“ (Мурдаров 1991: 26). Ситуацията през 30-те и 40-те години е различна – обект на описание в граматиките е оформилият се до голяма степен като самостоятелна формация книжовен език, а всяка от тях в една или друга степен дава представа за съвременното състояние на граматичната норма. Една от причините за появата на толкова много научни граматики за кратък период според Станчева е реабилитацията „в европейската лингвистика на синхронията като област, поддаваща се също толкова добре на научно описание в рамките на системния и функционалния подход към езика“ (Станчева 2008: 346).

Различният подход в отделните граматики предопределя обхвата и характера на граматичното описание. Както се вижда от предговорите, един от признаците, по които се разграничават авторите, е представата им за

книжовния език и за обекта на граматично описание. За Калканджиев, Балан, Костов и Андрейчин книжовният език е реалност, той трябва да бъде единен за цялата общност, отличаващ се от всички наречия и говори, но обединяващ онова, което е преобладаващо в тях. Така например обект на описание в граматиката на Балан е книжовният език в неговото съвременно състояние − с „оглед към живота му в школа и в общество“ (Балан 1947: 18).

За Младенов и Попов книжовният език е фикция, психофизиологична дейност, а не реален факт (срв.: „книжовниятъ езикъ е функция на индивидуалнитѣ или народнитѣ говори, които еднички реално съществуватъ“ (Младенов−Попвасилев 1939: 3–4); у Попов: „езикътъ е непрекъсната психофизиологична дейность, а не завършено дѣло“, а книжовният език е дефиниран през оптиката на диалекта, който ляга в основата му (Попов 1941: 3–4).)

Какъв да бъде характерът на граматиката и какви са нейните функции, е другият пункт, по който се разграничават авторите. Повечето отбелязват, че граматиката трябва да има описателен и практически характер. Но разбирането на тази описателност е различно. Според Калканджиев граматиката е описателна и практическа наука, чиято цел е да даде правила „как да се пише и говори“ (Калканджиев 1938: 2). Тя не създава езика, а само го изучава и извлича законите, „които боравятъ въ него“ (Калканджиев 1938: 23). Разбирането на Балан е изцяло в полето на синхронията – граматиката е „ука за строя и за употребата в речь на българския книжевенъ езикъ“ (Балан 1935: 120). Тя отразява актуалното състояние на езика: тя е „аналитиченъ образъ на неговата система и обиходъ“, а когато в него настъпят осезателни промени, се изменя и „писаната за него граматика“ (Балан 1935: 117).

Костов също определя своята граматика като описателна – задачата ѝ е да представи българския книжовен език с характерното в звукове, ударение, форми и служба на частите на речта в изречението. Тя трябва да отразява актуалното състояние на нормите − в нея трябва да се установява онова, което е прието в езика, а не чрез граматически постановления да се урежда езикът (Костов 1939: 178). Има и практически характер, написана е с внимание към говоримия език (Костов 1939: Предговор).

Според Андрейчин граматиката трябва да съчетава прецизно описание и практическа насоченост във връзка с устройството и употребата на езика. Изградена е изцяло в духа на структуралисткото разбиране за езика: „За да бъде поставено на здрава научна и жизнена основа, изследването на езика трябва да се гради не едностранчиво върху езиковата форма, а върху синтезата на форма и съдържание“ (Андрейчин 1944: 9)[2].

Различен е подходът в граматиките на Младенов−Попвасилев и на Попов. Ст. Младенов – най-видният представител на млагограматизма в българското езикознание, най-изтъкнатият изследовател на общото и сравнителното славянско езикознание и на историята на българския език (вж.

Крумова-Цветкова и Джунова 2013: 29–59) защитава тезата, че граматиката трябва да има като своя „непоклатна основа историческото и сравнително езикознание“. За него историческото и описателното изучаване на езика са неразделни (Младенов−Попвасилев 1939: 4).

Възгледът за граматика предопределя и мястото на сравнително-историческия метод и на историческите и диалектоложките данни в нея, като по този пункт авторите отново застъпват различни становища, макар че всеки един от тях привежда такива данни, но в различен обем и с различна цел. У Младенов−Попвасилев се постулира, че диалектологията е част от истинската езикова история и ако искаме да познаем граматиката на днешния литературен език, трябва да проследим исторически как езикът ни е достигнал до вида си в „разните краища на общобългарското отечество“ (Младенов−Попвасилев 1939: 4–5). Попов също смята, че сравнително-историческите проучвания превръщат граматиката в обективна наука (Попов 1941: 8).

И Балан се стреми да „посреща новобългарското със старобългарското“, но само за да се види приликата и разликата между началната и съвременната фаза на книжовния език. Неговата граматика „прибира и срежда по избрана система звукословните прояви на българския книжевенъ езикъ, без да да ги следи во движението им през историчното време“. Така според него се помага за „проумяване на книжовния факт“ (Балан 1935: 93). Той също дава материал от диалектите, но го прави в подкрепа на принципа за национална самобитност.

Всички автори са единодушни, че народните говори са основен източник за обогатяване на книжовния език, но и тук има съществени разлики**.** Докато при Младенов, Попов и Калканджиев книжовният език не може да съществува без тях (срв.: „от тия тъкмо извори идва живата вода на книжовната речь“ (Младенов−Попвасилев 1939: 5); у Калканджиев: „ако книжовниятъ език скъса вразката с народните наречия и говори, [...] той постепенно ще губи свежестта и образността си“ (Калканджиев 1938: 13), то за Балан отношенията *книжовен език – диалекти* са осмислени в рамките на теорията за езика като функционална система, състояща се от отделни подсистеми, всяка от които е подходяща за различни ситуации на общуване (вж. Балан 1935: 97).

Кратка характеристика на причастията

Граматическите значения на причастията се формират от техните словообразувателни и словоизменителни значения. Във функционалния модел на езика с*мисъл – текст* (съвременната версия на функционализма в лингвистиката), който има висока обяснителна стойност за модела на естествения език, причастията се разглеждат като нелични форми на глагола (вж. Мелчук 2013: 333), чиито грамеми (словоизменителни значения) − нетипично за ролята на грамемата − променят принадлежността

към част на речта. Причастията се описват като отглаголни деривати, които функционират като други части на речта – прилагателни, съществителни, наречия. В същото време се разглеждат и като глаголни форми, защото се намират в парадигматични отношения с глаголни лексеми. Образуват се от тях системно и по установени правила, като се запазва семантиката на глагола, за разлика от други отглаголни словообразователни деривати, при които не е налице подобна регулярност, изразяват се нови значения и се развиват нови съчетаемости. И причастието, и личната глаголна форма са изразители на една и съща предикатно-аргументна структура и на едни и същи видови значения.

Причастията често се определят като хибридни форми. Словообразователният им модел – глаголна основа плюс суфикс, който променя синтактичната същност на глаголната лексема, определя наличието на общи семантични категории с личната глаголна форма и различен набор от словоизменителни значения в сравнение с нея. Докато глаголите притежават четири грамеми – лице, число, време и наклонение, то причастията губят грамемите за лице и наклонение, но се снабдяват с род и членуване във връзка с атрибутивната си функция.

В български причастията се образуват от глаголни основи, в общия случай съвпадащи с тези, от които се образуват темпоралните форми – сегашните от сегашната основа, миналите – от миналата (аористна или инфинитивна). Категорията *време* обаче при тях се проявява по различен начин в сравнение с личната глаголна форма. Съществува несъответствие между типа на причастието (сегашно или минало) и неговата темпорална интерпретация: сегашните невинаги означават действие, едновременно с времето на изказването, а миналите невинаги означават действие преди времето на изказването. За установяване на времевата референция на причастието е важно не само времевото значение на мотивиращата глаголна основа, но и отнесеността към времето на основното действие, изразено чрез сказуемото. Затова причастието се разглежда като изразител на категорията *таксис*, въведена от Якобсон в средата на миналия век (вж. Якобсон 1972: 102). Тя характеризира един съобщаван факт във връзка с друг съобщаван факт и без връзка с факта на съобщаването. Т.е. времето на причастията не е ориентирано към състоянието на изказване, а към референциалния момент на действието. Категорията *таксис* се реализира в бипропозитивни (или полипропозитивни) конструкции, като с граматически средства се маркира времевата локализация на една ситуация спрямо друга ситуация, ориентирана към времето на изказване (вж. Харковски 2003: 37).

В българския език таксисни значения се експлицират чрез нелични глаголни форми, заемащи синтактична позиция в изречението, зависима от основния предикативен център (изразен чрез сказуемото). Фразите с причастия, като формиращи втори предикативен център, изразяват относителна времева ориентация – сегашните изразяват едновременност, а миналите – предшественост спрямо събитието, означено чрез сказуемото.

Причастията са едно от средствата за релативизация, а причастните съчетания – разновидност на относителните клаузи. Причастия, с помощта на които се релативизира позицията на субекта, са деятелни, а тези, с които се релативизира позицията на обекта – страдателни.

В българското изречение причастията изпълняват два типа функции: предикативни и атрибутивни. Те участват в състава на сказуемото като част от аналитични форми на глаголни времена, а също така сами могат да изпълняват функцията на сказуемо (при преизказване). Явяват се и в атрибутивна употреба по отношение на съществително, което синтактично подчинява даден глагол, включително и в ролята на предикатив. Така на практика всички синтактични позиции стават достъпни за глагола благодарение и на специализираните му нелични форми, което е доказателство за неговата основна структуробразуваща роля в изречението.

Представяне на причастията в първите български научни граматики

През 30-те и 40-те години на XX век причастната система на българския книжовен език е напълно установена въпреки сериозното ѝ преструктуриране в исторически план. Като цяло е установена и подялбата – всички автори разграничават според времето сегашни и минали причастия, а според залога – деятелни и страдателни причастия. Терминологията е единна и като цяло напълно съвременна, с изключение на Балан, който използва термините *действени причастия* и *тръпни причастия*. Като цяло тя е същата, както в съвременните граматики, с изключение на термина *действителни причастия*, който се използва вместо съвременния *деятелни*. Преобладава описателният компонент, докато прескриптивният е по-слабо застъпен, което е напълно закономерно с оглед на функцията на граматиките. Прескриптивният компонент се прилага по-отчетливо към по-нестабилните звена от причастната система, каквито са сегашните деятелни причастия.

В хода на изложението по-нататък ще разгледаме как и от какви теоретични позиции във всяка от шестте граматики се дефинира значението на причастията, какви граматически категории им се приписват, какви особености са откроени и как е описана употребата им. Като значими за подхода приемаме и това в кои части на граматиките се разполага информацията за тях, каква е относителната тежест на историческите и диалектоложките сведения. След това ще бъдат разгледани поотделно всеки от петте вида причастия и ще се направят съпоставки между отделните граматики.

Форми на глагола или отделна част на речта. Обща характеристика, значение, граматически категории и употреба на причастията

Проблемът дали причастието е отделна част на речта, или форма на глагола, не е намерил единно решение още във възрожденската граматич-

на литература, която, макар и напълно различна по теоретична платформа, тип и функции, представлява родното ни граматично наследство и неизбежно оказва влияние върху следосвобожденските граматични описания. Н. Бозвели, Е. Васкидович, Хр. Павлович, Й. Груев и др. разглеждат причастията като самостоятелна част на речта, следвайки практиката на църковнославянските граматики на А. Мразович и М. Смотрицки, смятани за образец в контекста на символното остойностяване на славянската идентичност на българския език. В същото време обаче немалко възрожденски автори не ги отделят като самостоятелна част на речта, а ги включват към парадигмата на глаголите – така е в граматиките на Н. Рилски, И. Богоров, Г. Миркович, Т. Шишков.

Различна категоризация се наблюдава и в първите научни граматики според това какви критерии се приемат за водещи – семантични или формални. Всички автори отбелязват хибридната същност на причастията, но я интерпретират по различен начин и я подчертават с термини като *отглаголни прилагателни* (Калканджиев), *междинна част на речта* (Попов), *особни облици* (Балан), *глаголски имена* (Балан), *особена категория отглаголни прилагателни* (Андрейчин). Това е напълно основателно, тъй като петте вида причастия образуват доста разнородна група и покриват широк спектър от функции, което затруднява единната им категоризация. Според едни автори те носят семантиката на съответния глагол и пазят някои глаголни категории (време, залог), като същевременно се снабдяват и с граматичните категории на прилагателните, а според други – обратно: по значение са прилагателни имена, а по форма − глаголи. Ето защо причастията намират място при описанието на граматичните особености както на именната, така и на глаголната система.

Отправна точка за тяхното описание представлява концепцията на Беньо Цонев за специфичното за българския език наличие на определени и неопределени форми както в именната, така и в глаголната система. Неопределените глаголни форми не притежават категорията лице. Причастията са такива форми – склонитбени думи, производни от глаголи. От осемте неопределени глаголни форми в старобългарски в новобългарски са останали само две (минало свършено деятелно причастие на *-л* и минало страдателно). Всички останали са заменени с определени. В който глаголен израз влезе неопределена форма, той става неопределен: *купил съм* напр. е неопределена форма, а *купих* − определена. Има определени и неопределени форми за време; неопределени форми има и при косвен изказ (Цонев 1911: 11–12). Терминът *нелични глаголни форми* не се използва последователно в разглежданите граматики – откриваме го у Костов и у Андрейчин. Всички останали се придържат към термина *неопределени глаголни форми.* Първата по време граматика − тази на Калканджиев, дава една от най-детайлните характеристики на причастията. Авторът разполага информацията за тях в различни части на труда си според това какъв аспект от същността на този клас думи описва. В частта „Основни форми на глагола –

неопределени“ отбелязва двояката им природа. Според него причастието „може да се определи като глаголъ, съдържанието на който се приписва на нѣщо като проявяващъ се или проявенъ вече признакъ, или прилагателно име, значението на което се отдава на нѣщо чрез произвеждащо се или произведено вече действие“. Причастието обединява („сбира“) формалните особености на прилагателното и глагола. Калканджиев изтъква неговата глаголна семантика и набляга на това, че граматичните му значения го свързват и с прилагателното име: 1) мени се по род, падеж и се членува; 2) служи за определение – прииименно и приглаголно, и с глагола: 1) изказва действие или състояние, но е неопределено по лице; 2) има форми за време, залог и вид; 3) в описателните глаголни форми може да засили своята глаголност и самó да поеме служба на сказуемо в изречението (Калканджиев 1938: 144).

Набелязва и добре фокусирани разлики между причастието и прилагателното: докато прилагателното изтъква някое съществено свойство, качество или белег, причастието изразява повече начина, по който са придобити. Тази отлика може да се тества практически – причастието може да се вземе с въпросите *кога, откога, защо, как*: *бѣл, но* ***побелѣлъ*** *(от мъка); киселъ, но* ***вкиснатъ*** *(от снощи); беденъ, но* ***обеднѣлъ*** *(отдавна)* (Калканджиев 1938: 144). Авторът прилага логическия подход, за да представи особености, които се описват със съответната методология доста по-късно, а именно, че прилагателните и образуваните от тях глаголи (включително техните нелични форми) имат различна семантична структура и участват в различни синтактични реализации. Той показва също така, че структурата на израза с причастие е същата като на сказуемото по отношение на експликацията на аргументите и адюнктите, като обяснява това с възможността причастието да приема за пояснения обстоятелствени думи (*битъ жестоко*), допълнение (*направилъ баща си кметъ*), а също и сказуемно определение (*излязълъ живъ и невредимъ*). Не може да не оценим прозорливостта и интуицията на Калканджиев да включи в описанието, макар и само на базата на емпиричен материал, бележки за аргументната структура на причастието (маркирана чрез въпроси) и за неговата лексикална и синтактична съчетаемост.

Отбелязана е и самостоятелната (субстантивирана) употреба на този клас думи: *Изгладнѣлиятъ не пита кой е мѣсилъ хлѣба.* Любопитно е, че авторът говори за форми, а не за видове причастия, което е резултат от виждането му за двояката същност на причастието. Има форми за: 1) действителен залог – сочат нещо, което се върши или проявява от подложното лице; 2) страдателен залог – сочи нещо, което се върши или проявява върху подложното лице. Смята за необходимо да спомене, че деятелният и страдателният залог в народните говори имат причастни форми само за минало време, а в книжовния – и за сегашно (Калканджиев 1938: 145).

Калканджиев отделя място на причастията и в частта за глагола „Таб-

лици на спрежението“ (с. 173–192), където след формите за отделните времена и наклонения в трите спрежения се представят и формите на всички видове причастия с изключение на сегашните страдателни. Подобен начин на представяне по-късно използва и Балан.

В една от частите за строежа на простото изречение, озаглавена „Глаголно лице. Сказуемо и подлог“, Калканджиев обяснява техниката на функциониране на причастието в рамките на сказуемния израз. Той определя причастието като представител на т.нар. „безличен глагол“, който не може самостоятелно да заема позиция на сказуемо. С тази си особеност то се нарежда до съкратения инфинитив, безлично употребените глаголи от типа *има*, *трябва* и деепричастието. За да заеме позиция на сказуемо, трябва да бъде определено по лице и това става, като се свърже със спомагателен глагол. Причастието изпълнява функцията на корен, основа на глагола, а спомагателният глагол − на личен завършек. Двете заедно образуват описателно глаголно време. Доказателство за това, че основното значение се носи от причастието, а спомагателният глагол има само техническа роля, е фактът, че то може самостоятелно да бъде сказуемо – например в преизказна форма (Калканджиев 1938: 325–326).

В духа на класическите граматики функциите на причастието в изречението са разгледани в дяла „Синтактични бележки за отделните части на речта“, където е показано, че на практика то е единствената форма, която може да заема всички изреченски позиции. Ако не е част от сложна глаголна форма, може да се употреби: А) прииименно – като самостойно определение, втори винителен, приложение и определително допълнение; Б) приглаголно – като сказуемно определение, а също така като пряко, предложно и обстоятелствено допълнение; В) самостойно – като сказуемо и като подложна дума. Не е пропусната и синтактичната синонимия и способността на причастието да изразява по-кратко съдържанието на подчинени обстоятелствени и определителни изречения (Калканджиев 1938: 481).

В граматиката на Младенов−Попвасилев причастията са споменати като отделна част на речта (Младенов−Попвасилев 1939: 231). За тях е обособен раздел в дял „Видословие“, Глава втора „Глаголи и глаголни времена“ след простите глаголни времена. Те са определени като прилагателни по форма и като такива имат род и се членуват, а по съдържание като глаголи − означават действие или състояние и имат форми за време и залог. Подчертан е двойственият им характер: като прилагателни от глаголни корени вземат участие и в разреда на имената (различават родове), и в разреда на глаголите (различават се по време) (Младенов−Попвасилев 1939: 279).

В дял пети „Словосъчетание и словосъчинение“ има кратък раздел за съгласуване на причастията в рамките на сказуеми в сложни глаголни времена. Макар че българският глагол няма категория род, когато в състава на сказуемото влиза причастие, формите се различават и по род (Младенов−Попвасилев 1939: 341).

Попов също определя причастието като междинна част на речта – то заема средно място между име и глагол (подобно на числителното и местоимението) (Попов 1941: 60). По значение е дума за признак, а по облик – глагол. Това е обратно на постановката у Младенов–Попвасилев. Основният аргумент за изключването от глаголната парадигма е отсъствието на категорията лице. Попов характеризира причастията напълно в духа на разбирането на Б. Цонев за неопределените форми на глагола: докато глаголът означава не само действието, но и граматическото лице, то има думи, които означават действие, но не са глаголи, защото не означават лице: такива са неопределеният „глагол“ (инфинитивът), причастието и някои предметни имена (Попов 1941: 61).

Като отглаголно прилагателно причастието има форми за род, число, падеж и може да се членува. Като глагола показва действие, без да сочи лице, и се мени по време и залог. Авторът описва дистрибуцията на причастията по синтактични функции и съпоставя разпространението им в книжовния език и в говорите: сегашните се използват само в прилагателна служба и само в книжовния език, а миналите – в прилагателна и глаголна (сложно сказуемо), като са характерни и за книжовния език, и за народните говори (Попов 1941: 100). Има известна непоследователност в разграничаването на смислови и формални особености поради липсата на необходимата теоретична база.

С подчертан афинитет към типологията на българския език, Костов разглежда причастията през призмата на предпочитанието на българския език към личните глаголни форми, които несъмнено са по-определени от неличните. Той за пръв път използва термина *нелични глаголни форми*, установен и в съвременните граматики, и се позовава на данни от историята на езика, за да подкрепи тезата си с факта, че броят на личните глаголни форми в днешния език е много по-голям в сравнение със старобългарски, а този на неличните е намалял. Историческите сведения в случая са му нужни не за да обоснове правилността на дадена форма, а за да изтъкне разликата със старобългарския, затова по този пункт не можем да го причисляваме към привържениците на диахронния подход. Костов определя и обхвата на категорията *нелични глаголни форми* в съвременния език: в жива употреба са миналите деятелни свършени причастия, а след тях – несвършените. Веднага след това е миналото страдателно причастие. Тук спада и накърнената неопределена глаголна форма – някогашният инфинитив. Към тях отнася сегашното деятелно причастие и деепричастието. Само по традиция, но без функционална обосновка тук спада и сегашното страдателно причастие – според Костов вече преминало в класа на прилагателите (Костов 1939: 123).

Балан прави сравнително автономно описание на формите на причастията – от една страна, и на значението и употребата им – от друга, като разглежда различни аспекти от тяхната характеристика в три отделни час-

ти на граматиката си. В „Производство на имена“ обособява част „Прилагателни имена от глаголи“, където най-напред описва образуването на причастия (имена с прилагателно значение) от глаголни основи. Тъй като ги включва в състава на спрежението на глагола, авторът препраща към съответната част, а тук само изброява наставките, с които се образуват: *-лъ, -нъ, -енъ, -тъ, -ещъ, -ащъ*.

Най-обща характеристика на значението им е дадена в частта „Значение и лик на глагола“, където са представени като „особни облици на глагол“, сближаващи в речта глагола с прилагателните имена, от една страна, и с наречията, от друга. Първите нарича „глаголски имена“, които се менят по род, а вторите „глаголски наречия“ – деепричастия, които са неизменяеми. Причастията имена служат за признаци на същини или са сами същини, а причастията наречия служат за признаци на вършене („обскази“) (Балан 1940: 156).

В частта „Глаголни облици: действено спрежение“ Балан представя видовете причастия и техните форми наравно с изявителните форми на глаголните времена, с повелителните, условните и преизказните форми („приказните облици“) на глагола. Това е симптоматично за подхода му, приложен и в Андрейчиновата граматика. В бележки с по-дребен шрифт авторът дава исторически данни и диалектни форми, воден от идеята, че всякакви езикови реализации трябва да бъдат надлежно описани и съхранени. Дават се и по-особени форми, обикновено с някакви неустановености при употребата. Разграничават се следните видове причастия: сегашно деятелно („действено сегашно“; минало деятелно („действено минало“ с два подвида: минало свършено („изявително“) и минало несвършено („приказно“); минало страдателно („тръпно минало“). Балан споменава, че спомагателните глаголи нямат форми за страдателно причастие. Той остава изцяло в полето на синхронията и изключва сегашното страдателно причастие от тази класификация, въпреки че е съществувало в старобългарския. Обосновава подхода си с факта, че то отсъства от спрежението на новобългарския глагол, а има само остатъци − отделни прилагателни имена (Балан 1940: 181–182).

Балан разглежда значението на причастието във втората част за глагола, озаглавена „Глаголски облици в реч“, и го определя като „глаголско вършене под вида на качество“; то е глагол, защото показва време, а е име, защото показва „качество на предмет во времето“. Той описва поотделно граматическото му значение в състава на сказуемото и в именната фраза. Всички съставни сказуеми, в които участва причастие, имат деятелно или страдателно значение („действено или тръпно качество“). А употребено като име, причастието означава „качество на предмет, действено или тръпно, или пък означава предмет с качество действено или тръпно“. Определя се и обхватът на глаголите, от които се образуват двата основни типа: деятелно причастие се образува от глаголи от несвършен и от свършен вид, а страдателното – от преходни (Балан 1940: 205).

Подобно на останалите автори Балан споменава прехода на някои причастия в класа на прилагателните поради отслабване на глаголния признак: *вонещъ, горещъ, сущъ*, както и пълната загуба на този признак при *лакомъ, питомъ, тромъ, напетъ*. Без да борави със съответната терминология, успява да опише точно особеното проявление на категорията *време* при причастията, които служат за изразяване на някакво времево отношение между две различни ситуации: срв. „те поставят глаголното качество во време, което е сегашно или минало от гледище на беседника. Сегашното е съвременно нему или на друго вършене, а миналото е предходно на друго вършене“ (Балан 1941: 206).

По-нататък Балан представя отделните видове причастия, но само с примери в словосъчетания и изречения, при това от една и съща произвеждаща глаголна лексема, в различни синтактични позиции. Примерите са от различни сфери на актуалната езикова практика, а не само от художествената литература; те са реализация на функционалния подход на автора при граматичното описание и на концепцията му, че езикът е осъществена реч и „тъкмо речта е предмет за разчленение и за познание в граматика“ (Балан 1947: 38). Показателно за концепцията му е и това, че дава исторически данни за произхода на съответния вид причастие с по-дребен шрифт, с което маркира техния допълващ, второстепенен характер, за да се даде приоритет на формите с актуална употреба. Историческият ракурс служи само за обяснение на съществуващата вариантност в различните форми на българския език (книжовна, разговорна, диалектна) и е в подкрепа на въвеждането в книжовния език на изконни езикови средства за сметка на чужди (в случая – основно руски фонетични облици).

Балан се стреми да опише значението на всички възможни форми, които биха могли да намерят място в книжовния език, грижейки се за неговото богатство и функционално многообразие, за разлика от привържениците на младограматизма, които санкционират само това, което е налично и в историята. В стремежа си да разкрие всички ресурси, с които би могъл да разполага книжовният език, той обръща специално внимание на синтактичната синонимия с участието на причастие − запълването на една и съща аргументна позиция в изречението с различни формални изразители: подчинено изречение и причастие: „Причастие може да важи в реч колкото подредно изречение с подмет относително местоиме *който* или *що“*. Изразът с причастие допринася за постигане на краткост: *Падналите дъждове напоиха земята* вм. *Дъждовете, които са паднали, напоиха земята*. (Същата особеност отбелязва и Костов, но във връзка с препоръката да се избягва прекалената употреба на сегашните деятелни причастия.) Авторът отбелязва и още една синонимна замяна: между подчинено изречение, причастие и съществително за деятел, произведени от една и съща глаголна основа: *мъчитель* (*който мъчи*), *мъчещъ*; *мъченикъ* (*който е мъченъ*). *Войната завършва с единъ, който е победилъ, и с другъ, който е победенъ.* Вм. това: *с единъ победитель и с един победенъ*“ (Балан 1940: 208–209).

Начинът на граматично описание у Балан − от семантика към форма, е в синхрон с разбирането му, че граматиката изхожда от вътрешната страна на езиковото вещество, за да разтълкува външния му строй, а речникът изхожда от външната страна на езиковото вещество, за да разтълкува вътрешното му значение (Балан 1947: 36). При всички положения има разбиране за синтагматичната същност на словообразуването – една от новаторските идеи на структурализма от Сосюровия период. (Според Сосюр думата, която не е проста и неразложима единица, би трябвало да се третира като словосъчетанието, т.е. като факт на синтаксиса. Взаимодействието на единиците, които изграждат думата, се подчинява на същите принципи, както при словосъчетанието. Двата словообразувателни компонента имат стойност само чрез своето взаимодействие в една по-висша единица. Ние не говорим чрез отделни знаци, а чрез организирани множества от знаци – Сосюр 1992: 167 и 138–139.) Идеята за наличието за езикови изразители от различни равнища – синтактично, морфологично, словообразувателно − на едни и същи семантични елементи, е особено плодотворна в съвременната лингвистика, а в българското езикознание през разглеждания период е развита от Балан.

Балан разглежда изреченските функции на причастието в раздел „Синтаксис“ – преди всичко употребата му като предикатив („прирочник“) – думата, с която се съчетава спомагателният глагол *съм*, за да образува сложно сказуемо („прирокъ разширенъ, сложитъ“). Именно причастието може да се яви в ролята на предикатив: *Той бѣ подочулъ и разбралъ нѣщо; Разорени бѣха от завистници* (Балан 1940: 405–406). Извън сказуемото той отбелязва функциите му на определение и на допълнение.

Андрейчин, подобно на Балан, представя причастията на две места. В частта „Морфология“, в раздела „Глагол“, „Граматични особености на глагола“ причастията са дадени равноредно на категориите *лице, число, залог, вид, време, начин на изказване, наклонение*. Този подход показва стремеж да се разграничат лексикално и граматично значение, а причастията да се разглеждат като изразители на граматични значения, което е видно от следното обяснение: „Глаголното действие може да бъде определено поточно по време, наклонение, вид, залог чрез различни промени във формата на глагола“. При отделните глаголни форми не се променя глаголното действие (речниковото значение), а само се изказват различни обстоятелства, свързани с вършенето или изказването на действието. Категориите, изразявани по този начин, съставят граматичното значение на глагола. (Андрейчин 1944: 136).

За причастията авторът отбелязва, че „Покрай чисто глаголните форми съществуват при всеки глагол и някои други форми – прилагателни, наречия и съществителни, които служат да изразят в известни случаи глаголното действие като признак, обстоятелство или същина“. В този пункт Андрейчин се доближава до описанието в Балановата граматика. Основание да ги отнесе към глаголните форми авторът намира в регулярността

на тяхното образуване („съществуват при всеки глагол“) (Андрейчин 1944: 138). В частта „Време на глагола“ е дадено образуването на отделните видове причастия след представяне на глаголното време, с което имат една и съща производяща основа. Този прийом също не е нов – откриваме го и в граматиката на Балан.

Причастията са разгледани и в края на частта „Преглед на отделните глаголни форми и значението им“ след значенията на категориите *залог*, *вид*, *време*, *преизказване* и *наклонение*. Андрейчин се стреми да следва единна схема при описанието, последователно представяйки тяхното образуване, значение, форми, като дава и препоръки – за форми, за употреба, за стил. Това е свързано с нормативния аспект на граматиката му, където наред с регистриране на употребяваните форми се дава оценка кои са „по-правилни“. Той категоризира причастията като форми на глагола, които не се спрягат по лице и могат да се променят по род и число като прилагателните. Дава семантична и граматична характеристика на видовете причастия: деятелни – при тях действието се извършва направо от означения предмет или лице, и страдателни − означеният предмет се представя като обект на действието. От друга страна, причастията се делят на сегашни и минали: сегашните означават действие, което се извършва едновременно с момента, за който се говори. Миналите означават действия, извършени преди момента, за който се говори. Авторът отбелязва формалното и граматично сходство на причастията с прилагателните: по форма и по синтактична служба те са „подобни на прилагателните имена“, а тези, които са неизменяеми по форма, наподобяват наречията – това са деепричастията (Андрейчин 1944: 255).

Андрейчин внася допълнителни щрихи към семантичната характеристика на причастията на основата на съпоставка с обикновени прилагателни, образувани от глаголи (*работлив, крадлив*), изтъквайки различието по признака *статичност – процесуалност*. Прилагателните изказват действието като присъщо на дадено лице или предмет, без да представят прякото му извършване, докато причастията свързват съответното лице или предмет с конкретното му извършване (Андрейчин 1944: 270).

СЕГАШНО ДЕЯТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ (СДП)

Граматичните описания от разглеждания период дават основание да заключим, че тази категория е напълно установена в системата на книжовния език[3] въпреки загубата в исторически план и постепенното възстановяване през среднобългарския и новобългарския период. Сегашното деятелно причастие е едно от най-нестабилните звена в причастната система и през втората четвърт на XX век все още тече процес на установяване на формите за отделните спрежения чрез изграждане на морфологично съответствие между българските глаголни основи и черковнославянско-руските оформящи суфикси. Едни от най-важните причини за по-бавното ус-

тановяване на формите е прекъсването на континуитета им от старобългарския към новобългарския книжовен език и отсъствието им от говоримата реч и този факт се споменава от повечето автори на граматики. Освен това СДП са натоварени с по-малко функции в сравнение с миналите и е по-малък обхватът на глаголите, от които се образуват. Налице е и наследена от възрожденския период паралелна употреба на облици, възхождащи към различни, макар и генетично родствени езикови формации, които в отделните периоди от историята на книжовния език са участвали в изграждането му – старобългарски, черковнославянски, руски, както и смесени облици, което значително затруднява унификацията. Разногласията са предимно по отношение на фонетичните им особености. Това, че не художествената литература, а административно-деловият регистър е изиграл роля за тяхното установяване, им придава особен стилистичен оттенък.

Значение, особености и образуване на формите

Калканджиев приоритетно дава общите правила за образуване с акцент върху формите, докато исторически бележки и допълнителна информация за произхода и словообразувателния потенциал на СДП са организирани под формата на паратекстове – забележки и бележки под линия, с което се дава предимство на описателната функция на граматиката. Следват по-особени случаи, отклонения от правилата и причините за тях – произход, аналогии и др. Завършва с описание на формални особености, като ударение и правопис.

Дадени са завършеците, с които се образуват СДП в трите рода: м.р. *-щъ*, *-щи,* ж.р. *-ща;* ср.р. *-що (ще),* мн.ч. *-щи.* Те се прибавят към основа, окончаваща за глаголи от I и II спрежение на *-е*, а при глаголи от III спрежение – към основа на *-а, -я*: *хвалещъ, ридаещъ, чакащъ* (Калканджиев 1938: 145). Забелязана е тенденцията в говоримия език към генерализиране на гласна *-а* от основата при всички спрежения: *учащъ, спящъ, гонящъ*. Предлага се историческа обосновка на модела: днешната наставка *-е* на причастната основа идва от стара малка носовка, а *-а* – от голяма носовка. Калканджиев отбелязва също ролята на аналогията като надреден фактор спрямо историческата правилност: *бодещъ* се явява по подобие на *можещъ*, въпреки историческата „неправилност“ на *бодещъ*, където в старобългарски е имало голяма носовка (Калканджиев 1938:146). Все още факторът ударение не се отчита при дистрибуцията на наставките.

Авторът се спира и на процеса на адективация при отделни СДП: *сущъ* (от *съм*) и *могъщъ* (от *мога*); *бъдещъ* от *бъда*, които са загубили своята глаголност и вече се смятат за прилагателни имена, а глаголът *ща* няма форма за СДП (Калканджиев 1938: 145). Следват примери от класическата литература, предимно от Вазов, П. П. Славейков и Яворов в унисон с концепцията, че „живите основи на граматиката са езикът на народа и на

книжнината му (...) в най-съвършените образци“ (Калканджиев 1938: 23). В забележки, за да не се разводнява текстът, авторът дава несистемни и реликтови форми, напр. *вещъ* (старинно СДП от *вѣсти*) и някои словообразователни деривати: *вещеръ, вещица*.

В граматиката на Младенов–Попвасилев се изтъква отсъствието на СДП от „простонародната българска реч“ и употребата им само в книжовния език, при това често неправилно, в „небългарска форма“. Критерият за правилност е съгласието с историята на езика, затова всичко, установено под влияние на чужди езици, няма място в книжовния български (Младенов и Попвасилев 1939: 281).

Следват правилата за образуване − от глаголна основа на сегашно време за 3 л. мн.ч., към която се прибавят завършеци *-щъ, -ща, -що (-ще), -щи*. Като цяло всички СДП завършват на *-ащъ* или *-ящъ*. За глаголите от I спрежение, непопадащи в това общо правило, което е в съгласие с историята на езика, се допуска възможността да образуват по аналогия причастни облици на *-ащи, -ящи*. Освен че така няма да се отклоняват от „общославянския закон“, допълнително се привлича критерият *благозвучност*: *течащъ*, *пишащъ, четящи*, *пеящъ* според авторите са по-благозвучни от *течещъ* (рус. *текущ*), *пишещъ*, *четещи, пеещъ* (Младенов–Попвасилев 1939: 281–282).

Попов говори за изводимостта на СДП само от глаголи от несвършен вид (образуват се от „траен“ или „повторителен“ глагол) и уточнява дистрибуцията на завършеците според спрежението: *-ещъ (и) а, о, и*, ако глаголът е от I или II спр., и *-ащъ (-ящъ)*, ако е от III спр. Уточнява морфемната структура: звуковете *е, а (я)* са завършеци на сегашната основа, а *-щъ, -ща, -що, -щи* – родови завършеци.

Напълно в духа на концепцията си, че книжовният език, основан на един говор, постоянно заема от други говори, той смята за нужно да опише всичко, което съществува в тях, с идеята то да бъде възприето в книжовния език. Затова дава функционални аналози на конструкции със СДП в народната реч, където вместо тях се използва минало деятелно причастие или подчинено определително изречение с глагол в сегашно време.

Подобно на Младенов−Попвасилев той отбелязва преминаването на някои СДП в класа на „обикновени“ прилагателни имена: *горещъ, врещъ, бъдещъ* (Попов 1941: 101).

Историческата информация при него е представена равноредно на значението и образуването и е с висока степен на подробност, което е показателно за подхода. Дават се исторически обосновани правописни препоръки с цел да се подкрепи налагането на изконно български езикови средства. Критерият за правилност според Попов е онова, което се открива в историята на езика. Подобно на Калканджиев той намира именно в историята основание всички СДП да се пишат с с *-ещъ*, ако са от I и II спрежение (етимологически правилно), и с *-ащъ* (*-ящъ*), ако са от III спреже-

ние, защото тези гласни съответстват на рефлексите на старобългарските носовки (Попов 1940: 101–102).

Отново с исторически аргументи авторът препоръчва специфични български форми на фона на наложилите се руски облици на *-ящъ (-ащъ)* и *-ущъ (-ющъ)* вм. българските *-ещъ* и *-ащъ (-ящъ)*. Руските облици с *-ащъ, -ящъ* след *ж, ч, ш* съвпадат с тия, които би трябвало да имаме не според сегашния правопис, а както трябва да бъде: *учаща се младеж* (Попов 1940: 102).

Костов започва изложението си за СДП с образуване на техните форми, като подчертава изводимостта им само от несвършени глаголи с изключение на *бъда (бъдещъ)*, който е от свършен вид. СДП се образуват от сегашната основа с окончание *-ещ* за глаголи от I и II спрежение и *-ащъ*, *-ящъ* за глаголи от III спрежение. Това причастие се мени по род и число и се членува като прилагателното.

Авторът акцентира върху три особености: 1) тенденцията към генерализиране в говоримия книжовен език на завършек *-ащъ* при глаголи от всички спрежения (подкрепя се в граматиката на Младенов–Попвасилев), т.е. разрушаване на каноничното разпределение на суфиксите според завършека на сегашната основа; 2) негативната нагласа спрямо СДП на *-ущъ*, *-ющъ*, които са руски (нарича ги „неудобни“), и 3) отсъствието на този вид причастия в „простонародния език“ (Костов 1939: 134). Костов се съгласява, че окончанието *-ащъ*, но със смекчено *а* е по-удобно за глаголи от I спрежение (*молящъ*) и такива с основа на гласна (*пеящъ)*. Смята, че употребата му и при останалите глаголи от I спрежение е нормална тенденция, основана на принципа на аналогията.

В граматиката си Балан се спира бегло на сегашните деятелни причастия – в неговата терминология „действени“**,** като започва с блок примери, илюстриращи употребата им като обикновени и като обособени определения. Подобен подход − най-напред да се дават примерите, а после описанията, е в подкрепа на дидактическата функция на граматиката. Новото и различното при него обаче е, че дава детайлни бележки за регистровата им дистрибуция – употребяват се в официално-деловия и научния стил („реч управна и научна“), докато всекидневната („проста“) реч борави с техни функционални аналози: „проста реч ги е изместила било с описателни изрази или с имена от особно производство“, напр. *просещиятъ* става *който проси; ходачъ* вм. *ходещъ*. Придържайки се към критерия *национална самобитност*, той черпи ресурси за книжовния език от традиционни български реализации: според него руският израз *приносящиятъ настоящето* „ще предаде по български все толкоз добре *който носи това“* (Балан 1940: 206).

Балан се основава на прескриптивната функция на граматиката, като препоръчва промени в плана на изразяването с цел да подпомогне замяната на удобно настанилите се руски причастни изрази с български: „народно би било *заспалата хубавица, фъркатиятъ холандецъ* вм. *спящата*

красавица и хвърчащиятъ холандецъ“ (Балан 1940: 206). Пуризмът като социолингвистичен феномен, свързан с обществената и културната ситуация, активизира и символните функции на езика, които далеч надхвърлят комуникативните. Отделен е въпросът доколко препоръчаните изрази намират място в книжовния език.

Формите и употребата на СДП са обект на много коментари и дискусии от страна на професорите Балан и Младенов в периода между двете световни войни на страниците на научнопопулярни списания като „Родна реч“ – дискусии, които издават трудната морфологична синхронизация между българските глаголни основи и руския фонетичен облик на суфиксите. Балан обяснява появата им в системата на съвременния книжовен език с тяхното „призвание“ – израз, зад който прозира разбирането, че езиковата система се формира под въздействието на функционалностите на езика. Той отбелязва разпространението на СДП предимно в научни текстове. Образуването им се засилва и употребата им се увеличава във връзка с развитието на институциите на българската държава, на образованието и книжнината. Има стремеж към побългаряване, защото се усещат като чужди. Прогнозира, че форми като *живущъ*, *допълняющъ* с течение на времето ще отстъпят на силата на побългарените форми (Балан 1935: 110–113).

Младенов и Балан спорят и за основата и суфиксите, с които се образуват СДП. Според Балан, за да добием побългарени книжовни форми, трябва да изхождаме от „наличните фактове в народните ни говори“. Защото българският се е отклонил в много други точки в строежа си от някогашни общославянски и дори старобългарски закони. Той настоява за гласна ***е***, а не ***я*** в завършека на основата, защото отговаря на историческия развой на малката носовка, нея я има и в западни, и в източнобългарски причастия. Взема за критерий историческия развой и състоянието в говорите, а не общославянски закон и старо състояние. Балан представя фактите от перспективата на новобългарския език, върху старобългарска основа (Балан 1935: 113).

Подходът на Андрейчин е различен от този на останалите автори. В съответствие с декларираната концепция за граматично описание (срв.: „тук се застъпва и смисловата (семантичната) страна на езиковите елементи“ (Андрейчин 1944: 9) той разкрива най-напред семантиката на сегашно деятелно причастие (при него *действително*). Авторът прави това в общата част за причастията, където ги дели на деятелни и страдателни – от една страна, и на сегашни и минали – от друга. Така на базата на съпоставка с останалите видове причастия се очертават най-общите особености на СДП.

Едва след това се спира на образуването − от несвършени глаголи, от основа на *-е* за I и II спрежение и на *-а, -я* за III спрежение (без да се казва дали е сегашна, или несвършена основа), към която се прибавя наставка *-щ, -ща, -ще, -щи*. Тук историческата информация е обобщена и сведена до

минимум по отношение на конкретиката – само се споменава старобългарският произход и черковнославянско-руското влияние при приемането на този вид причастие в книжовния език (Андрейчин 1944: 255). Това е доказателство за изцяло синхронния подход на Андрейчин при граматичното описание на книжовния език.

Той се спира на промените, свързани с постепенно освобождаване от руската фонетична форма (*желающ*, *убивающ)* и нагаждане към особеностите на българската фонетика и системата на българското спрежение, но изтъква, че процесът все още не е завършил напълно. По отношение на окончанието за ср. род отбелязва по-голямата честота на черковнославянско-руското окончание *-е (ходеще)* в сравнение с чисто българското *-о (ходещо)*. Изместването, започнало през Възраждането, все още не е завършило през този период.

Във връзка с необходимостта от установяване на устната книжовна норма и на правописа на причастията дава информация и за ударението – то е като при формите за сегашно време. Уточнено е и слятото изписване на *НЕ* (Андрейчин 1944: 256).

Накрая – въз основа на общата характеристика, образуването и употребата – се формулира значението на СДП: то „означава действие, което се извършва едновременно с момента, за който се говори (отбелязан чрез главния глагол в изречението)“, и са дадени примери от художествената литература (Андрейчин 1944: 256).

Оценка на сегашните деятелни причастия

Струва си специално да се разгледа оценката за СДП на отделните автори, защото тя е показателна за изходните теоретични позиции и същевременно дава възможност да се види коя от препоръките е била в съответствие с развойните тенденции в книжовния език. При описанието на употребата на СДП у Калканджиев отчетливо се откроява противопоставянето *родно – чуждо.* Дадена е негативна оценка на форми с генерализирана основна гласна *-а* за глаголи от I и II спрежение (*смѣящъ*, *гонящъ)*, както и на образуваните по руски образец: *текущъ*, *сведущъ*. Според него в книжовния език те „се считат“ за неправилни и отправя препоръка да се избягват (Калканджиев 1938: 145).

Прескрипцията у Младенов–Попвасилев не се основава на нормативния, а на историческия критерий, подплатен и от действието на един „общославянски закон“. Според авторите, преди да се дават препоръки, трябва да се познава историята на езика, да има широк поглед върху многообразието в говорите, за да може да се определи кои форми са „по-правилни“, т.е. съгласни с духа на езика (Младенов–Попвасилев 1939: 4). Като такива са препоръчани причастни облици на *-ащи, -ящи* за глаголи от I спр. След като книжовният език според авторите е „въображаема величина“, понятието норма няма как да бъде признато. От друга страна, исто-

рическият критерий невинаги е в съгласие с нормативния, което го прави неефективен от гледна точка на кодификацията. Историческата правилност, за която се пледира, влиза в противоречие и с препоръките на вече излезлите граматики, че причастията от глаголи от I и II спр. завършват на *-ещъ*, *-ещи*. Все във връзка с историческия критерий се препоръчва да се изоставят и небългарски завършеци, „несвойствени на нашия език“, които трудно се съчетават с българските глаголни основи, особено тези със суфикс *-ва-*: форми на *-ающи*, *-яющи*, *-ующи*, *-аещи*, *-яещи*, *-уещи*, дошли от руски. Правилни са не *следующе*, а *следващи*, а още по-добре *следни*; не *идущо*, а *идяще*, *идно*; не *пишущи*, а *пишащи* (Младенов–Попвасилев 1939: 282).

Проблемът е разгледан по-обстойно в поредица от езикови бележки в сп. „Родна реч“, като там оценките са доста по-категорични. В духа на младограматизма Младенов признава българския народ „за върховен съветник и съдия по езика“, затова в книжовни текстове не бива да се използват причастия, които „не се съгласуват с българските езикови закони“, а още по-малко привнесени от чужди езици (Младенов 1930: 142). Формите на *-ущъ, -ающъ* (*собирающ*, *умирающ)* не са по българските езикови закони, защото в старобългарски там е йотувана голяма носовка. Във всички славянски езици СДП се образуват от глаголна основа за 3 л. мн.ч. сегашно време, така трябва да е и в български, т.е. формите да са *умиращи*, *съществуващи*, а не *умиращи*, *съществующи,* понеже старобългарските глаголи с йотувана голяма носовка в суфикса днес завършват на *-уват* (Младенов 1930: 143).

От позициите на езиковед, чийто критерий за правилност е това, което го има в езика на народа, Младенов смята, че употребата на сегашните деятелни причастия трябва да се избягва. Вместо конструкция с причастие, напр. *празнуващия народ*, препоръчва релативна конструкция от типа *народът, който празнува* като „по-съгласно в българския народен синтаксис“. Но преценявайки реалистично все по-разрастващата се употреба на изрази с причастия, той препоръчва форми, които са изводими от историческия развой на българския, а не на други езици: от *наподобявам – наподобяващи*, а не *наподобляющи* (Младенов 1930: 144).

Негативната оценка на Попов за черковнославянско-руските облици е категорична и изглежда нетипична за жанра на граматиката: „Още не можемъ да се отървемъ от тия рущини“. И още: Причастията на *-ущъ*, *-ющъ* „дразнятъ до болезненость непоквареното българско ухо. На всѣка цена трябва да бъдатъ изгонени от езика ни“ (Попов 1941: 102).

Костов също оценява отрицателно СДП на *-ущъ -ющъ,* които са привнесени от руски. Вероятно защото тези завършеци трудно се синхронизират с морфологията на българския глагол, той ги нарича „неудобни“ (Костов 1939: 134). Изтъква се употребата им предимно в писмен текст („книжна“), тя е непозната на „простонародния език“ и чужда на неговия

дух. Основавайки се на стилистичния критерий, Костов препоръчва да се избягва прекомерната им употреба, като съдържанието се предава описателно с подчинено изречение. Изразът с причастие е „тежъкъ, тромавъ и не е в духа на езика ни“, докато този с определен глагол е „по-лекъ, гладъкъ и хубавъ“ (Костов 1939: 135).

СДП е оценено от Андрейчин като „ценна придобивка“, а препоръката да се избягва честата му употреба, е по-скоро с грижа за стиловата издържаност на изказа, отколкото поради отсъствието на тази граматична категория в говоримия език, където са се запазили само формите *горещъ* и *вонещъ*, но като обикновени прилагателни (Андрейчин 1944: 255). От друга страна, той не приема руските фонетични облици на някои СДП, защото нямат системен характер и са по-скоро лексикални заемки. Форми от типа на *командующ, наблюдающ* са квалифицирани като остарели, но „за съжаление“, все още в употреба. Въпреки това Андрейчин подхожда реалистично, приемайки нормативния критерий като основен при стабилизирането на книжовния език. Според него някои причастия от руски произход, като *възходящ, низходящ, настоящ* вече са твърде разпространени в езика на по-широките среди и е късно вече да бъдат отстранени (Андрейчин 1944: 256).

Като цяло описанието на СДП дава представа за липсата на пълна синхронизация между глаголните основи за трите спрежения и съответните суфикси, което поражда голямото разнообразие от форми. Отделните автори – според теоретичните си възгледи − се придържат към различни критерии за правилност. В граматиките на Калканджиев, Попов и Младенов−Попвасилев това е историческият критерий, а при Андрейчин – нормативният. Въпреки че Калканджиев, Младенов, Попов и Костов акцентират върху генерализиране на завършека *-ащ, -ящ* за глаголи от всички спрежения съгласно принципа за аналогията (с голяма обяснителна сила в младограматическите изследвания), съвременното правило за образуване на СДП е по-различно. Завършек *-ещ* при глаголи от I спр., но без връзка с ударението се подкрепя от Балан и Андрейчин и благодарение на техните авторитетни граматики се е установил в днешната норма. Все още обаче не се е достигнало до дистрибуция на наставките *-ащ (-ящ)* или *-ещ* според това, дали върху основната гласна пада ударение, каквото е действащото днес правило (вж. Граматика на СБКЕ 1983: 375).

Общото между всички автори е, че споменават черковнославянско-руския генезис на СДП и липсата на континуитет в българските диалекти. Това им дава основание да препоръчват синтактични и лексикални аналози на този вид причастие, налични в говорите. Някои автори като Костов и Андрейчин се придържат обаче и към стилистичния критерий, препоръчвайки да се избягват тромавите изрази със СДП. В съгласие с критерия *национална самобитност* се оценяват негативно суфиксите *-ущъ, -ющъ* с руски фонетичен облик като чужди на духа на езика.

Разликата в структурирането на информацията за СДП между отделните автори е свързана с подхода. Попов, Младенов и Калканджиев приоритетно представят формите и образуването. Историческите и диалектоложките данни у тях са с подобаващ обем, а Костов, Балан и Андрейчин почти не включват такива. Балан единствен се разпростира върху употребата на тази категория думи и тяхната регистрова обусловеност.

СЕГАШНО СТРАДАТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ (ССП)

Значение, особености и образуване на формите

Калканджиев отбелязва, че ССП се образуват само от някои глаголи от II и III спрежение със завършек *-мъ, -емъ* и основи на *и* или *а*. Липсват исторически бележки, като се акцентира на граматичната им същност – почти всички са изгубили своята глаголност и се схващат като прилагателни. Под формата на забележки са представени отклоненията от правилата за образуване, което е доказателство за разпадането на категорията и запазването в книжовния език само на отделни елементи благодарение на лексикално заемане: от руски и черковнославянски − *неописуемъ* вм. *неопишимъ;* или съхраняване на отделни думи като *неведомъ* (Калканджиев 1938: 147). Примерите са от поетичен текст, с което се хвърля светлина върху потенциала им да изпълняват естетическа функция.

У Младенов–Попвасилев този вид причастия се разглеждат в частта за образуване на прилагателни имена с наставки *-омъ, -имъ, -аемъ* във връзка с квалифицирането им като отглаголни прилагателни. Дава се значението им в старобългарски, където са били причастия от глаголи в сегашно време на страдателен залог. Приложени са примери с парафрази, които експлицират значението: *видимъ* – който се види; *недвижимъ* – който не се движи; *уважаемъ* – когото уважават. Авторите дават обилни исторически сведения за отделни реликтови форми, дошли от старобългарски и закрепени в народния език, както и техните значения; за заети от руски отделни думи и техните съответствия в латински, немски и френски. В духа на разбирането за описателния характер на граматиката са изброени едни от най-употребяваните ССП в положителна и отрицателна форма при глаголи от II спр. с наставка *-имъ* и от III спр. с наставка *-аемъ* (Младенов–Попвасилев 1939: 206–207).

Напълно според концепцията на авторите, че нещо, което липсва в народните говори, няма място в книжовния език, е оценката за ССП, дадена в частта „Видословие“: това е книжовна форма, чиято употреба трябва да се избягва, като се заменя с подчинено („приставно“) изречение (Младенов−Попвасилев 1939: 282).

Попов най-напред се спира на образуването на ССП − от сегашната основа на някои несвършени („трайни“) глаголи от II и III спрежение и родов завършек *-мъ (ми), -ма, -мо, -ми*. Като наставки („крайки“) се използват *-имъ*

(и), -има, -имо, -ими за II спр. и *-аемъ* (*и*), *-аема, -аемо, -аеми* за III спр. Маркира се една актуална и днес особеност, без да е обяснена: много от облиците са отрицателни. Срещат се облици на *-уемъ* и *-омъ*: *наказуемъ, неописуемъ, неведомъ* (Попов 1941: 102). Във връзка с нуждата да се унифицира устната форма на книжовния език, авторът смята за нужно да даде сведения и за ударението – то пада върху основния завършек *и* и върху *а* от завършека *-аемъ* (Попов 1941: 105).

При Костов ясно личи афинитет към по-глобално описание на категорията. От една страна, той се придържа към историческия критерий (изконност), когато определя принадлежността на ССП към парадигмата на глагола заради традицията. Авторът не крие, че само произходът „задължава“ те да се отнесат към глагола, иначе това са „остатъци от причастия“. От друга страна, той подчертава липсата на регулярност при образуването и придържайки се към функционалния критерий, ги причислява към прилагателните („чисти прилагателни, а не живи глаголни форми“) (Костов 1939: 123).

Костов описва образуването им с окончания *-аемъ*, *-яемъ*, *-имъ*, *-уемъ* и *-омъ* от сегашната основа на някои глаголи. Освен спорадичността на процеса, подчертава и реликтовия характер на ССП, защото са запазени форми само от някои несвършени преходни глаголи: *почитаемъ, уважаемъ, събираемъ*. Не пропуска и процеса на субстантивация: някогашни ССП са днешните съществителни *насекомо*, *делимо*, *множимо*, *сказуемо*. Единствен той обръща внимание на това, че ССП, които имат значение на качествени прилагателни, могат да се степенуват, а тези със значение на относителни не се степенуват (Костов 1939: 135–136).

Съгласно концепцията си, че „От глаголски основи произведени имена с прилагателно значение са на предно място причастията“ (Балан 1940: 149), Балан разглежда най-напред ССП („сегашни тръпни“) в частта за образуване на прилагателни имена от глаголи с наставка („творница“) *-мъ*, която е от старо страдателно причастие, изчезнало в новобългарския. Думите с тази наставка се образуват по черковнославяски и руски образец: *движимъ, необходимъ, видимъ*, но в български съществуват наставки като *-ливъ*, *-енъ*, *-ивъ*, с които би могло да се изрази същото значение и затова се препоръчват от автора (Балан 1940: 151).

Въпросът за ССП е бегло засегнат от Балан и в частта „Глаголски облици в реч“, където се казва, че те са превърнати в „обичайни прилагателни“ (Балан 1940: 207).

Андрейчин отбелязва, че в книжовния език се срещат, дошли от руски и черковнославянски, някои форми, образувани с наставка *-м: любим, невредим*. По произход те са ССП, но имат единичен характер и днес не съществуват като особена категория. Подобно на Попов, Костов и Балан той изтъква, че по-често се срещат в отрицателна форма, която означава невъзможност да се извърши дадено действие върху предмета (Андрейчин 1944: 257).

Употреба на сегашни страдателни причастия

Според Попов ССП е най-рядко употребяваното причастие поради това, че липсва в народната реч, където вместо него се използва подчинено („приставно“) изречение със страдателно сегашно време на съответния глагол и връзка относително местоимение, минало страдателно причастие или подходящо прилагателно име (Попов 1941: 102–103).

Костов насочва вниманието си към стиловата характеристика на ССП – неговия чисто книжовен характер и отсъствие в „простонародния“ български. Липсата на активни словообразователни процеси при тази категория придават на някои ССП статут на архаизми. Като народни могат да се посочат само *лакомъ* и *питоменъ*. Набелязва две важни особености: 1) много от тях имат само отрицателна форма (Попов, Балан и Андрейчин споменават същото); 2) наставката става все по-продуктивна, защото придобива значение на *възможност*. Последното наблюдение се оказва много перспективно с оглед на по-нататъшните граматични описания: по-късно Андрейчин ще го потвърди, само че във връзка с изразяване на невъзможност при префиксация с *не-*. Значението *възможност* се отбелязва и в съвременните граматични описания на българския език (вж. Граматика на СБКЕ 1983: 377). Ясно личи функционалният подход на Костов, който обяснява закрепването на формата с нейната функционалност – въпреки липсата на исторически континуитет. По-късно Балан го критикува за това, че с подобно обяснение насърчава употребата на ССП, квалифицирано от него като „отчуждение от народна почва“ (Балан 1947: 156).

Придържайки се към систематично изложение на формите и правилата за тяхното съчетаване, Балан не включва в граматиката си този вид причастия в спрежението на глагола заради противоречието между произход и функция (някогашните ССП днес са превърнати в обичайни прилагателни имена) и поради несистемния характер на образуване. Дава данни за историята на ССП, но набляга на съвременната им непроизводност и реликтов характер. Дори чисто графично информацията за тези причастия е третирана като допълнителна – дадена е с по-дребен шрифт. Балан смята единствено за нужно да изтъкне словообразователния им потенциал − от тях се образуват наречия, при това надделяват такива с представка *не-: немислимо, нетърпимо* и др. (Балан 1940: 207). Анализът на автора насочва вниманието към продуктивността на словообразователния модел на ССП: „Наставка *-имъ* се сглобява още с наставка *-ость*, та от глаголски основи се произвеждатъ отвлечени съществителни“ (Балан 1940: 152). По този начин той допринася за канализиране на словообразователните процеси в книжовния език.

В очерка си за състоянието на българската граматика Балан оценява ССП подчертано негативно заради липсата на континуитет от старобългарски и отсъствието им в народните говори, където „скъдните останки“ от старобългарското време са превърнати в истински прилагателни: *ла-*

комъ, питомъ, тромъ. Набляга на асоциирането им с руското книжовно влияние и регистровата им маркираност („подражават книжевни предания църковнославянски и руски“), като препоръчва използване на български словообразователни модели със суфикси *-ливъ, -нъ, -енъ, -ивъ*. Обявява се срещу „творения (...) по руски калъп“ от типа на *любимъ, зависимъ, независимость, търпимость* и предлага „по български калъп“ *любенъ* или *обиченъ* (различно от *обичанъ*), *обичливъ, обичливецъ, зависенъ, независенъ, терпежливость* (Балан 1947: 155–156). Придържайки се към критерия *национална самобитност*, той квалифицира ССП като „насадена канцеларска и културна паплач“, към която причислява форми като *вменяемъ, необходимъ, зависимъ, движимъ, обвиняемъ, подсъдимъ*. В същото време се опитва да пренасочи словообразователните процеси към български модели с наставка *-ливъ* вм. *-имъ*.

Според него моделът на ССП се оказва лесно възпроизводим до степен на „охотна творба на такива причастия при всякой синтаксовъ случай“, напр.: *Витоша от тая страна е трудно изкачима* вм. народното и българско *трудно се изкачва*. Авторът задава въпроса има ли това причастие право на място в системата на българското спрежение, и отхвърля опитите да се използва неговият словообразователен потенциал. Сред причините за отпадането му от системата на българския език сочи отдалечаването от глаголното значение заради загубата на семантичния компонент *време*, което обяснява и свободната замяна на ССП с МСП от глаголи от несвършен вид: *търпим* според Балан е равнозначно на *търпян* (Балан 1935: 110). По-нататъшните книжовноезикови процеси обаче показват, че препоръките на Балан не са били особено перспективни.

Андрейчин, подобно на Балан, отбелязва, че в смисъл на сегашно страдателно причастие понякога се използва минало страдателно от несвършени глаголи (Андрейчин 1944: 257–258).

В обобщение ще подчертаем, че всички автори говорят за принадлежността на ССП към класа на прилагателните имена (само по традиция ги наричат причастия) заради почти пълната загуба на глаголност. Между другото, това е напълно основателно, тъй като от тях със суфикс (*-ост*) и префикс (*не-*) се образуват нови думи с различно значение, което би било невъзможно, ако са глаголни форми. Това е категорията, при чието описание всички автори прилагат в една или друга степен функционалния критерий. Липсата на регулярност при образуването им, черковнославянско-руският им произход, книжният им характер и отсъствието в народните говори са другите особености, които са добре описани. Последното автоматично води до представяне на функционални варианти на тази езикова категория в говорите, за да не бъде пропусната нито една тяхна особеност във връзка с осмислянето на диалектите като основен ресурс за обогатяване на книжовния език и със стремежа да се препоръчват чисто български езикови форми на мястото но заплашително установили се чужди. Костов пръв маркира продуктивността на словообразователния им мо-

дел във връзка с факта, че наставките *-аем, -уем* започват да изразяват значението *възможност.* По-късно Андрейчин добавя и значението *невъзможност* за производните ССП с префикс *не-*. Балан се опитва да канализира – не особено успешно, словообразователни процеси, като препоръчва замяна на ССП с думи, образувани с наставки *-лив, -ен, -ив.* Въпреки подчертано негативната си оценка за този клас той набелязва някои продуктивни словообразователни модели, базирани на ССП. Балан и Андрейчин отбелязват все по-честата употреба на МСП от несвършени глаголи в смисъл на ССП. Калканджиев, Попов и Младенов се задоволяват да споменат начините на образуване на ССП и многобройните изключения и препоръчват избягване на честата им употреба поради отсъствието в народните говори.

МИНАЛО СВЪРШЕНО И МИНАЛО НЕСВЪРШЕНО ДЕЯТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ (МСДП и МНДП)

В граматиките на Калканджиев, Младенов−Попвасилев и Попов двете минали деятелни причастия са разгледани паралелно, тъй като за авторите е важно да представят преди всичко модела на тяхното образуване, системните формални особености при някои категории глаголи, както и произхода им. Костов и Андрейчин ги разглеждат поотделно, за да акцентират върху значението и функциите им.

Образуване и форми

Според спрежението се определят основите, към които се прибавят съответните завършеци, и се акцентира върху промените в глаголната основа.

Калканджиев пише, че МДП се образува със завършеци *-лъ, -ла, -ло, -ли,* които се добавят направо към основата на минало време – свършено или несвършено. Той проявява специален интерес към по-особените форми, които не се вписват в общите правила. Отбелязва и двоякото ударение при някои причастия: *чакàлъ* и *чàкалъ*[4]. Специално се спира на образуването на МДП при глаголи от 4. разред: тези с корен на *т* или *д* изпускат тази съгласна пред завършеците: *метохъ – мелъ*. Останалите заменят основния завършек на минало свършено време *о* с ъ: *влѣзохъ – влѣзълъ*. Когато се образуват родови и множествени форми, ъ от краесловката отпада: *влѣзли* (Калканджиев 1939: 146).

По-нататък се уточняват формите на спомагателните глаголи: свършени: *билъ*, *щѣлъ; н*есвършени: *бивалъ*. Като по-особени са дадени и формите от глагола *ида* и неговите производни: несвършени: *идѣлъ, отидѣлъ, дойдѣлъ*; свършени: *ишелъ* (квалифицирано като диалектно), *отишелъ, дошелъ.*

Историческата информация е изведена под линия − в старобългарски причастията са се образували от инфинитивната основа и е имало две ми-

нали действителни причастия, като второто (на *-лъ*) се е запазило, а от първото има само остатъци в прилагателни имена, като *бившъ, свършившъ, учившъ*. Днешното минало несвършено деятелно причастие е ново образувание (Калканджиев 1939: 147).

В граматиката на Младенов–Попвасилев е обяснено, че миналите деятелни причастия се образуват от основата на минало несвършено или минало свършено определено време, към която се прибавят завършеци *-лъ, -ла, -ло, -ли.* Авторите различават минало действително причастие за свършено време и минало действително за несвършено време (Младенов–Попвасилев 1939: 280). Те обръщат внимание на двоякото ударение при глаголи от трите спрежения в минало свършено време: *мѝнахъ* и *минàхъ*; *хòдихъ* и *ходѝхъ; глѐдахъ* и *гледàхъ,* което рефлектира и при миналите причастия: *мѝналъ* и *минàлъ*, *кàзалъ* и *казàлъ*. В духа на концепцията на тази граматика, че всичко, което го има в езика на народа, трябва да бъде съхранено и да получи книжовна употреба, формите с двете ударения са обявени за богатство, защото обслужват стиховата организация на художествения текст. Те са еднакво правилни, доколкото „добрите майстори на българската реч“ употребяват и едните, и другите. Като допълнителен мотив се изтъква, че те нямат строга дистрибуция в източни и в западни говори (Младенов–Попвасилев 1939: 142–143).

Подобно на Калканджиев, Попов споменава, че МНДП се появява покъсно в езика ни. Уточнява основите и родовите окончания, с които се образуват формите: МСДП има основа на минало свършено време (с изключения) и родов завършек *-лъ, -ла, -ло, -ли*, а МНДП – основа на минало несвършено време и същите завършеци. Глаголите със сегашна основа в минало свършено време правят МСДП от основа, съвпадаща с корена на глагола. Следвайки Калканджиев, Попов насочва вниманието към някои по-особени форми. Ако завършекът е *д* или *т*, той отпада пред *л*, а ако е друг съгласен звук, между него и *л* се вмята ъ, но само в м.р. ед.ч.: *ялъ, болъ, челъ; могълъ, рекълъ*. Авторът уточнява причастията от спомагателните глаголи *бъда* и *ща: билъ*, *бъделъ* и *щялъ* (Попов 1941: 103). Както и другите автори на граматики той смята за нужно да спомене, че в старобългарски е имало още един вид минало деятелно причастие (на *-вш)*, което в съвременния език е представено единствено чрез отделни думи с характер на прилагателни, приети от руски: *бившъ, потърпевшъ, печеливщъ* (Попов 1941: 104).

Във връзка с необходимостта от установяване на нормите на устния книжовен език авторът посочва и ударението – за МНДП то съвпада с ударението в сегашно време, а за МСДП – с ударението на минало свършено време (Попов 1941: 105).

Във връзка с необходимостта от установяване на писмените норми Попов се спира и на някои правописни особености на двете минали причастия. Те имат същия правопис, както съответната лична глаголна форма.

МНДП има *двойно Е* (ѣ) пред *-лъ, -ла, -ло, -ли*, ако глаголът е от I или II спрежение. Ако е от III спрежение, основата пред завършека е *а (я)*. След *ж, ч, ш* или гласен се пише *е* вм. Е двойно: *можелъ*, *стоелъ*. В отрицателни облици частица *НЕ* се пише съединено с причастието, но това не е строго установено (Попов 1941: 106). Освен това облиците в мн.ч. се пишат с буква *и* накрая, макар че често се изговарят с *е* (Попов 1941:107).

Костов разглежда поотделно двете минали деятелни причастия − подход, обоснован от стремежа да отдели форма от употреба и да обясни функционалните особености със семантиката на съответната езикова категория. Образуването и именната им употреба са представени при морфологичните особености на глагола, а предикативната – в частта „Синтаксис“, където е разгледана и употребата на глаголните времена.

МСДП е най-живата нелична глаголна форма, която може да се образува от аористната основа на всички лични глаголи, както свършени, така и несвършени. Подобно на Калканджиев Костов отбелязва особеностите при образуването от глаголи в минало свършено време на *-охъ:* изпуска се гласна *о*, а ако коренът завършва на *т, д*, тя също изпада. Където не изпада крайната коренова съгласна, се вмята гласна ъ за по-лесно произношение (Костов 1939: 136–137).

Костов отделя специално внимание на МНДП − важна и интересна според него нелична глаголна форма, с която се запълва цяла система глаголни форми – определени и неопределени. Тя е нова за българския език, непозната в старобългарския. Образува се също с окончание *-лъ*, но прибавено към миналата несвършена основа на глагола, т.е. косвено то се изгражда върху сегашната основа. Това е причината МНДП да се употребява по-често („по-приляга“) при глаголи от несвършен вид. Образува се и от свършени глаголи, но тогава има много по-рядка употреба. От глаголите *ща* и *съм* не се образуват МНДП. Костов дава и системните правила, и нормата. Той се спира по-подробно на съвпадащите форми и начина на различаването им при глаголи от III спрежение и такива с аорист на *-ѣхъ*, където разликата между двете причастия е само в ударението: *гледа̀лъ* и *глѐдалъ*; *вид*ѣлъ и *вѝд*ѣлъ. Но заради тенденцията някои МСДП да местят ударението върху сегашната основа (съвпадаща с имперфектната), това разграничение може да стане само в изречението, по смисъл (Костов 1939: 137).

Във връзка с все по-широкото разпространение на устната форма на книжовния език Костов смята за нужно да включи информация за тенденцията някои МСДП да приемат ударението на сегашната основа, без да дава оценка дали това е правилно, или не: *гово̀рил*, *ка̀зал* (Костов 1939: 142).

Балан се задоволява да отбележи, че миналите деятелни причастия в съвременния език застъпват облици на „двояко старобългарско причастие минало“; днес двете старобългарски минали причастия имат един застъп-

ник (Балан 1940: 207). Той разглежда образуването на МСДП след раздела за образуване на формите за просто минало време: към основата за минало свършено време се прибавя „творница за качество от минало вършене *-лъ,* самичка натъкмена за родове и числа“ (Балан 1940: 241). Подобно на останалите автори той обръща внимание на промените, които настъпват с основата пред еловите наставки: 1) зъбните съгласни *д, т* изпадат; 2) между друга коренова съгласна и наставката *-лъ* за м.р. се вмята гласна *ъ* (Балан 1940: 242).

Балан разглежда МНДП във връзка с тезата си за съществуването на т.нар. от него „приказно наклонение“ – „дидактична новота“, отскоро привлякла вниманието на авторите на граматики. То участва в цяла система от съставни облици с „особно значение или относба на беседникъ спрямо глаголско вършене“ − значения, каквито другите наклонения не изразяват (Балан 1947: 117). Тъй като семантиката на „приказното наклонение“ (преизказните глаголни форми) се съотнася с плана на миналото, естественият ѝ езиков изразител е миналото причастие.

Балан нарича МНДП още „елово несвършено“ и „приказно“. То се образува, като към основата за минало несвършено време се прибавят „творници за качество от минало вършене *-лъ, -ла, -ло, -ли“* (Балан 1940: 235).

Андрейчин разглежда образуването на МСДП в частта за минало свършено време, а неговото значение и употреба − в частта за причастие. Това е мотивирано от факта, че причастието се образува от аористната основа и наставки *-л, -ла, -ло, -ли*. Веднага е дадена и функцията му: да служи за образуване на някои сложни глаголни форми. Потвърждава се една формална особеност, спомената в предшестващите граматики: при глаголи с минало свършено време на -о-х наставката се прибавя направо към корена: *бодох – бол*, при което предноезичните съгласни *д, т* изчезват пред *л*, а в останалите случаи във формата за м.р. се явява вметнат *-ъ*: *рекох – рекъл.* Андрейчин обогатява описанието с още една правописно-правоговорна особеност: след *ж, ч, ш* се запазва правопис и изговор *а* (*лежал)*, а след гласна – *я (стоял),* въпреки че в останалите глаголи *я* преминава в *е* пред мека сричка: *живели*. Ударението на причастието винаги следва формата за миналото свършено време. Андрейчин остава изцяло в полето на синхронията и не търси исторически доводи, за да препоръча едни или други форми – за него тези доводи са нерелевантни при граматичното описание. Така той допринася за стабилизиране на книжовната норма (Андрейчин 1944: 189–190).

Андрейчин разглежда МНДП в частта за минало несвършено време, от чиято основа се образува с наставка *-л*. С грижа за установяване на книжовното произношение и правопис той се спира на някои правописни и правоговорни особености. Под ударение и след *ж, ч, ш* се запазва основна гласна *а*, а след гласна се пише буква *я*, въпреки че следва меко окончание *-и* в мн.ч.: *мълчали, стояли.* В останалите случаи се изговаря *е* пред мекото

окончание *и*: *търпял* − *търпели*, *седял* − *седели*. При *нямал* може да се направи разлика между свършено и несвършено причастие евентуално чрез ударението: *нямал* (несв.), *немàл* (св.). МНДП от глагола *съм* е *бил* – еднакво с МСДП (Андрейчин 1944: 194).

Значение и употреба на МСДП и МНДП

Попов разглежда употребата веднага след образуването и формалните особености, като констатира напълно установени от днешна гледна точка функции: МСДП се използва повече в предикативна функция, отколкото в атрибутивна, МНДП – само в предикативна. С двата вида причастие и спомагателен глагол се образуват много сложни глаголни времена: минали неопределени, минали предварителни, „минали отдавна“, „бъдни предварителни“, „бъдни отдавна“ и „условен начин“ (Попов 1941: 103).

Костов обвързва семантика и функция, отбелязвайки, че от всички причастия МСДП се отличава с най-голяма глаголност, затова с него и спомагателен глагол се образуват различни сложни глаголни форми; то дори самó може да изрази сказуемо. Описана е и атрибутивната употреба − най-често като определение, включително и предложно. Мени се по род и число и може да се членува. Причастията, които имат във формата за м. р. вметната гласна, не я задържат в останалите форми (Костов 1939: 136–137).

Визирайки формите за „минало неопределено свършено време“, което се образува от сегашно време на спомагателния глагол и минало свършено деятелно причастие от глаголи от двата вида, авторът споменава, че в 3 л. ед.ч. и мн.ч. спомагателният глагол често се изпуска, като МСДП самó поема служба на сказуемо, престава да бъде причастие и придобива ново значение. Аналогично миналото неопределено несвършено време съдържа в състава си МНДП и също в 3 л. ед.ч. и мн.ч. допуска изпускане на спомагателния глагол. Неопределеността на двете времена всъщност се изразява не в това, че не може да се определи точно миналият момент, в който се извършва действието, а в това, че говорещият не е очевидец на събитията, за които говори, т.е. не е пряко осведомен за тях. В 3 л. ед.ч. тези времена имат три родови форми, изразявани чрез причастния компонент (Костов 1939: 142–143).

Новите значения, които придобиват формите за минало неопределено свършено време при изпускане на спомагателния глагол, Костов описва детайлно в частта „Синтаксис“, в раздела „Глаголът в състава на изречението“, воден от идеята, че само в свързан текст могат да се наблюдават всички значения. Авторът съпоставя употреби със и без изпускане на спомагателния глагол, за да открои разликите в значенията. Без да използва специална терминология, той описва функции, които съответстват на това, което в съвременните граматики се определя като изразяване на конклузив. Конклузивните форми (съвпадащи с формите на минало неопреде-

лено време) се прилагат, когато говорещия прави заключение въз основа на някакви следи от извършени действия. Костов анализира примери от типа *Крадецъть е влязълъ през прозореца, миналъ е в гостната...* и заключава, че носят семантиката на известна неувереност и несигурност. Докато употребите без спомагателен глагол, когато причастието само́ е във функцията на сказуемо − приложими, когато говорещият предава събитията по думите на участник в тях, носят значение на по-голяма увереност: *Крадецъть влязълъ през прозореца, миналъ в гостната....* (Костов 1939: 189).

Костов изтъква голямата глаголност и на МНДП, като този граматичен потенциал води до участието му в редица сложни глаголни форми. То се употребява само в рамките на сказуемото и никога не се използва като име, за разлика от аористното причастие. Оттук произтича и другата му особеност: мени се по род и число, но не може да се членува. Имперфектното причастие според него е богатство за българския език, в който се прави разлика между определени и неопределени форми. То придава на българския глагол разнообразие на формите и повече точност. Авторът споделя виждането на Б. Цонев, че МНДП само по форма се сближава с причастията, а по употреба е глаголно време. С него българският език не е придобил ново причастие, а ново глаголно време. С помощта на МНДП се образуват формите за „минало неопределено несвършено време“ и „отдавна минало несвършено“ (Костов 1939: 137–138). Авторът приема функционалния подход към книжовния език, обяснявайки появата на това причастие с необходимостта да се намери изразител на специфични за българския език категории и особености. Различен е подходът на привържениците на сравнително-историческото езикознание, които търсят място на исторически обусловени форми в системата на съвременния език.

В същия раздел, в точка, посветена на миналите времена за пряк и косвен разказ, Костов разглежда и употребата на МНДП. Той е категоричен, че българските глаголни времена се разпределят удивително правилно в две групи – за пряк и за косвен разказ (тези за косвен разказ всъщност са преизказните форми), според това дали говорещият е очевидец на случващото се, или се явява не като осведомен непосредствено. За косвен разказ се използват формите за минало неопределено време – свършено и несвършено. Те са много характерни, когато авторът предава чужди думи. В народните умотворения и „простонародния български език“ разграничението между форми за пряк и косвен разказ е много добре прокарано (Костов 1939: 189–190).

Характерно за Балан е представянето на езикови особености да започва чрез примери, без експлицитни обяснения. Много от спецификите, описани в съвременни граматични изследвания, откриваме в илюстративния материал на Балан, например: *Духове, бродили в нощта, изчезватъ − или изчезваха, изчезнаха, ще изчезватъ, щом се съзори* (Балан 1940: 207). От примера ясно личи, че езиковедът е забелязал – разбира се, без да използва съответната терминология и теоретична обосновка, че миналото действи-

телно причастие е изразител на категорията *таксис*. Въпреки категориалното си значение „миналост“, в качеството си на изразител на допълнителна предикация то може да реферира не само минал момент, но и други моменти върху скалата на времето и се съотнася с глаголното време на сказуемото, затова се съчетава със сказуеми в различно време. Причастията изразяват относителна времева ориентация: сегашните – едновременност, а миналите – предходност спрямо събитието, към което препраща изразителят на основния предикат.

Историческите бележки за МДП присъстват в граматиката на Балан, но само за да бъдат обяснени съвременни форми, а не като арбитър при техния избор. Затова той включва обяснението, че „минали действени причастия днес застъпят облици на двояко старобългарско причастие минало“. Например *билъ* застъпва 1. стб. *былъ* (рус. *былъ)* и 2. стб. *бывъ, бывъшь* (рус. *бывъшь*). Днес двоякото старобългарско причастие се предава с едно-единствено причастие – на *-лъ*: *Полякътъ доведе един момъкъ, билъ конярь;* съдържанието на МДП може да се изрази и с подчинено изречение, и лексикално: *който е билъ; бившъ конярь* (Балан 1940: 207). Паралелно с употребата на причастията Балан дава цялото ветрило от синонимни средства за изразяване на същото съдържание и по този начин допринася за обогатяване изразните средства на книжовния език.

В унисон с концепцията си, че обект на граматично описание трябва да бъде живият, реално функциониращ в различни сфери книжовен език, Балан отбелязва някои експресивни значения на специфични синтактични конструкции („везба“) с МСДП, например състав от положителна и отрицателна форма на причастие, който образува „особно изречение, което пояснява сказуемото („прирок“) на друго изречение надредно“: *Ялъ-неялъ, плащай!* И още една употреба: в главно („надредно“) повелително изречение и причастие в отрицателна форма от типа *Яжъ, ненаялъ се!* се отрича положителният глагол на надредното изречение. Според автора такава синтактична конструкция изразява „кобно чувство“ (Балан 1940: 208). Балан е сред малкото граматици, които поставят в полезрението си не само формални особености и основни значения на езиковите средства, но и експресивните компоненти на значението. Така той допринася за пълнотата на описанието и санкционира за книжовна употреба по-особени изрази.

В Андрейчиновата граматика се казва, че освен в състава на значителен брой сложни глаголни времена МСДП се среща и в самостоятелна употреба и означава действие, минало спрямо момента, за който се говори (означен с главния глагол). От черковнославянски и руски са преминали форми като *бивш*, *потърпевш*, които са остатъци от друг вид МСДП, съществувало в старобългарски, но незапазено днес. За някои от тях авторът препоръчва замяна със СДП: *печелещ билет* вм. *печеливш билет* (Андрейчин 1944: 256). МНДП се употребява единствено в състава на глаголните времена за преизказване (Андрейчин 1944: 257).

При представянето на МСДП и МНДП граматиките на Калканджиев и Младенов–Попвасилев се концентрират предимно върху формите и промените в глаголната основа, докато в останалите граматики се разглежда по-подробно и употребата. Всички се спират на старобългарския произход на миналото деятелно причастие на *-вшъ* и поемането на неговите функции от еловото причастие. Калканджиев, Младенов и Попов разглеждат образуването на двете минали деятелни причастия паралелно, а Костов и Андрейчин – поотделно, тъй като и двамата държат на разграничаването между форма и функция. Костов единствен разглежда значението на тези две причастия в частта „Синтаксис“, защото смята, че то може да се открои най-точно в свързан текст. Костов, Балан и Андрейчин обръщат специално внимание на функциите на МНДП в рамките на глаголните форми за преизказване заради по-късната им поява. Разглежданите граматики допринасят за установяване на нормите на устния книжовен език, спирайки се на особености на ударението при причастията, а също така регламентират редица правоговорно-правописни норми: гласна *а* след *ж, ч, ш (лежали)*, буква *я* след гласни (*стояли*) и др.

МИНАЛО СТРАДАТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ (МСП)

У Калканджиев категорията е представена по следната схема: общи правила за образуване, особености, разлики с близки категории, блок примери. Стремежът е към всеобхватно описание и изчерпателност на всички реализации с цел да се опише и съхрани цялото богатство на българския език, независимо дали е книжовно, езиковоисторическо или диалектно. Калканджиев винаги ясно обозначава диалектното, което определя и нормоподдържащата функция на граматиката му. Подходът му е имплициран в система от забележки, бележки под линия, шрифтово оформяне, чрез които информацията се йерархизира. Приоритетно той дава правилата на образуване: чрез един от завършеците *-нъ, -на, -но, -ни; -енъ, -ена, -ено, -ени; -тъ, -та, -то, -ти*, които се прибавят към корена на глагола или към аористната основа. Уточнява дистрибуцията на завъшеците спрямо основите: а) към основи на *а (я)* или ятова гласна се прибавят *-нъ, -на, -но, -ни*: *пожелан, видѣн;* б) зъвършеци *-енъ, -ена, -ено, -ени* се прибавят към основи на *и* или *о*, като гърлените съгласни се заменят с шушкави: *река – реченъ;* в) завършеци *-тъ, -та, -то, -ти* приемат глаголи, чиято минала основа съвпада с корена, и глаголи със суфикс *-н-: витъ; митъ; киснатъ* и др.

В две забележки са дадени варианти („успоредни форми“) на образуване на МСП от глаголи с определени основи: тези с корен на ятова гласна приемат и завършек *-нъ,* и завършек *-тъ (загрятъ* и *загрянъ, изпятъ* и *изпянъ)*, а тези с коренни гласни *и* и *у*, освен с *-тъ,* образуват форми и с *-енъ*, които са диалектни: *биенъ, чуенъ*. Посочената дублетност е за-

пазена и в съвременните граматични и правописни справочници. Глаголи с „изметната“ коренова съгласна *н (м)* от типа на *вземамъ, заклевамъ* образуват причастия *взетъ, заклетъ*, а успоредно с тях и форми *вземѝатъ и закълнѝатъ*, а има и диалектни (*вземетъ*) (Калканджиев 1938: 148).

Поради близост в словообразователната структура на някои МСП на *-енъ* и прилагателни със завършек *-енъ* привежда две разлики: прилагателното изпуска гласна *е* при останалите форми, а причастието я задържа; освен това ударението при прилагателното е върху корена, а при причастието върху завършека: *рòденъ – роденѝъ*. В бележка под линия е казано, че само когато изпускането на гласната в прилагателното би затруднило учленението, тя се запазва: *вùненъ – вùнена* (Калканджиев 1938: 149).

У Младенов–Попвасилев МСП са разгледани в дял „Словообразуване“ като глаголни прилагателни с наставка *-енъ* и с йотувано *-енъ*, като последното води в производни форми до коренова промяна на *с* в *ш*: *прошение*, *жертвоприношение*. Дадено е обилно количество примери на причастни деривати, на производящите глаголи, на техните форми в старобългарски (Младенов–Попвасилев 1939: 208). Целта е да се даде колкото може повече исторически материал, за да се получи според авторите адекватно описание. В частта „Видословие“ е обяснено, че причастията се образуват, като към глаголната основа на минало свършено време се прибавят завършеци *-нъ, -на -но, -ни* или *-тъ, -та, -то, -ти* (за глаголи, чиято аористна основа завършва на *-на* или коренът е равен на основата). Глаголи, чиято основа за минало свършено време завършва на гласна *и, о*, в причастието променят тази гласна в *е*: *четохъ – четенъ* (Младенов–Попвасилев 1939: 280).

За Попов основната задача е да уточни глаголните основи, от които се образува МСП. Това са основи на преходни глаголи, като към аористната се прибавят завършеци *-тъ, -та, -то, -ти* или *-нъ, -на, -но, -ни*. Завършеци *-тъ, (а), (о), (и)* приемат глаголи с основа корен на гласен звук или с минала основа на *-на (-не*) *(скритъ, пребитъ)*. Завършек *-нъ* приемат останалите глаголи, но или към минала основа на ятова гласна, *и, я (а*), или към сегашна на *-е* − за причастия от глаголи, образуващи минало свършено време от сегашна основа, или с минала основа на *и*, което се заменя с *е*: (*залянъ, отреченъ)*. (Попов 1941: 104). Глаголите с основа корен на ятова гласна имат двойни облици – с *-тъ* и с *-нъ*: *посятъ* и *посянъ*. Тази дублетност очевидно се е оказала устойчива, защото е валидна и за съвременния книжовен език.

Уточнени са функциите на МСП: с него и спомагателен глагол се образуват сложни глаголни времена в страдателен залог. В прилагателната си служба това причастие се сближава с прилагателното име не само по значение, но и по облик.

Подобно на Калканджиев, Попов коментира разликите с прилагателни на *-енъ*: гласна *е* в причастието остава при формоизменението, докато в

прилагателното изпада. Освен това ударението на причастието е крайно, а на прилагателното – начално: *бѐден – бѐдна; бедѐн – бедѐна.*

Единствен от шестимата той отбелязва, че МСП се образува и от минало свършено действително причастие и частица *се* след него – *покаялъ се, забравилъ се,* вероятно във връзка с постановките за възвратностpадателен залог, и по този начин набелязва една граматична особеност, която все още не е достатъчно изследвана (вж. и Валтер 2007: 96).

Костов също започва със системните правила за образуване: само от преходни действителни глаголи. Той маркира тенденцията на по-активно производство („повече приляга да се образува“) от свършени глаголи, от аористната им основа и окончания *-нъ, -тъ*. В доста по-стегнат вид в сравнение с Калканджиев и Попов, за които формата е приоритет, Костов уточнява дистрибуцията на двата завършека: *-тъ* се явява само при едносрични глаголни корени, които завършват на гласни. Едносричните с корен на ятова гласна образуват МСП и с двете окончания: *пятъ* и *пянъ*. В последно време се използва страдателно причастие от сегашната основа – *прокълнатъ* (Костов 1939: 138).

Костов използва система от препратки към други параграфи, в които е обяснена употребата на това причастие – например в страдателен залог и в условно наклонение. Така свързва информацията, пръсната тематично в няколко раздела, за да представи различни аспекти от характеристиката на съответната категория. В този пункт паралелът с подхода на Балан и Андрейчин е очевиден.

За Костов след МСДП това е най-разпространено причастие в българския. Прецизно са описани граматичните му особености и функциите: употребява се и като име – предложно и безпредложно, мени се по род и число, може да се членува. При образуваните с *-енъ* причастия *е* не изпада при словоизменението: *горѐнъ − горѐна*, с което се отличава от подобни прилагателни: *гòренъ − гòрна*. Миналите страдателни причастия на *-тъ* са с ударение върху корена. При словоизменение ударението не се мести (Костов 1939: 138).

Костов нарича МСП „едничката страдателна форма на българския глагол“, чрез която се образуват сложни страдателни форми с помощта на спомагателен глагол *съм* във всички времена. Той успешно използва съпоставки с други форми, за да очертае граматичната семантика. В изречения със сказуемо в страдателен залог страдателното причастие се представя като сказуемно определение, а това му придава известна самостойност, което проличава, като се сравни с МДП *смаялъ съм:* деятелното може да се свърже само със спомагателен глагол, докато страдателното се свързва и с други непреходни глаголи: *стоя смаянъ, вървя разтревоженъ.* Добавя още щрихи към значението им и чрез съпоставка с т.нар. от него „страдателни местоименни глаголи“ с компонент *се*. За разлика от тях страдателните форми с причастие се употребяват не само в 3 лице, но и в 1 и 2 лице, и то предимно за хора.

Костов проницателно забелязва, че тъй като в семантиката на МСП се съдържа компонентът *завършеност*, често се прави грешка, като се твърди, че в изреченията *Тази стока се продава* и *Тази стока е продадена* глаголът е в сегашно време. Отбелязва още, че в изречения със страдателни причастия по-често се явяват свършени глаголи. С подчертан афинитет към описание на употребата, Костов набелязва някои непроучени проблеми, свързани с употребата на тези причастия, и изтъква, че не е достатъчно те да се представят само в таблици за спрежението, защото „те нищо не казватъ“ (Костов 1939: 178–179). Описанието е напълно съвременно, аналитично и пълно.

След примерите в изречения, и то в различни функции – обръщение, определение – обособено и необособено, Балан обяснява, че МСП се образува със суфикс („приставка“) *-енъ* и съвпада с прилагателното от м.р. ед.ч. с наставка *-енъ*: *вѝденъ мъж* (от *вид*) и *видѐнъ мъж* (от видя). За да се различават, той препоръчва дълга форма на прилагателното: *видни мъж*. Така Балан търси място в системата на книжовния език на по-стари облици, но това е функционално обусловено, а не идеологическо поддържане на архаични форми.

При Балан общата характеристика на МСП е дадена в съпоставка с тази на миналите деятелни, за да се очертае по-ясно значението. МСП („тръпни“), подобно на МДП, поставят глаголното качество във време, което е минало от гледна точка на говорещия („беседника“) и предходно спрямо минало действие (Балан 1940: 206). Описан е случаят на омонимия (същото правят и Калканджиев, Попов и Костов) на прилагателни имена и причастия със суфикс *-енъ* в м.р. ед.ч., образувани съответно от глагол и от производно от него име, напр. *прегрàденъ огън* (от *преграда*) и *прегрàдѐнъ огън* (от *преградя*). За да се снеме омонимията, Балан препоръчва при прилагателното да се използва разширената форма: *прегрàдни огън*, с което се опитва да приписва значение на остарели форми, останали в периферията на книжовния език. С оглед на това, че смята граматиката си за нормативна, авторът обръща внимание на една често допускана грешка − употреба на МСП вместо МДП: *постигнатото ни нещастие* вм. *постигналото ни нещастие; дойдениятъ на помощ* (от македонските говори) вм. *дошлиятъ на помощь* (Балан 1940: 208–209).

Андрейчин отбелязва, че значението на страдателен залог, освен чрез възвратна форма, може да се изразява описателно по синтактичен път с помощта на спомагателния глагол *съм* и МСП. Тези изрази са синтактични съединения и не трябва да се разглеждат като сложни глаголни форми (Андрейчин 1944: 161).

МСП означава минало действие спрямо момента, за който се говори. Образува се от основа на минало свършено време, а при някои глаголи – от основа на *-е* и наставки *-н (-на, -но, -ни)*. Глаголите от 1 и 8 разред на I

спрежение присъединяват наставка *-т,* а глаголите от 8 разред могат да присъединяват и двете наставки (Андрейчин 1944: 257).

В обобщение ще изтъкнем, че Калканджиев, Младенов и Попов почти не дават значението на МСП, а се съсредоточават предимно върху разнообразието от форми, образуването, уточняват дистрибуцията на завършеците *-н* и *-т* спрямо основите, както и морфемните и звуковите промени в тях. Костов, Балан и Андрейчин разпределят информацията за МСП в различни дялове с препратки между тях, като така се опитват да отделят описанието на формата от това на функциите.

Костов и Балан използват съпоставки с други езикови категории, за да очертаят спецификата на МСП. Разликите с прилагателни от същия корен и наставка *-ен* се коментират от всички. Костов и Андрейчин редуцират диалектните и историческите данни за сметка на по-детайлното описание на значението, функциите и граматическите особености; набелязват често срещани грешки във връзка с нормативния аспект на граматиките, както и някои недостатъчно проучени и до днес особености, които не са намерили място и в академичната граматика. Балан търси място в системата на постари форми, но само когато това е функционално обусловено.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Авторите на първите научни граматики описват системата от причастия в българския език, придържайки се към различни теоретични възгледи и методи на описание. Всички отбелязват хибридната им същност, но я интерпретират по различен начин. Липсва единство по отношение на категоризирането им като граматичен клас думи (още повече че групата на причастията е доста разнородна), а оттам идват и разликите в разполагането на информацията за тях в отделните дялове на граматиките. Според Калканджиев причастията могат да се причислят и към глагола, и към прилагателното; Младенов твърди, че по форма те са прилагателни, а по съдържание са глаголи; Попов ги определя като междинна част на речта − заемат средно място между име и глагол, а Балан, Костов и Андрейчин ги определят като форми на глагола. Класификацията на видовете причастия е напълно съвременна. По отношение на терминологията разликите са в използването на термина *действително причастие* вм. днешния *деятелно причастие* при всички автори и на термина *тръпно* вм. *страдателно* при Балан.

Авторите се стремят към всеобхватност и представят – всеки според теоретичните си възгледи − значението на причастието като особен клас и на отделните видове; уточняват начините на тяхното образуване, формите, граматическите категории и основните употреби. В общи линии най-съществените им характеристики, описани тогава, влизат и в съвременните граматични описания на българския език. Като цяло при Балан, Костов и

Андрейчин личи по-голяма еманципация от диахронията при представяне на граматичните особености, докато в граматиките на Калканджиев, Попов и Младенов–Попвасилев историческите данни имат голяма относителна тежест и се използат за обосноваване правилността на определени форми. Отделните автори се придържат към различни критерии за правилност. В граматиките на Калканджиев, Попов и Младенов–Попвасилев това е историческият критерий, а при Андрейчин и Костов – нормативният и функционалният. Балан използва данни от диахронен характер само за да обясни факти от съвременния книжовен език и да открои разликите със старобългарския. Той се позовава на данни от по-стари състояния на езика ни и с цел да препоръча изконни български езикови средства на мястото на чужди – предимно руски, придържайки се към принципа за национална самобитност. Някои от авторите на граматики – предимно онези, които са ориентирани към синхронията и използват функционалния подход, интуитивно набелязват и описват на равнище емпиричен материал, без съответните терминологични обозначения проявлението на категории, които не са представени в тогавашните граматични описания поради все още неразработена теоретична база: *таксис* и *конклузив*, някои модални и експресиви значения, с което отварят поле за бъдещото им по-адекватно описание.

Във всички граматики е включен материал от народните говори с оглед на придържането към принципа *национална самобитност*, но в различна степен на подробност, цели и приоритет. Така се предоставя ценна информация за състоянието на книжовния език и за границите на книжовното и диалектното. Освен описателна функция спрямо книжовния език, разгледаните граматики имат и регистрираща роля по отношение на форми, които са останали извън неговия обхват – практика, която бихме могли да определим като последен отглас от младограматизма във връзка с идеята, че говорите са живият източник за обогатяване на книжовния език и всичко налично в тях трябва да бъде описано и съхранено. Тази особеност може да се тълкува и като проява на национализма като обществен феномен в полето на лингвистичните изследвания.

Във връзка с дидактичния компонент, който отчетливо присъства в по-голямата част от граматиките, и стремежа да изпълняват нормативна функция, някои от тях следват единен модел на представяне на отделните видове причастия, използват богата система от съпоставки с други категории думи с цел по-ясно откроряване на особеностите и дават препоръки при наличие на вариантни форми.

Първите български научни граматики полагат солидна основа на описанието на причастията, откриват много добри перспективи за следващите граматични изследвания и имат безспорен принос за установяване на граматичните норми на българския книжовен език.

БЕЛЕЖКИ

[1] Пълният списък на изследваните граматики е представен в частта ИЗТОЧНИЦИ след текста.

[2] Всички позовавания на граматиката на Л. Андрейчин (1944) са направени по второто издание от 1978 г.

[3] Това е факт още през възрожденския период, вж. Вачкова 1996.

[4] Тази дублетност съществуваше до издаването на *Нов правописен речник* през 2002 г., където формите с ударение върху последната сричка бяха изоставени.

ИЗТОЧНИЦИ

Андрейчин 1944: *Андрейчин, Л.* Основна българска граматика. София, Хемус; 2. изд. София. Наука и изкуство, 1978.

Балан 1940: *Балан, Ал. Теодоров*. Нова българска граматика. София, Книгоиздателство „Г. Ф. Чипев“.

Калканджиев 1938: *Калканджиев, П.* Българска граматика. Звукословие, видословие, словосъчинение, правопис, ударение, произношение и сведения за историята на езика и на писмото. 2. изд. София – Пловдив, „Хр. Г. Данов“.

Костов 1939: *Костов, Н.* Българска граматика. София, Казанлъшка долина.

Младенов, Попвасилев 1939: *Младенов, Ст., Попвасилев, Ст.* Граматика на българския език. София, Казанлъшка долина.

Попов 1941: *Попов, Д.* Българска граматика. София, „Хр. Г. Данов“.

ЛИТЕРАТУРА

Алпатов 2005: История лингвистических учений. Москва.

Андрейчин 2010: *Андрейчин, Л.* Глаголната система в съвременния български език. София, АИ „Проф. М. Дринов“.

Балан 1931: *Теодоров-Балан, Ал*. Език, реч, правопис. – Училищен преглед, с. 845–860.

Балан 1935: *Теодоров-Балан, Ал*. Разногласни становища за българска граматика. − В: Списание на БАН. Книга LII. Клон историко-филологичен и философско-обществен. 25. София.

Балан 1947: *Теодоров-Балан, Ал*. Състояние на българската граматика. София. БАН, Печатница „Р. Младенов“.

Валтер 2007: *Валтер, Х.* Към проблема за мястото на т.нар. сегашно страдателно причастие в системата на СБКЕ. – В: Избрани българистични трудове. В. Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 91–96.

Валтер 2009: *Валтер, Х.* Александър Теодоров-Балан и лингвистичната теория. – БЕ, Приложение, с. 11–18.

Вачкова 1996: *Вачкова, К*. Към въпроса за установяването на нормаивност при причастията на новобългарския книжовен език. – Епископ-Константинови четения, Т. 2, Шумен, с. 24–30.

Веселинов 2009: *Веселинов, Д.* Александър Теодоров-Балан и Фердинанд дьо Сосюр. – БЕ, Приложение, с. 126–134.

Граматика на СБКЕ 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Том 2. Морфология. София. Издателство на БАН.

ГСтбЕ 1991: Граматика на старобългарския език. София. Издателство на БАН.

Гугуланова 2005: *Гугуланова, Ив*. Българските причастия и деепричастия в славянски контекст. София. УИ „Св. Климент Охридски“.

Косериу 1990: *Косериу, Еухениу*. Лекции по общо езикознание. София, Наука и изкуство.

Крумова-Цветкова; Джунова: 2013: *Крумова-Цветкова, Л., Ел. Джунова.* Академик Стефан Младенов. Човекът, преподавателят, ученият. София. АИ „Проф. М. Дринов“.

Мелчук 2013: *Мелчук, И*. Курс по обща морфология. Том 1. София, УИ „Св. Климент Охридски“.

Младенов 1930: *Младенов, Ст.* Формите на сегашните действителни причастия при глаголите от III-о спрежение. − Родна реч, с. 141–144.

Мурдаров 1991: *Мурдаров, Вл.* Мюнхен и развитието на българското езикознание. София.

Русинов 1985: *Русинов, Р.* Приносът на Александър Теодоров-Балан в теорията на националния книжовен език. – БЕ, № 5, с. 413–421.

Сосюр 1992: *Фердинанд дьо Сосюр*. Курс по обща лингвистика. София. Наука и изкуство.

Станчева 2008: *Станчева, Р.* Кодификаторската практика на първите български научни граматики (върху материал от описанието на имената). − В: Българите, книжовността, езикът. София, ИК „ЕМАС“, с. 341–387.

Харковски 2003: *Харковский, В. С.* Категория таксиса (общая характеристика). – Вопросы языкознания, № 2, с. 32–55.

Цонев 1911: *Цонев, Б.* Определени и неопределени форми в български език. Ректорска реч, държана на 25.11.1910. Придворна печатница.

Якобсон 1972: *Якобсон*, *Р.* Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. Принципы типологического анализа языков различного строя (с. 95–113). Москва. Наука.

ИЛИЯНА КУНЕВА

ВЪПРОСИ НА СЪГЛАСУВАНЕТО В НАУЧНИТЕ ГРАМАТИКИ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

В този текст се разглеждат шест граматики, написани в рамките на шест години от 1936 до 1942 г., като граматиката на П. Калканджиев от 1936 г. има второ издание от 1938 г., което е използвано в настоящото изследване. Авторите на трудовете застъпват в различна степен въпросите, свързани със съгласуването. При Ал. Т.-Балан случаите са представени систематизирано и сравнително изчерпателно, както и при Л. Андрейчин, който представя общите положения при съгласуването, а след това коментира и особените случаи. Едни автори наблягат в по-голяма степен върху разглеждането на едни случаи и само споменават за други. При други автори въпросите за съгласуване присъстват съвсем накратко. П. Калканджиев специално отбелязва, че основно допълнение към второто издание на граматиката е именно разглеждането на въпроси за съгласуване, които са детайлно представени. Това говори, че повечето от тези научни граматики в частта си, в която се разглежда синтаксисът, се открояват с включване на особености при употребата на езика, на формулирането на правила и изясняването на явления, на които е необходимо да се обърне допълнително внимание поради затрудненията, които пораждат.

I. Въпроси на съгласуването между подлог и сказуемо в изречението.

Подлогът и сказуемото като двете главни части на изречението предполагат да бъдат разглеждани най-подробно. Съгласуването между тях колкото и да е основно, поражда и въпроси, които невинаги имат еднозначно решение. Разглеждано на формално равнище, съгласуването изисква при свързването на частите на изречението избор на определена форма на подчинената спрямо опорната дума. П. Калканджиев в специалния раздел, посветен на тези въпроси, дава и дефиниция: „Тази зависимост между частите в изречението и между думите в съчетанията, при която формата на едната се нагажда по формата на другата, се нарича съгласуване.“ (Калканджиев 1938: 419). Всички автори на разглежданите граматики в по-голяма или по-малка степен обръщат внимание на случаи на нарушено съгласуване между подлог и сказуемо. Въпреки че в много от случаите липсата на съгласуване не е окачествена като отклонение от нормата, а като особеност, породена от семантиката на езиковите средства,

чрез които е изразен подлогът – това се отнася най-вече за случаите, когато дума в ед.ч. служи за изразяване на съвкупност от множество вършители на действието или множествен адресат, и обратното – когато зад множествения подлог стои обобщена представа, изразена чрез съчетание на сродни понятия. Разновидностите на представените колебания представляват преплитане между описаните причини, свързани с особеностите на конкретните думи и словосъчетания, чрез които се изразява подлогът в изречението.

Особености при това съгласуване са описани от авторите на граматиките в няколко основни случая:

1. Когато подлогът е събирателно съществително, сказуемото следва да е в ед.ч., но се наблюдават редица случаи, когато е в мн.ч. Нарушеното съгласуване при употреба на форма в множествено число не се смята за грешно, а за произхождащо от представата на говорещия за множественост на субекта.

Колебанията при съгласуването се коментират най-вече при събирателни съществителни за лица като *дружина*. При Н. Костов обяснението е следното: „Всъщност във всички тези случаи има едно и също правило. Числото на името, което пояснява глаголното лице, зависи от **представата на говорителя** за това лице – дали е единица, или сбор от единици.“ (Костов 1939: 191).

П. Калканджиев привежда интересни примери, когато в рамките на едно изречение съгласуването е двояко: *Всичката младеж в празнични дни се стича там да се упражняват и състезават; Там се беше стекъл целият клас, че като завикаха, като заскачаха, ще речеш – лудница*. (Калканджиев 1938: 422).

При Ст. Младенов позицията е още по-категорична в полза на съгласуването по смисъл – глаголът стои **в мн.ч.** и когато подметната дума е събирателно име, особено за сбор от лица (Младенов 1939: 351). Посочва се двояко съгласуване при *Гостьето си отиде/си отидоха*, но *Ливадьето останаха некосени* (само мн. ч.) – събирателните съществителни за нелица са много по-рядко коментирани от гледна точка на съгласуването.

Ал. Теодоров-Балан разглежда много подробно въпросите, свързани със съгласуването между подлог и сказуемо: „Съгласуването зависи от облика на подмета, от неговия строй, или от значението, каквото **беседникът влага в облика** или в строя: 5 не е 6, но 5 не са 6, ако е дума за брой на неща.“ (Балан 1940: 396). Както и останалите автори Балан твърди, че съгласуването зависи не само от формални показатели, които да се изравнят при връзката между двете части: „Подмет сборно име иска прирок в ед.ч. по облика си, а може и да се веже и в мн.ч. по значение; тогава той се схваща като представа за повече от едно нещо“. Авторът дава примери за двояко съгласуване: *Дружината да мине на родния бряг* – съгласуването е в ед.ч., но: *Яжте и пийте, дружина!*, т.е. изцяло зависи от представата на

говорещия. Дава същия пример като Ст. Младенов със събирателно име за нелица от типа: *Ливадьето останаха некосени*.

Съгласуване[1] в мн.ч. при съществителни събирателни е отбелязано и от Д. Попов: „... един подмет в ед. ч. може да се съгласува със сказуемо в мн. ч., ако се изживее като множество“ – *Несговорна дружина не могат си почина* (Попов 1941: 171–172).

Л. Андрейчин също приема двоякото съгласуване, но като по-книжовно определя формалното съгласуване: „При съществителни със събирателно значение сказуемото се съгласува обикновено с тяхното граматично число, т.е. поставя се в единствено число: *Цялото гражданство се събра, Дружината тръгва*“ (Андрейчин 1942: 439). И по-нататък: „В отделни случаи се среща в народната реч съгласуване на сказуемото по смисъл с множественото значение на такъв събирателен подлог: *Стекоха се цяло село да гледат*“.

Далеч по-редки са случаите, когато съществителното има само форма за мн.ч., въпреки че назовава единичен обект. При думи като *ножици* и *уста* Балан препоръчва съгласуване по облик, не по значение (предметът, същината е една): *Ножици кроят, уста разкройват*. Същото предписание се среща и в граматиката на Л. Андрейчин, където при названия на единични предмети понякога съгласуването е в мн.ч. заради формата: *Тия ножици не режат добре, Устата му работят повече от ръцете* (Андрейчин 1942: 438). В тези случаи се спазва граматичното съгласуване.

В случаите, когато подлогът изисква сказуемото да е в ед.ч., но според представата на говорещия за сбор от единици се съгласува в мн. ч. според авторите няма недопустимо нарушаване на основното правило за съгласуване, при някои дори се препоръчва (Ст. Младенов), когато става дума за сбор от лица. Формалното съгласуване отстъпва пред съгласуването по смисъл – нарушаването на формалното съгласуване в тези случаи се допуска от всички автори, когато става дума за сбор от лица, като единствено Л. Андрейчин го определя като некнижовно. Може да се направи изводът, че при съгласуване, когато подлог се явява събирателно съществително, е от значение дали става дума за сбор от лица, или не. Във връзка с това разделение по различен начин се тълкуват случаите и съответно следват различни предписания за употреби (Балан, Младенов). Съгласуването по смисъл, когато се назовава сбор от предмети или вещество, са много редки.

2. Когато има множествен (съставен) подлог, сказуемото следва да бъде в мн.ч., но в някои случаи сказуемото е в ед.ч. – това е възможно само когато множественият подлог се схваща като една цялост.

П. Калканджиев отбелязва особености при това съгласуване, като отделя няколко подвида. Когато подложните думи са близки по значение: *Не мина цар и царица, най мина Стоян и Рада*; *В основата на вашия законопроект е легнало само желанието и чувството за мъст*. Като отделен

случай присъстват примерите, когато подложните думи са дадени степенувани по съдържание: *Всеки човек и всеки народ има своя съдба*. Също и когато подлозите са контрастни чифтни понятия или се схващат като единство: *Учил, неучил, стар и млад трябва работи* и други примери, които се срещат последователно и в граматиките на останалите автори. П. Калканджиев дава тези примери като случаи, когато съгласуването между подлог и сказуемо не може да се спази (Калканджиев 1938: 421–422).

В граматиката на Н. Костов такива случаи са представени и обяснени отново с представата на говорещия: *Иван и Георги се дигнаха.* но: *Дигна се врява и безгрижен смях.* Или: *Ще зацарува ред, свобода и спокойствие.* Като по-особени са определени примерите: *Голямо и мало там търчеше* - „Истината е, че говорителят иска да покаже, че *всичко* тича и затова прибягва до съединението на двете противоположни думи, та се получава една синтактична единица, а не еднакви части“, т.е. прозира някакво схващане за единство (Костов 1939: 191 – 192). Обикновено съчетанията, които предполагат липса на формално съгласуване, са *младо и старо*, още може: *куцо и сакато* и т.н.

В граматиката на Ст. Младенов също изобилства от примери с неспазено формално съгласуване: *Лъжа и робство на тая пуста земя царува! И като залог из род в потомство / ден и нощ вечно тук преминува.* Както е отбелязано, „граматически“ би трябвало двата подлога да имат глагол в мн.ч. (Младенов 1939: 350). Обяснението също се свежда до представата на говорещия за цялост: *Трапезата и виното съживи злочестите,* защото се мисли, че обядът, яденето с виното, е съживило, а не трапезата и виното като отделни подлози. Примерите са допълнени с достатъчно на брой случаи: *В Пановата къща за кратко време се въдвори мир, любов, тишина и веселие* и много други.

Ал. Теодоров-Балан отбелязва, че при подобни случаи съгласуването е двояко: *Богатство, власт и слава не е все същото / не са едно и също*: „Обаче някога съставни подмет **се съгласува** с прирок **по значение**: той веже с него всякой свой член единично, та му го взема в ед.ч.“ – *дърво и камък се пука* и други примери: *Сгреши и ти, и твоите братя*, вместо *сгрешихте* (при Л. Андрейчин по-долу доста по-подробно анализирано като влияние на близостта на единия подлог до сказуемото при този словоред). Авторът дава и пример с *Чул те Господ и света Богородица! = чул те Господ + чула те света Богородица*, при който ясно личи тълкуването, че всеки подлог се отнася към сказуемото поединично (Балан 1940: 398).

При коментара на тези случаи Д. Попов също отбелязва, че когато множествен подлог се схваща като една цялост, сказуемото е в ед.ч.: „Ако два и повече подмета се изживяват като една цялост или се отнесат към сказуемото поотделно всеки за себе си, сказуемото се казва в ед.ч.“ (Попов 1941: 171). Примерите са от типа *Студ – дърво и камък се пука*. При Д. Попов (както и у Балан) се добавя и друга възможност за тълкуване – като

поединично съотнасяне на всеки подлог към сказуемото: „дърво се пука и камък се пука“.

Л. Андрейчин определя употреби като *дърво и камък се пука* като особеност на народната реч, където сказуемото бива съгласувано с най-близкия подлог, но допълва и с примери от книжовния език: „В книжовния език при повече подлози може да се срещне сказуемо в единствено число в редки случаи, когато и смисълът позволява това“ (Андрейчин 1942: 441). Той разглежда три подслучая: 1.) Първият е, когато понятия, изразени чрез отделни подлози, се схващат като едно цяло. Примерите в голямата си част са същите като в останалите граматики: *старо и младо се впрегна на работа*; *голямо, мало там търчеше*; *лъжа и робство на тоя пуста земя царува* (Хр. Ботев) и пример от Й. Йовков: *Откъм полето лъхаше влага и мирис на трева*. 2.) Вторият е, когато понятията, изразени от отделни подлози, са близки или сродни помежду си (особено когато са отвлечени): *Нас вятър и буря не ни плаши*; *Меч, огън и опустошение мина по цялата страна.* 3.) Третият е, когато едното от понятията има преобладаващо значение над другите (и стои по място най-близко до сказуемото): *От това тъмно помещение вее хлад и влага*; *Бучеше само воденицата и душата на Липо* (Е. Пелин).

Също при Л. Андрейчин се отбелязва следната особеност: „Ако отделните подлози са някои в единствено, някои в множествено число, сказуемото е непременно в множествено число, ако стои след подлог в същото число: *Хлад и дъждовни капки нахлуха в стаята.* При съседство с подлог в единствено число сказуемото може да остане в единствено число: *Полъхна го хлад и дъждовни капки* (Й. Йовков)“, т.е. като случаите по-горе. Авторът дава следната препоръка: „При неясни случаи на съгласуване в практиката добре е сказуемото да се постави в съседство с подлог в множествено число, например по-добре е *Хлад и дъждовни капки нахлуха в стаята*, отколкото *В стаята нахлуха хлад и дъждовни капки* или *В стаята нахлу хлад и дъждовни капки*“ (Андрейчин 1942: 442).

Описани са немалко количество примери, при които не е налице формално съгласуване (при П. Калканджиев, Л. Андрейчин най-детайлно са класифицирани случаите, систематично представяне има и у Балан). От разгледаните колебания обаче авторите не дават категорична препоръка за съгласуването – формално (граматически) или според представата на говорещия за единство/цялост на подлога, а понякога влияе и близостта на единия подлог до сказуемото. При някои случаи оценката за правилност се движи от едната крайност в другата – за едни автори съгласуването по смисъл е водещо, а други го определят като некнижовно. Не е без значение това, че много от примерите са от художествената литература или са устойчиви съчетания. По този начин не става напълно ясно доколко тази свобода при съгласуването е универсална, т.е. дали се описват особени положения или двоякото съгласуване е допустимо винаги при разминаване

на представата на говорещия за понятието и езиковите средства, чрез които се изразява – в много случаи не се извежда като правило, а само се описват наблюденията на авторите. Самите примери също са разнородни – изглежда, че едни съчетания винаги предполагат съгласуване по смисъл, докато други изглеждат случайни като преценка на автора при конкретната употреба.

3. Съгласуване при подлози, свързани със съотносителни съюзи.

При разглеждането на случаи с подлози, свързани със съотносителни съюзи, се включват както съединителни, така и разделителни съюзи. От гледна точка на съгласуването те изискват различна форма на сказуемото – когато подлозите са свързани с разделителен съюз, тогава сказуемото се съгласува по число с по-близо стоящия до него подлог: *Или децата, или Иван ще се обади – Или Иван, или децата ще се обадят*. При съединителните съюзи съгласуването е в мн.ч.: *И аз, и той ще напускаме работа – Нито аз, нито той ще напускаме работа*. В граматиките при представянето на тези случаи не се прави разграничение в рамките на съотносителните съюзи и съгласуването е двояко, като единствено при Балан съгласуването в ед.ч. при съединителни съюзи е определено като неправилно.

П. Калканджиев включва в групата на съюзите, които изискват сказуемото да се съгласува с най-близко стоящия до него подлог, както съединителни, така и разделителни съюзи: *или – или, ни – ни, ту – ту* (Калканджиев 1938: 424). Авторът обаче не дава примери със съединителния съюз *ни – ни*, а само с разделителните. Подробно е разгледан случаят със съгласуване при съюза *както – така и*, където съгласуването е двояко: „сказуемото се взема в мн.ч., щом глаголното действие е отнесено и към двете от тях (подложни думи) еднакво и пряко, т.е. и двете участват в произвеждането му; ако ли се подчертава участието само на едната от подложните думи (обикновено последната), а другите са взети само за сравнение, сказуемото стои в ед.ч.“: *както единият, така и другият вещаят нови времена и съдбини; както той лично, както жена му, така и детето им проявява нещо ненормално*. (Калканджиев 1938: 423).

Ст. Младенов също има наблюдения върху подобни примери: *Ни ти падаш, ни той*, но: *Ни той пада, ни ти* – тук не се отбелязва проблем при съгласуването, а само особеността. Твърде лаконичните обяснения не дават представа дали препоръчва и това словоредно подреждане вместо: **Ни ти, ни той пада* (*падате*)?

При Балан присъстват примери с проблемно съгласуване при свързани със съединителен съюз подлози: *Нито Австрия, нито Германия, нито Англия мисли доброто на България*, вместо *мислят* (Балан 1940: 398). Обяснение на това явление може да се търси в няколко посоки, някои от които зададени от авторите – влияние на контактната позиция – подлог в ед.ч. стои непосредствено до сказуемото; всеки подлог поединично се

отнася към сказуемото; съединителният съюз се схваща като разделителен (тогава съгласуването е със стоящия по-близко подлог).

Л. Андрейчин посочва двояко съгласуване при някои съюзи: „Когато отделните подлози са свързани със съотносителни съюзи като *ни – ни, или – или, както – така и* сказуемото може да бъде в единствено или в множествено число според това дали се схваща в момента като отнасящо се поотделно до всеки подлог, или изцяло до всичките: *Нито доброто, нито злото ме блазнят (блазни), Тук е (са) постоянно ту единият, ту другият.* Само в тази граматика има пример с разделителен съюз и сказуемо в мн. ч.

4. Съгласуване при подлози, свързани чрез предлог.

Като доста детайлно описан подвид на съгласуването при множествен подлог може да се определи случаят, когато подлогът е пояснен с предложна фраза, с която се „присъединява“ друг подлог и съгласуването е в мн.ч.: *Камен с Цена сладко спяха*; *сълза подир сълза покапаха.* Според Ст. Младенов „От езиковоисторическо гледище е съвсем правилен изказът у Вазов: Камен с Цена сладко спяха“. Той допълва още, че при подобни случаи става въпрос за „изтъкване“ на едно или повече лица: *Чорбаджи Марко вечеряше с челядта си на двора* (тук словоредното разместване изключва възможността за колебание), но: *Чорбаджи Марко с челядта си вечеряха на двора*.

П. Калканджиев разглежда подобни примери във връзка с възможността за двояко съгласуване: „Ако двете подложни имена са свързани с предлог *с* (или *заедно с*) и искаме да изразим, че в изпълнението на глаголното действие те заедно участват, сказуемото може да се постави в мн. число: *свети Кирил заедно с брата си Методия съставиха азбука на славяните и написаха първите книги на българска реч.*“ (Калканджиев 1939: 423). Ако обаче единият подлог е „по-горен и по-важен“ от другия, то сказуемото непременно е в ед.ч.: *Войводата с цялата си чета слезе на дунавския бряг и потегли към Балкана*; *Царят с министрите и цялата си свита посети изложбата.* Двояко съгласуване се наблюдава и при други предлози: *Вълна подир вълна настъпваше към брега* (но и *настъпваха*).

Ал. Теодоров-Балан обяснява тези случаи като свойствени на народната реч: „Съгласуване не по облик, но по значение е свойствено особито на народна реч: тате с мама идат – кръстомешано от тате и мама идат + тате иде с мама […] Обаче в книжовната реч такова съгласуване може да се яви и погрешно: *свети Кирил заедно с брата си Методия са написали* вместо *е написал.*“ (Балан 1940: 397 – 398).

Л. Андрейчин (както и П. Калканджиев) разширява с примери броя на предлозите, чрез които подлогът става съставен и съгласуването е двояко: „При съставни подлози, свързани вътрешно с предлог като *след, подир, по, до* сказуемото може да се съгласува с формалния подлог (който е в именителен падеж) или с целия съставен подлог по смисъл, напр. *Ден след ден*

минаваха (минаваше), Издигаха се (издигаше се) връх над връх, Падаха непрекъснато бомба след бомба“ (Андрейчин 1942: 440). При предлога *с* Л. Андрейчин посочва, че се предпочита като начин за присъединяване на подлог: „По-често обаче в такъв случай за подлог се поставя съответното лично местоимение, пояснено с лично местоимение от другото лице“, т.е. вместо *аз и той – ние с него* – това обаче не създава проблем при съгласуването.

5. Пореден случай, когато се отбелязва колебание при съгласуването, засяга подлога и негово обособено пояснение – в изречението подлогът е множествен, но е следван от несъгласувано определение като обособена част и това несъгласувано определение е събирателно съществително – в подобни случаи е възможно сказуемото да се съгласува с обособената част, която е разположена между него и подлога. Местата могат да бъдат разменени – подлог в ед.ч. да е пояснен с обособена част от еднородни части, като и в този случай съгласуването по число се поема от пояснението, което е по-близо до сказуемото.

П. Калканджиев отбелязва тази особеност при съгласуването при приложение (несъгласувано определение):

Мухи, рояк неизброим, ме обгради – вместо *обградиха.*

Мъже и жени от всички възрасти и положения – протестираща и виеща тълпа – изпълни двора на общината – вместо *изпълниха*.

Авторът дава следното обяснение: „Примери като горните показват, че в приложението, когато е в именителен падеж, съществува стремеж да се нареди край определената дума на равни начала и даже, ако върху него падне силата на изговора, да я затъмни съвсем и да поеме нейната служба в изречението.“ (Калканджиев 1938: 368).

Д. Попов също отбелязва тази особеност: „В съгласуването си със сказуемото подметът може да бъде засенен от свое пояснение, което поема съгласуването по число върху себе си“: *Много свят – мъже, жени, деца, бързо наизлязоха* (Попов 1941: 172).

Отдалечената позиция на подлога влияе при това нарушаване на съгласуването, съчетано с друг фактор – приложението е пълноценна част, доколкото може изцяло да замести подлога в случая или частта, към която се отнася. Тази особеност е отбелязана само при П. Калканджиев и Д. Попов.

6. Друг случай на колебание авторите наблюдават, когато подлогът е съчетание от две съществителни, едното от които е събирателно или дума за количество/форма в ед.ч., а другото е в мн.ч. (този и предходният случай могат да се разглеждат като свързани). За съгласуването е важно да се определи кое от съществителните е опорна дума на словосъчетанието – някои от авторите приемат, че това е думата за количество, форма, а според други тази дума е определение. Те се разминават и в мнението си дали съгласуването в мн.ч. е допустимо.

П. Калканджиев приема, че в съчетания като *чаша вода*, *кола грънци, сноп пръчки* и пр. определение е думата за мярка, количество, форма, т.е. обратното на Д. Попов и повечето от останалите автори – след примерите има забележка: „Тук определение са имената, които сочат мярката, количеството или формата“ (Калканджиев 1938: 362). Авторът обаче разглежда примерите във връзка с възможността съществително да функционира като определение и не коментира как би трябвало да се съгласува съчетанието, ако е подлог в изречението.

Според Ал. Т.-Балан съгласуването трябва да бъде: *отделение войници замина* (неправилно: *заминаха*); *Рояк мравки е нападал в легена*, а не: *са нападали* – тук *мравки* е определение към *рояк*: „Сложен подмет (подлог) от име в ед.ч. и примет (определение) в мн.ч. се съгласува с прирок (сказуемо) по облик в ед.ч., ала по значение някога неправо в мн.ч.“ (Балан 1940: 397). Точно след разглеждането на тези случаи авторът вмъква забележката, че съгласуването по значение не е книжовно, като допълва с примери за съставен подлог, схващан като цялост, подлог с предложна конструкция, съставен подлог с някои съюзи (представени по-горе). Липсва по-подробно обосноваване защо в едни случаи се допуска съгласуване по значение, а в други случаи то се определя като неправилно. Това е така и по-нататък в рамките на словосъчетанието.

Д. Попов дава следните примери: *орляк врабчета чуруликаха*, *рой облаци обвиха* – тук според него подметът е засенен от свое пояснение, което поема съгласуването по число върху себе си и допуска съгласуване в мн.ч. (Попов 1941: 172). Въпреки че авторът не се впуска в по-подробен анализ, могат да се търсят причини за това „засенчване“ в особеностите на словосъчетанието – от една страна, за водеща (опорна) дума се приема събирателното съществително, но от друга страна, поясненията към нея е дума, назоваваща вършителя на действието, и изглежда логично тя да се съгласува със сказуемото.

Л. Андрейчин приема двоякото съгласуване: „При съставен подлог, образуван от събирателно име и конкретно съществително в множествено число след него, сказуемото може да се съгласува както с едното, така и с другото съществително според това кое от тях изпъква по силно в дадения случай, напр. *Една внушителна тълпа манифестанти бе разпръсната* (възможно е и *бяха разпръснати*), *Върволицата от шест чифта волове се насочиха през зелената поляна към нивите*“ (Андрейчин 1942: 440) – в последния случай подлогът е следван от предложна фраза, но въпреки това сказуемото се съгласува с несъгласуваното определение към подлога.

Допускането на двоякото съгласуване в граматиката на Л. Андрейчин може да се обясни със схващането на автора за аналогични съчетания между две съществителни в ед.ч. и в мн.ч. – при тях определение е всъщност думата за количество (това тълкуване се среща само при него и при П. Калканджиев): „В нашите граматики обикновено се посочва като определение второто съществително, което означава „материал“, а не мярка.

По-логично е от гледище на съвременния език да се смята „материалното“ съществително за основно (определяемо), а количественото – за определение“ (Андрейчин 1942: 464). Въпреки че става въпрос за различни съчетания – събирателни за лица и съществителни, назоваващи лица; думи за количество/мярка и съществителни, назоваващи предмета/веществото – конструкциите от този тип с две съществителни, едното от които функционира като определение, пораждат едни и същи проблеми при съгласуването.

Примерът *рой облаци обвиха* е от П. Славейков, при Йовков се среща *орляк птици хвърчаха*, т.е. в художествената литература се е наложило това съгласуване, което не съответства на опитите на авторите да изведат правило по граматически път. Въпросът за съгласуването стои не само във връзка със сказуемото, а и когато следва обособено определение или определително изречение: *орляк гарвани летеше*, но: *орляк гарвани, които летяха/който летеше* или *орляк гарвани, летящи/летящ...* – тук обособеното определение/определително изречение може да се отнася до цялото съчетание или само до съществителното, назоваващо вършителя.

Допълнително може да се появи противоречие. Когато съществителното е събирателно и се явява подлог, авторите допускат или препоръчват (ако е за лица) съгласуване „по смисъл“. Когато обаче е в съчетание, при което съществителното за сбор (количество/форма/мярка) е опорна дума, се препоръчва съгласуване в ед.ч. – при *отряд войници* също съществува схващане за множественост на субекта, но част от авторите (Ст. Младенов и Балан) не допускат сказуемото да е в мн.ч., въпреки че тъкмо Ст. Младенов препоръчва съгласуване в мн.ч., когато подлогът означава сбор от лица.

Балан и Л. Андрейчин са от авторите, които дават най-пълно и систематизирано случаите на колебания и отклонения в съгласуването, но други автори (напр. Д. Попов), макар и не така изчерпателни, отбелязват случаи, когато е налице влиянието на обкръжението – те в известен смисъл са не по-малко ценни, защото като цяло рядко се коментират така подробно, особено от гледна точка на нормата. Донякъде систематичният подход не предполага да се разглеждат рядко срещани особености и влиянието на обкръжението, но всъщност това е съществено – колебанията при съгласуването често се появяват в определен контекст, откъдето тръгва нарушаването на правилото. В този смисъл примерите на П. Калканджиев и Д. Попов допълват поставените в граматиките въпроси, като посочват къде съгласуването е най-разколебано.

Очевидно разглежданите случаи са разнотипни – от неправилни конструкции с нарушено съгласуване, конструкции с двояко съгласуване, до случаи, при които спазването на съгласуването не може да се наложи (от типа: *младо и старо*, *голямо и мало*, *куцо и сакато*).

7. Съгласуване с неизразен подлог или дума, която се приема за подлог.

На такива особени случаи обръща внимание Л. Андрейчин. На първо място той споменава, че присъщата за народния език безлична употреба (съгласуването е в ср.р.) *Не е било ясна звезда, най е било малка мома* в книжовния език не е разпространена – „бихме казали в книжовния език по-скоро *Не е била ясна звезда, най е била малка мома*“ (Андрейчин 1942: 439).

Друг случай, отбелязан от автора, е, когато при словосъчетания от типа на *град София*, думата *град* е изпусната, но сказуемото се съгласува по род с нея – това проличава, когато названието на града е с окончание за ср.р. или за ж.р.: „При названия на селища, особено на градове, се среща понякога съгласуване на сказуемото или сказуемното определение с рода на общото понятие („град“, макар то да не е изразено изрично), а не с рода на самото индивидуално название, напр. „Търново е бил столица на България“, „Варна е разположен на Черно море“, „Скопие бе бомбардиран няколко пъти“. По-добре и естествено е обаче да се каже: *Търново е било столица на България, Варна е разположена на Черно море, Скопие бе бомбардирано няколко пъти.* При някакво неудобство в отделни случаи трябва изрично да се употреби видовото понятие („град“), ако се предпочита да се направи с него съгласуване.“ (Андрейчин 1942: 439).

Относно названия като *Драгалевци* и *Белокопитци* авторът отбелязва, че се е наложило съгласуване в ср.р. ед.ч.

8. Съгласуване при учтивата форма.

При разглеждане на въпросите, свързани със съгласуването между подлог и сказуемо, в граматиките се обръща внимание и на учтивата форма. Поради своя характер правилото е ограничено до употреби във второ лице, като се коментират и някои случаи на употреби в трето лице.

П. Калканджиев обръща внимание на учтивата форма във връзка със съгласуването на подложна дума в ед.ч. със сказуемо в мн.ч., „когато подложната дума е етикетен израз или титла: *Благословете, Отче!, Простете, Ваше Сиятелство!*“ (Калканджиев 1938: 422). Прави впечатление, че при този автор съгласуването при учтивата форма се разглежда наред с останалите случаи, когато липсва граматическо съгласуване между подлог в ед.ч. и сказуемо в мн.ч., както е при *дружина*.

Н. Костов набляга предимно върху обяснението защо употреби като *Вие сте говорил, Вие сте отишла, Бихте ли дал* са грешни: „Така съгласувани съставките на сложната глаголна форма в изречения за вежливост се срещат дори в художествени съчинения. Но както и да се погледне, в такива синтактични цялости се долавя лош езиков усет, защото с такова съгласуване се прави груба грешка […] Тук причастието не е нещо отделно от спомагателния глагол, та да го свързваме в съзнанието си по число и по род с глаголното лице, както това става с прилагателното име.“ (Костов

1939: 192). Авторът не наблюдава отклонения при избора на правилна форма на прилагателни или съществителни: *Вие сте простак, Вървете сама, Не стойте гологлав.*

При Ст. Младенов се коментират следните случаи на съгласуване при титли за учтивост: *Негово Блаженство пристигна*, но при обръщение се явяват облици и в мн. ч.: *Ваше Величество, Вие знаете...* или без „Вие“ в 3. л. ед.ч.: *Ваше Величество знае* (Младенов 1939: 351).

Ал. Теодоров-Балан се ограничава единствено до представяне на правилото: „Подмет в ед.ч., поставен за почетно обръщение към него в значение на 2. л. мн.ч., иска прирок в мн.ч.: обичайно е *ти, брайно, да прощаваш*, а почетно *вие, господине, извинете!* Обаче ако прирокът е облик на глагол *съм*, сложен с друго име..., това подирното си остая в ед.ч.: *Ваше преподобие, изглеждате загрижен*[2]“ (Балан 1940: 396 –397).

В граматиката на Д. Попов (Попов 1941: 171) правилото е формулирано по следния начин: „В почетен (етикетен) израз с подмет **Вие** причастие минало действително от сложно сказуемо се съгласува с подмета по число (*т.е. в мн.ч.*), а причастие минало страдателно и всяко сказуемно определение, изказано с прилагателно или предметно име, не се съгласува (*т.е. е в ед.ч. и се съгласува по род*)“.

Л. Андрейчин представя правилото за употреба на множествено число за учтивост, а след това коментира и съгласуването при титли като *Ваше Преосвещенство*: сказуемото може да се съгласува по лице с *Ваше* или с *Преосвещенство*, та може да стои и във 2. и в 3. лице – *Ваше Преосвещенство знаете, че...* и *Ваше Преосвещенство знае, че...*

Може да се обобщи, че съгласуване по смисъл се допуска от авторите там, където се е наложило в езика. В останалите случаи се извежда правило по граматически път, без да се търси последователност в обосновката. Самите езикови явления не позволяват да бъдат разглеждани по еднакъв начин. Освен това между отделните автори има разминаване по отношение на свободата при съгласуване. При Балан, както и при Андрейчин, съгласуването не по облик, а по значение е особено свойство на народната реч, но се посочва само при някои от случаите, а при останалите сякаш не се ограничават явленията до свойствени за народната реч. Противоречието между установени в езика особености и основни граматически положения се решава по различен начин от отделните автори – много често се допуска двояко съгласуване и по-рядко позицията е категорична в полза на формалното или на съгласуването по смисъл. Това означава, че в много от коментираните случаи липсва предписание за съгласуване, а някои автори извеждат като предписание двоякото съгласуване. Показаните осем случая на особености при съгласуването между подлог и сказуемо в шестте граматики представляват разнообразна комбинация от мнения и препоръки за употреба при:

- Съгласуване между подлог и сказуемо по число, когато подлогът е съществително, назоваващо сбор от лица – авторите допускат двояко съгласуване или препоръчват съгласуване по смисъл (Балан, Младенов); само при Л. Андрейчин формалното (граматическо) съгласуване е определено като книжовно.
- Съгласуване между подлог и сказуемо по число, когато подлогът е множествен, но изразяващ единна представа – обхваща разнообразни случаи, които се описват като особености, а не като неправилни конструкции. Отново единствено Андрейчин определя логическото съгласуване (по смисъл) като особеност на народната реч, като допуска и изключения.
- Съгласуването, когато думите в позиция на подлог са свързани със съотносителни съюзи – допуска се двояко съгласуване освен при Балан.
- Случаи с предложни конструкции към подлога, които се тълкуват като множествен подлог и се наблюдават случаи на съгласуване в мн.ч. Допуска се сказуемото да е в мн.ч. Единствено Балан определя тази особеност като некнижовна.
- Съгласуване по число, когато между подлога и сказуемото стои разширена част, която поема съгласуването върху себе си – недостатъчно проучено явление без предписание. Отбелязва се като наблюдение.
- Съгласуване по число, когато подлогът е изразен чрез словосъчетание от две съществителни, едното от които е събирателно или означава количество/форма и поема съгласуването върху себе си – дава се категорична препоръка за граматическо съгласуване според определената за опора дума. Правилото се извежда граматически. Единствено Л. Андрейчин и Д. Попов допускат двояко съгласуване.
- Съгласуване по число при учтивата форма. Правилото се извежда граматически – *Вие* като подлог изисква сказуемо в множествено число (и когато не е изразено), но именната част от сказуемото се отнася към лицето и стои в единствено число, съгласувана по род. Само Н. Костов обръща внимание на затруднения и на неправилно прилагане на правилото.

Описаните от авторите случаи дават насоки и за допълнителни частни случаи, при които има предпоставки съгласуването да бъде разколебано. Възниква въпрос, породен от начина на представяне в граматиките – при разглеждането на различните колебания при съгласуване авторите изхождат от думата или словосъчетанието, което е подлог. По този начин те да-

ват предписание, без да отчитат в повечето случаи обкръжението, в което може да се появи дадена конструкция – разширенията в рамките на изречението, които допринасят колебанието при съгласуване да доведе до избор на форма, различна от предписаната.

II. Съгласуване в рамките на словосъчетанието определение – определяемо.

Особеностите при съгласуване между определение и определяемо също се разглеждат обширно от повечето автори. Съгласуването по род поражда далеч по-малко колебания, защото е свързано с конкретна лексика, която е доста ограничена, особено в езика по времето на написването на граматиките. Съгласуването по число в някои случаи е неустановено, като причините се коренят в логическото съгласуване въз основа на представата на говорещия, което се противопоставя на граматическото тълкуване за наличие на елипси. Въпреки че отново се говори за вид съгласуване по смисъл, или логическо съгласуване, авторите в повечето случаи не позволяват двояко съгласуване. Логическото съгласуване между определение и определяемо не се третира по същия начин като логическото съгласуване между подлог и сказуемо.

1. Съгласуване между определение и повече от едно определяемо.

При това съгласуване съществува почти пълно единомислие сред авторите – когато едно определение се отнася към повече определяеми, то се съгласува само с първото по ред, като от конкретния случай става ясно, че се отнася и до следващото (посочва се условието двете определяеми да назовават сходни понятия). Съществуват и редки изключения, които представляват специфични случаи. Единствено при Балан и Л. Андрейчин се допуска възможността определението към повече определяеми да стои в мн.ч.

Когато определението е към повече определяеми, които са разнородови и неблизки по значение, П. Калканджиев препоръчва то да се повтаря пред всяко определяемо: *Нашият живот и нашите идеали са в тясна взаимна зависимост*. Обаче с общо определение могат да бъдат определяеми, които „поради дълга съвместна употреба са дали нещо единно, нещо едно друго допълващо“: *свети Кирил и Методий, свети Козма и Дамян*, но никога *свети Георги и Никола* (Калканджиев 1938: 426). Когато при няколко определяеми се поставя едно общо за всички определение, последното се съгласува с най-близкото: *българското рало и мотика, божията благост и дълготърпение, своята сила и кураж*. Въпреки че авторът не го посочва, при последния случай очевидно е от значение, че определяемите са думи, назоваващи сходни понятия. П. Калканджиев допуска определение в мн.ч. единствено по изключение само когато определяемите са думи, назоваващи одушевени предмети (лица): *злочестите баба и дядо*, „народният език обаче във всички случаи предпочита определението

в ед.ч.: *Той е от добър баща и майка*.“ (Калканджиев 1938: 426). Според автора тук психологическото съотнасяне, както е наречено по-късно у Д. Попов, на определението в ед.ч. към всяко от следващите определяеми, когато смисълът го позволява, е много силно застъпено.

Н. Костов в своята граматика пространно се спира върху обясненията при съгласуване по род и число, когато едно определение стои пред повече от едно определяемо: „Особеното тук е това, че имаме определение в ед.ч., когато то определя две съществителни. Логично беше да очакваме в този случай форма за мн.ч. И действително някои, като държат на това, „грижливо“ съгласуват по този начин. Показа се, че тези съчетания са получени чрез елипса, като първото прилагателно остава общо и за двете съществителни и се съгласува само с по-близкото. Затова логическото съгласуване в *българските рало и мотика* се явява съвсем неправилно.“ (Костов 1939: 215).

Д. Попов разглежда връзката определение – определяеми с оглед на няколко основни случая: 1). едно определение стои пред две или повече определяеми, като определяемите имат един и същи род (ако е в ед.ч.) и число – *свети* (ед.ч.) *Кирил и Методий* вместо *свети Кирил и свети Методий*; *безумни целувки и сълзи* вместо *безумни целувки и безумни сълзи*; 2). едно определение стои пред две или повече определяеми, но тъй като определяемите са от различен род, определението се съгласува само с първото – *Българското рало и мотика са обърнали тоя край на обетована земя*; 3). определението се повтаря пред всяко от определяемите, когато те са неродствени или имат различно граматическо число – *Свети Георги и свети Никола веднъж нещо се поскарали*; *Българският народ и българските нрави и обичаи.* Съотнасянето на определението към второто и следващите по ред определяеми е наречено от автора *психологично съгласуване*. Както се вижда, това е възможно не във всички случаи: „Едно определение може да пояснява няколко родствени определяеми. Родството им е по естество на съответните предмети, честа употреба в един израз и еднаква служба в изречението (еднакъв падеж).“ (Попов 1941: 181).[3]

Ал. Т.-Балан допуска като правилни случаи, когато определение, отнасящо се към повече определяеми, се поставя в мн.ч., и се обосновава по следния начин: „Приметова купчина с един примет, който важи за повече основни думи, е равнозначна на повече купчини с еднакъв примет за единични основни думи: *апостоли Петър и Павел*; такава купчина е стегната, приметът е стегнат и се поставя в мн.ч.: *тихи дом, двор; наши живот и обичаи; какви ум, и воля, и умение!*“ (Балан 1940: 427). Той не просто допуска възможността определението да е в мн.ч., а прави разграничение спрямо случаите, когато то е в ед.ч. и отново се отнася до повече определяеми: „Общи примет се явява в ед.ч., когато единичните основни думи може да се схващат или взимат по значението си купно, в единство; тогава той се съгласува и най-близката до него основна дума: *тежък грях и мъка*; *какъв ум, воля, умение!*“.

При сравнение на схващанията на Д. Попов и Ал. Т.-Балан по този въпрос се вижда, че там, където Д. Попов препоръчва повторение на определението – при неродствени понятия и различно число, Балан допуска определение в мн.ч., за да не остава съмнение, че се отнася и към двете определяеми, напр. *наши живот и обичаи*.[4]

Друг автор, който допуска форма на определението в мн.ч., е Л. Андрейчин: „Когато едно определение стои при повече съществителни, то се съгласува по род и число обикновено с най-близкото от тях, напр. *нашият живот и обичаи, силен гняв и негодувание, голяма радост и възторг*. Ако отделните предмети изпъкват ясно със своята индивидуалност, определението се поставя в множествено число, напр. *моите любими куче и котка*“ (Андрейчин 1942: 465). Л. Андрейчин не анализира при какви съществителни се среща форма на определението в мн. ч., но от примера, който привежда, се вижда, че става въпрос за одушевени предмети (в случая животни). Както и в примерите на други автори, най-често такова логическо съгласуване се среща при съществителни, назоваващи животни и лица.

2. Съгласуване при няколко определения към едно определяемо.

Този въпрос също е широко застъпен в разглежданите граматики, като авторите наблягат на обяснението коя форма и защо е правилна при съгласуването в тези случаи.

Схващането на П. Калканджиев по този въпрос е интересно най-вече с обяснението, което дава във връзка със своите „указания“ за съгласуване. Когато няколко определения в ед.ч. се отнасят към едно име в изречението, то поясненото име е пак в ед.ч., но добавя забележка: „Поясненото име може да се вземе в мн.ч., ако по-голямата яснота на мисълта го налага, особено когато то служи за подложна дума в изречението: *Търновска, плевенска и врачанска околии са най-гъсто населени у нас.* Че наистина в тоя тип изречения поясненото име трябва да се взема в множествена форма, доказва перифразата: *най-гъсто населени околии у нас са търновската, плевенската и врачанската*, където в никой случай не може да се каже „околия“.“ (Калканджиев 1938: 425). Това, че перифразата налага съгласуване на перифразираното изречение и че синтактичната позиция (подлог) може да определя съгласуването вътре в рамките на словосъчетанието, се среща единствено при този автор като обяснение.

Н. Костов отбелязва неустановеност на нормата: „В нашия книжовен език откриваме значителна неустановеност при случаи, в които едно съществително стои до две и повече независими определения в единствено число и свързани със съюза *и*. Някои, като излизат от съображението, че в такива съединения става дума не за един предмет, употребяват множествена форма [...] Същото се среща и при случаи, когато съществителното има освен независимите определения и друго – по-близко определение – *френския и руския генерални щабове*“. Според автора при това явление се внася „чужда езикова свойщина“ и той отбелязва, че българският книжо-

вен език се изгражда върху основата на простонародния – „неукият българин никога не може да каже *моята и твоята майки*“ (Костов 1939: 193–194). Доста подробното обяснение на автора завършва с коментар на възможно затруднение при съгласуването на такова съчетание, ако се явява подлог, със сказуемото: *Моят и твоят син направили белята*. Тук отново само привидно има противоречие, че съществителното *син* е в ед. ч., а следва да се употреби глаголна форма в мн.ч. Вижда се, че описаната неустановеност на нормата не засяга определена лексика – при съчетания като *голямата и малката сестра* няма никакво колебание при съгласуването. От друга страна, при съчетания като *френски, немски и руски езици* съгласуването по смисъл е силно застъпено. В крайна сметка тук правилото е изведено граматически и не се допуска съгласуване по смисъл в рамките на словосъчетанието.

Д. Попов посочва всички възможни варианти на съгласуване при този случай – без да отрича нито един като неправилен, все пак дава различна оценка коя от възможностите е най-приемлива: „Определяемо, което означава няколко едновременни предмета, със свое определение в ед. ч. може да се изкаже в ед.ч. или мн.ч. (по-добре единствено). В тоя случай се явяват няколко разположения в словосъчетанието, някои от които са повече, други по-малко приемливи.“ (Попов 1941: 182). Възможностите са четири: *Софийската, Пловдивската и Варненската община*, *Софийската, Пловдивската и Варненската общини*, *общините Софийска, Пловдивска и Варненска*, *Софийската община, Пловдивската и Варненската*. Според автора „последната наредба най-задоволява“. Подобно на други автори при проблемно съгласуване се препоръчва словоредно разместване. Тълкуването на Д. Попов потвърждава, че и този автор наблюдава неустановеност при тези случаи.

Балан също препоръчва съществителното в ед.ч. да е след първото определение: *първи и втори клас*, но по-добре: *първи клас и втори* (Балан 1940: 428). Авторът обръща внимание и на разликата в позицията на определяемото преди или след определенията, което е от значение при избора на форма: *Черно, Бяло и Синьо море = моря Черно, Бяло и Синьо*; *класове първи и втори*; *околии Софийска, Искречка и Трънска.*

В граматиката на Л. Анрейчин се посочва, че определяемото в този случай е в ед.ч., но не го извежда като твърдо предписание, както е при Н. Костов: „Когато едно съществително стои след две или повече отделни прилагателни и означава заедно с всяко от тях отделен предмет, то се поставя обикновено в единствено число: *латински и гръцки език, глаголската и кирилската азбука*“ (Андрейчин 1942: 464).

При този случай също има колебание поради съгласуването по смисъл – тъй като определенията се отнасят към повече от едно определяемо (но е изразено само едно), то формата на съществителното се поставя „логично“, но неправилно в мн.ч. Граматически изборът на форма в ед.ч. на определяемото след определенията се тълкува като елипса на предходни пов-

тарящи се определяеми, но предпоставеното определяемо винаги е в мн.ч. пред следващите го определения.

Тук авторите като цяло не допускат (освен П. Калканджиев, донякъде и Д. Попов) поставянето на съществителното в мн. ч. след няколко определения, въпреки че не всички препоръчват точно тази конструкция. Граматически приемливо решение за поставяне на съществителното в мн. ч. е предпоставената му позиция пред определенията. Това, както и препоръката за поставяне на определяемото след първото определение, говори за съществуващо затруднение при този тип съгласуване – използва се словоредът, за да се преодолее конфликтът между съседни форми с различни граматически характеристики. Както беше посочено, за разлика от съгласуването между подлог и сказуемо при връзката между определение и определяемо не се толерира съгласуването по смисъл.

3. Съгласуване, когато формата на съществителното не съвпада с рода на лицето, което назовава; когато съществителното е дума, назоваваща единичен обект, но има форма за мн.ч.

На това съгласуване не се обръща особено внимание, обикновено в граматиките при описанието на частите на речта се отбелязват нетипичните завършеци на някои съществителни от мъжки род. Н. Костов смята за подходящо в някои рядко срещани особени случаи да се приписват два граматически рода на съществителните: „Известна мъчнотия представят само ония съществителни имена, при които граматичен и естествен род се не покриват [...] При тях добре е да се говори и за двата рода, защото единият е важен за менитбата, а другият е важен за съгласуването“ (Костов 1939: 44). Трябва да се отбележи, че под граматичен род авторът разбира формалния завършек на думата. По този начин съществителните от мъжки род за лица, завършващи на *-а* и *-я*, „всъщност граматически са от женски род, но естественият род на лицата, които именуват, е мъжки, а той се налага при съгласуването: *баща, предтеча, бръбрица, пияница, сатана, влъхва, съдия, старейшина* и др.“ (Костов 1939: 45). Не се посочва, че някои от тези съществителни могат да назовават и лица от женски пол. Думите, които имат завършек *-е* от чужд произход и назовават лица от мъжки пол, също следва да се съгласуват с естествения род (т.е. мъжки): *аташе, протеже*. По-нататък се коментират съществителни от „неопределен естествен род“: „Тук можем да отнесем и няколко съществителни, които именуват лица: *роднина, либе, маскара, нерода*. Във всички показани случаи имаме съществителни, които имат ясно определен граматичен род [...] Неопределеността се отнася само до естествения род.“ (Костов 1939: 47). След това той допълва, че естественият род се изразява по описателен начин.

В граматиката на Ст. Младенов съгласуването при съществителни, за които се приема, че формата им е само за мн.ч., трябва да бъде *една уста*

или *едни уста* (двояко), но не може *едни усти.* И на други места се коментира, че съгласуването може да бъде двояко: *една врата, едни врата*.

4. Съществителното като определяемо при числителни имена и употреба на бройна форма.

При много автори употребата на бройната форма се отнася както за съществителни за нелица, така и за съществителни за лица, докато при други тя е ограничена само до съществителни за нелица. Специално се коментира формата на съществителното, когато е определяемо след числително, завършващо на единица.

Н. Костов посочва за случаите, когато числителното завършва на единица, че съществителното е в единствено число – *хиляда и една нощ*. Според автора числителното представлява цялост, но се състои от отделни думи и съгласуването трябва да бъде с последната от тях – *сто и един топовен гърмеж*, *двайсет и един лев* (Костов 1939: 195). Интересно в този случай е и съгласуването между подлог и сказуемо: *Сто и един топовен гърмеж се чуха* – сказуемото е в мн.ч., а съществителното, което е подлог, стои в ед.ч. В словосъчетанията от типа *двайсет и една книга* има елипса според автора – *двайсет книги и една книга* (въпреки твърдението, че числителното е цялост). Тук Н. Костов смята, че тълкуването трябва да е като при *Охридското и Преспанското езеро се намират...* Същият е случаят и когато определяемото е съществително, назоваващо лица: *двайсет и един човек.* Когато обаче става въпрос за останалите числителни бройни, след тях съществителното за лица стоят в мн.ч.: *двама пътници, неколцина овчари, трима селяни.* Употребата на бройна форма при съществителни, назоваващи лица, се смята за отклонение: *сто войника, двайсет ученика* (Костов 1939: 193).

Н. Костов посочва още, че ограничен брой съществителни от среден род също имат бройна форма: *море – моря – две морета.* Той се спира на тези двойни форми за множествено число както в частта, посветена на морфологията, така и в синтаксиса, като отбелязва, че са в конкуренция: „По множествените форми на *-ета* се повлекли и някои съществителни на *-е*, които имат правилна стара форма с *-я*. От *поле* имаме *поля*, но се явява и *полета* [...] И двете множествени форми се срещат застъпени в съчинения на добри български писатели, а също тъй и в обиходната книжовна реч.“ (Костов 1939: 54). Едва след това той коментира, че формите на *-ета* получават вторично значение като бройни: *две въжета, три морета*.

На тази особеност се спира и П. Калканджиев: „Много имена (от ср.р.) поради кръстосване на завършеците образуват множествени форми по няколко начина [...] Някои от тези двойни и тройни множествени форми са си присвоили специално значение: *въжа* – много, неопределено количество; *въжета* – определен брой (две, три, сто и пр.)“ (Калканджиев 1938:

215). Употребата на бройната форма при съществителни за лица не се коментира специално, но от примерите, които авторът привежда при разглеждането на числителното име, се вижда, че не се приема за неправилна: *трима ученика, двамина пътника*, но и *четворица души* (Калканджиев 1938: 288).

Ал. Теодоров-Балан приема, че съществителните за лица също имат бройна форма: „Количествен примет за брой от две и нагоре иска за основна дума от м.р. броев облик: *два пумпала*, *дванадесет апостола,* обаче *сто и един апостол*. Ако приметът не е за брой, сир. не е числително броево име, но е напросто име числено, множествено, тогава везбата е обикновена за множествено число: броево *два пътника*, ала множествено *двама пътници*; *два, три българина*, ала *двама, трима българи*." (Балан 1940: 421). Авторът дава и ретроспекция към старобългарски, откъдето обяснява някои форми като *сто и двайсет годинъ* (Балан 1940: 422).

И Д. Попов се спира върху формата на определяемото след числителни, завършващи на единица. Позицията му съвпада с тази на Н. Костов: „След сложно бройно име, което завършва на единица, предметното име се казва в ед.ч.: *двадесет и един човек, тридесет и една сграда, сто и една година.*" (Попов 1941: 137). Вижда се, че самият автор схваща числителното бройно като „сложно", но въпреки това смята, че съгласуваното трябва да е само с последната част *и един, -а, -о*.

Л. Анрейчин разглежда бройната множествена форма най-вече във връзка с формообразуването. При съществителните имена от м.р., означаващи лица, посочва, че „се употребява по-често обикновената форма за мн. число, особено след специалните форми *двама, трима, четирима, петима: двама ученици, десет ученици (ученика)*" (Андрейчин 1942: 128 – 129). Личи, че ограничаването на употребата на бройната форма само до съществителни от мъжки род за нелица не се извежда като правило – по-скоро наблюдението на автора е, че при съществителните за лица се предпочита обикновеното множествено число. При съществителните за нелица обаче формата за обикновено множествено число след числителни е „грешка, която трябва внимателно да се избягва" (Андрейчин 1942: 129).

* * *

Въпросите, свързани със съгласуването, според липсата или наличието на указание за употреба са в разнообразно съотношение при различните автори и в граматиките като цяло:

- Случаи на колебание при съгласуването, при които авторите дават препоръка за правилна употреба на съответната форма: Андрейчин препоръчва книжовни употреби на сказуемото в ед.ч. при подлог събирателно съществително, сказуемо в мн.ч. при съставен подлог, препоръчва и словоредни разместванията; Балан препоръчва сказу-

емо в мн.ч. при подлози, свързани с *нито (ни) – нито (ни)*; препоръчва сказуемо в ед.ч. при подлог, разширен с предлог *с/заедно с*. Ст. Младенов (отчасти и Балан) препоръчва сказуемо в мн.ч., когато подлогът е събирателно съществително, назоваващо сбор от лица. Всички автори, с изключение на Балан и Л. Андрейчин, препоръчват определение в ед.ч., когато се отнася към повече определяеми, или повторение на определението при нееднородни определяеми. Всички автори, с изключение на Калканджиев (донякъде и Попов), препоръчват във всички случаи определяемото да е в ед. ч., когато пред него стоят повече определения (при елипса на определяемото). По отношение на бройната форма авторите препоръчват след числителни бройни, завършващи на единица, съществителното да е в ед.ч. Костов препоръчва след числителни съществителните за лица да се употребяват в мн.ч. (също и Балан с разлика в значението).

- Случаи на колебание при съгласуването, при които се допуска възможност за двояко съгласуване – при подлог събирателно съществително; при съставен подлог, когато се свързват сходни понятия; при подлози, свързани със съотносителни съюзи; при присъединяване на подлог с предлог; при разширен чрез обособено определение подлог; единствено Андрейчин и Попов допускат двояко съгласуване при подлог от две съществителни, едното от които за сбор (количество, форма); единствено Калканджев и Попов допускат двояко съгласуване при *Търновска, плевенска и врачанска околия/околии*; единствено Балан и Л. Андрейчин допускат двояко съгласуване на определение в ед.ч./мн.ч. пред повече от едно определяеми (но с различно значение).
- Случаи, при които авторите не дават оценка – това се отнася преди всичко за бройната форма (без Костов) на съществителните за лица след числителни. Обикновено само се описва съществуването на такава форма, без да се формулират правила за употреба. П. Калканджиев я определя като сравнително ново явление в езика.

Случаите на колебание, които авторите описват, са показателни за опитите за установяване на правила, когато в езика съществуват различни употреби. Разнообразието от интерпретации и предписания допълнително се усложнява от паралелното разглеждане на книжовни и диалектни употреби, като не във всички случаи авторите посочват какво описват – диалектни, разговорни особености или книжовна норма, т.е., от една страна, те формулират правила, от друга страна, се посочват и некнижовни особености, което още повече засилва впечатлението за неустановеност и многообразие на форми и употреби, без възможност за ясно предписание. Допускането на изключения и случаите, когато не се дава препоръка, показват, че книжовната норма не се оттласква изцяло от некнижовните (не не-

променно диалектни) особености, още повече, че между самите автори има различия в оценката.

Разгледаните граматики не са хомогенни от гледна точка на описването на явления и формулирането на правила – в едни случаи явленията само се представят без авторът да взема отношение, докато в други случаи има твърдо предписание. Не са много случаите, при които има колебание, и за които между авторите има пълно единомислие. Прави впечатление, че в много случаи авторите приемат за правило съгласуването в художествената литература като представителна за установената в езика норма, която се узаконява в граматиките.

Беше посочено, че само в три от граматиките (Калканджиев, Балан и Андрейчин) може да се говори за изчерпателно и систематично представяне на въпросите за съгласуване, и то засягащи подлога и сказуемото. В граматиката на Ст. Младенов тези въпроси са най-малко застъпени, но са богато илюстрирани с примери. За последователност в тълкуванията и предписанията трудно може да се говори, тъй като явленията често се разглеждат сами за себе си чрез конкретни примери, а не от гледище на определена теоретична линия, която да се следва.

Примерите, които авторите привеждат, в голямата си част се повтарят в отделните граматики и по този начин съществува диалогичност между тях – това говори за споделен и засилен интерес към определени явления, свързани предимно с употребата на езика. Не са без значение и отделни наблюдения на авторите, които не се отбелязват в други граматики, и които са плод на същия този интерес към някои все още неустановени правила в езика.

В шестте разглеждани граматики авторите успяват да обхванат и да представят изчерпателно съществуващите колебания при съгласуване. Те представляват достатъчно добра основа за по-късно установяване на правила, защото посочват проблемните употреби и произтичащите от това затруднения. Не при всички случаи в съвременния книжовен език обаче са установени правила и изключенията с двояко съгласуване остават, като причината за това се корени в характера на явленията. Дори в случаите на установена книжовна норма в сегашния език колебанията продължават да съществуват и да пораждат неправилни употреби.

БЕЛЕЖКИ

[1] При различните автори съгласуването не според формалния завършек на думата за съответния род или число се нарича по различен начин – логическо съгласуване, съгласуване по смисъл, съгласуване по значение.

[2] При *Ваше преподобие* не се отбелязва особеност, както други автори при подобни учтиви обръщения.

[3] Според Д. Попов не са допустими употреби като *българската култура и традиции*, тъй като при различие в числото на определяемите следва да се повтори определението.

[4] Факторите, оказващи влияние при това съгласуване – родственост/неродственост на понятията, разлика в числото и не на последно място – честота на употреба на даден израз, мотивират авторите за различни предписания, т.е. вероятността да не е ясно към първото по ред или към всички съществителни се отнася определението води до повторение на определяемото или поставянето му в мн.ч. Забелязва се още в тези граматики и по-късно при установяване на нормата, че прецедентите, при които се допуска определение в мн.ч. засягат предимно съществителни, които назовават лица (както е у Калканджиев).

ИЗТОЧНИЦИ

Андрейчин 1942: *Андрейчин, Л.* Основна българска граматика. София, Хемус.

Балан 1940: *Балан, Ал. Теодоров*. Нова българска граматика. София, Книгоиздателство „Г. Ф. Чипев“.

Калканджиев 1938: *Калканджиев, П.* Българска граматика. Звукословие, видословие, словосъчинение, правопис, ударение, произношение и сведения за историята на езика и на писмото. 2. изд. София – Пловдив, „Хр. Г. Данов“.

Костов 1939: *Костов, Н.* Българска граматика. София, Казанлъшка долина.

Младенов, Попвасилев 1939: *Младенов, Ст., Попвасилев, Ст.* Граматика на българския език. София, Казанлъшка долина.

Попов 1941: *Попов, Д.* Българска граматика. София, „Хр. Г. Данов“.

НИКОЛАЙ ПАСКАЛЕВ

ЕЗИКОВИ ЕДИНИЦИ С ПРАГМАТИЧЕН КОМПОНЕНТ В ЗНАЧЕНИЕТО СИ В ПЪРВИТЕ НАУЧНИ ГРАМАТИКИ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Въведение

Обект на изследването са шестте научни граматики на българския език, излезли в периода 1936–1944 г.[1], а неговият предмет – езиковите единици с прагматичен компонент в значението си в тези граматики. Понятието *прагматика* и производните му понятия, разбира се, не са част от метаезика на граматичните описания. Въпреки това употребата им, както ще се опитаме да покажем, има своите основания, тъй като прагматичните значения на деминутивите, междуметията, обръщенията и вметнатите конструкции, макар и в различна степен, намират място и в шестте граматики. Може дори да се каже, че авторите им се вписват в една традиция, останала до голяма степен извън обхвата на изследователското внимание, а именно – в научните граматични описания да се включват наблюдения, свързани с прагматиката на езикови единици от различни равнища. Освен това анализът на прагматичните значения може да допринесе за откриването на допирни точки и различия между шестте граматики, които стоят, така да се каже, извън полето на концептуалните връзки между тях[2].

Според определението, дадено в *Лингвистичния енциклопедичен речник,* прагматиката е „област на изследвания в семиотиката и езикознанието, която изучава функционирането на езиковите знаци в речта“ (ЛЕР 2002: 389). От него може да бъде изведено значението на понятието *прагматична информация*. В най-широк смисъл това е всяка информация, свързана с употребата на езиковите единици. Подобно схващане за същността на прагматичната информация обаче е методологически неплодотворно за настоящото изследване, тъй като езиковата употреба може да бъде разглеждана в различни аспекти, включително и книжовнонормативен, който няма пряка връзка с прагматиката. Това е и причината да бъде потърсена друга отправна точка в анализа, което предполага в някаква степен стесняване на обема на изходните понятия. Такава подходяща и теоретично обоснована отправна точка дава моделът на Ю. Апресян, предложен в забележителното изследване *Прагматична информация за тъл-*

ковния речник. В него руският лингвист дава следното определение: „Под прагматика ще разбираме закрепеното в езиковата единица (лексема, афикс, грамема, синтактична конструкция) отношение на говорещия към: 1) действителността, 2) съдържанието на съобщението, 3) адресата“ (Апресян 1995: 136). При това става дума не за „оценката, която свободно се изразява от говорещия в речта, а само за тази готова, лексикализирана или граматикализирана оценка, която е вградена непосредствено в съдържателния план на езиковите единици и по такъв начин добива постоянен статут в езика“ (Апресян 1995: 136). Цитираното определение дава основание за прагматична да се приеме само тази езикова информация, която е свързана с изразяването на отношение и оценка, както и с маркирането на илокутивната сила на речевия акт.

Граматика и прагматика

I. Отношението между граматика и прагматика е сред често обсъжданите проблеми в съвременната лингвистика през последните десетилетия. Оригинален и методологически перспективен поглед към темата дава Б. Норман в новаторската си работа *Лингвистична прагматика*. В петата лекция[3], озаглавена *Прагматика и граматика (Към постановката на проблема)*, той посочва, че граматиката „категоризира нашето съзнание, предлагайки готови образци – инструменти за познание на действителността. Сблъсквайки се с някаква нова ситуация, човек вече разполага с готови езикови средства за нейното отразяване“ (Норман 2009: 83). В този смисъл граматичните явления имат „масов характер“, а граматичните значения не могат да бъдат „еднократни и уникални“ (вж. Норман 2009). От друга страна, прагматиката дава възможност на говорещия/пишещия да изрази в рамките на различни скàли отношението си към отразената в изказването ситуация, адресата и обстоятелствата, в които протича общуването. В този смисъл тя се „противопоставя“ на граматиката, доколкото прагматичните значения са контекстуално обусловени и се пораждат „наново“ във всеки акт на речево общуване. Въпреки това базисно свойство на прагматичните значения, както показва в изследването си Апресян, в езика съществуват езикови единици, които носят оценката на говорещия като своя постоянна (лексикализирана или граматикализирана) характеристика. Именно за тях може да се каже, че съдържат прагматичен компонент в значението си.

Специално внимание заслужава и още една постановка в работата на Норман. Като представя градуалния характер на граматичните значения и различните степени на граматичност[4] на категориите падеж и род в руския език, той стига до извода, че „родът на съществителното... може да носи освен собствено граматична и богата допълнителна информация“ (Норман 2009: 85). Такава допълнителна информация (вкл. и прагматична) носят повечето граматични категории, но най-вече тези, които се отличават с

ниска степен на граматичност: „колкото по-малко строго и по-малко регулярно, по-слабо съответстващо на „матрицата“ е граматичното явление, толкова повече място в него остава за прагматиката... в крайна сметка всичко, което се среща рядко, е прагматика. Може да се каже, че цялата периферия на граматиката има прагматична окраска“ (Норман 2009: 85).

II. Вече стана дума за наличието на прагматична информация в шестте разглеждани в настоящото изследване граматики. Логично може да възникне въпросът дали тази информация не е „шум в канала“, дали тя не нарушава системността на граматичното описание. Ако приемем тезата на Норман, според когото граматичните и прагматичните значения функционират, така да се каже, като „скачени съдове“, отговорът на така формулирания въпрос изглежда очевиден. Също така закономерно се оказва, че прототипни членове на категорията *езикови единици в прагматичен компонент в значението си* са тези езикови единици, които се характеризират със „слаба“ граматичност. За деминутивите тя е отбелязана от Норман, който ги разглежда в контекста на понятието на И. Мелчук *квазиграмеми*[5]. При междуметията, обръщенията и вметнатите думи и изрази слабата граматичност се проявява в липсата на граматическа свързаност или ограниченията при свързването им с останалите думи в изречението – особеност, забелязана от Андрейчин, за която ще стане дума по-нататък в изложението.

Прагматично натоварени езикови единици в първите български научни граматики

I. Деминутиви

Деминутивите са прототипен член на категорията *прагматично натоварени езикови единици*. Неслучайно Апресян ги разглежда като знаков изразител на прагматичното значение *гальовност*. В цитираното по-горе изследване той отбелязва, че „деминутивните суфикси в руския език имат две различни значения – буквално умалително и гальовно. Затова някои деминутиви понякога се наричат умалително-гальовни“ (Апресян 1995: 145).

В основата на описанието на деминутивите в съвременните граматики на българския език е залегнало именно това „двояко“ значение, а повечето автори ги наричат умалително-гальовни имена, като изтъкват емоционално-експресивната им функция в речта: „Така например умалителното съществително *човечец* (образувано от човек посредством наставката *-ец*) не означава ‘малък човек’ във физически смисъл, а човек, към когото имаме някакво емоционално отношение“ (ГСБКЕ, Т. 2, 1983: 66). Специално внимание се обръща на умалително-гальовните звателни форми, които функционират и като вторични общи форми (вж. Ницолова 2008). Други прагматични значения на умалителните като *шеговитост, ирония, колеба-*

ние и т.н. рядко намират място в граматичните описания. „Контрастната“ категория на увеличителните имена се разглежда основно в словообразувателен аспект.

Калканджиев, Костов и Попвасилев разглеждат умалителните съществителни и прилагателни имена единствено в плана на словообразуването и изброяват наставките, с които те се образуват (за наставките *-ец, -ийка, -ица, -ка* при съществителните и *-оват* при прилагателните Калканджиев посочва, че са многозначни, т.е. с тях се образуват и други съществителни). Прави впечатление, че Калканджиев и Костов само с едно изключение посочват едни и същи наставки (общо единадесет) за образуване на умалителни съществителни, докато списъкът на Попвасилев е по-редуциран и включва пет наставки за съществителните и само една (*-ичък*) за прилагателните. Калканджиев и Костов маркират в описанията си прагматичното значение *гальовност* на именните деминутиви (и двамата говорят за *наставки за образуване на умалителни и гальовни имена*), но то не е анализирано и не е разграничено от чисто умалителното.

Попов добавя към словообразувателната характеристика на деминутивите и някои техни основни прагматични значения. Най-напред той също дава списък на наставките (в неговата терминология *приставки*), с които се образуват умалителни имена, и допълва, че „с умалително предметно име се изказва обикновено обич към предмета, присмех или презрение...“ (Попов 1941: 110). Прави впечатление, че при Попов липсва маркираното от Калканджиев и Костов прагматично значение *гальовност*, но в същото време присъстват негативни конотации на деминутивите като присмеха и презрението. Освен това той разглежда заедно с умалителните и „уголемителните“ съществителни имена, които според него могат да изразяват възторг, урок и презрение. Възможността с „противоположни“ на морфологично равнище съществителни да се изразяват еднакви прагматични значения (презрение) насочва към идеята (без тя да е експлицирана) за контекстовата обусловеност на последните. Що се отнася до умалителните прилагателни имена, Попов изброява наставките, с които се образуват, и отбелязва, че те „изразяват признак в ограничена мяра“, без да ги разглежда в прагматичен план.

Прагматичният аспект в значението на умалителните и увеличителните имена намира място и в граматиката на Балан. Той също посочва противоположни до голяма степен прагматични значения на умалителните съществителни – според него назованият с тях предмет „се явява обичен за галене или пък дребен за незачитане“ (Балан 1940: 127). В същото време на умалителните прилагателни са приписани само положителните прагматични признаци *галба* и *нега*, а за съчетания като *гол-голеничък, нов-новеничък, цял-целеничък* е посочено, че в тях се усилва „галеното или нежно значение на умалението“ (Балан 1940: 153). От друга страна, увеличителните съществителни се свързват с негативна оценка за „именувания предмет“ – той „се явява... груб за подбив“, или с изразяването на учудване.

Най-подробно и задълбочено както в словообразувателен, така и в прагматичен аспект разглежда деминутивите Андрейчин. Освен систематизиране на умалителните наставки според рода на „изходното“ съществително той включва в словообразувателно-граматичната характеристика на умалителните имена важни особености като възможността за преумаляване (прибавяне на две умалителни наставки към името) и промяната на рода от мъжки в среден при някои деминутивни съществителни. По отношение на прагматиката Андрейчин най-напред обръща внимание на различните степени на умалителност и гальовност, които се изразяват чрез различните наставки. Освен това разграничава чисто умалителното от гальовното значение на деминутивите, като допълва, че българският език „притежава наставки, в които основен оттенък е гальовността, а не умалителността“ (Андрейчин 1944: 109)[6]. За наставките *-ец* и *-ица* авторът на *Основна българска граматика* посочва, че при тях „гальовният оттенък преобладава над умалителния“ (Андрейчин 1944: 110). В същото време на други наставки (*-ле, -че, -иче*) са приписани прагматичните значения *пренебрежителност* и *ирония*.

Отделно Андрейчин разглежда умалително-гальовните и съкратените собствени лични имена, като отбелязва, че „Точна граница между умалителни и съкратени форми не може да се постави“, а „Често пъти... съкратените са едновременно и умалителни“ (Андрейчин 1944:112). Това на пръв поглед озадачаващо смесване на две словообразувателни категории намира обяснение в схващането на автора, че „Обикновено съкратените собствени имена приемат някои особени окончания, които им придават по-силен оттенък на гальовност“ (Андрейчин 1944:112)[7]. Всъщност двете групи имена изразяват едно и също прагматично значение (гальовност), но имат различно словообразуване.

Както Попов и Балан Андрейчин отделя специално внимание и на увеличителните имена, изтъквайки, че при тях „разнообразието на наставки и оттенъци в значенията е по-малко, отколкото при умалителните“ (Андрейчин 1944:113). Предмет на анализ са само три увеличителни наставки (*-ище, -ага/-яга* и *-ина*), като на първата е приписано прагматичното значение *пренебрежителност*, а на останалите две – *ласкателност*.

II. Междуметия

Във всички класификации на частите на речта междуметията заемат особено място. Те са неизменяеми думи, но за разлика от предлозите и съюзите нямат свързваща (служебна) функция, а разграничаването им (формално и семантично) от някои частици понякога е доста трудно и условно. Освен това се отличават със значителна синтактична самостоятелност – те могат да бъдат самостоятелни изказвания, а някои междуметия могат да изпълняват ролята на сказуемо, като се свързват с подлог, допълнения или обстоятелствени пояснения, и/или да се номинализират (като съществи-

телно в среден род) (вж. Ницолова 2008). Още по-любопитна е семантичната им характеристика. Р. Ницолова подчертава, че междуметията „се противопоставят на останалите части на речта формално и семантично“, тъй като представляват езикови жестове, изразяващи „непосредствена реакция на говорещия спрямо някаква ситуация“ (Ницолова 2008: 486). Те са „в периферията на езика“ и функционират предимно като прагматични маркери, тъй като по същество реакцията на говорещия представлява изразяване на отношение (най-често към действителността или към съдържанието на съобщението, ако използваме типологията на Апресян).

Изложените схващания за междуметията са в съответствие с модела на Апресян, който изтъква периферността на средствата за предаване на прагматична информация и причислява към тях междуметията, частиците и въвеждащите думи (вж. Апресян 1995).

Междуметията намират място и в шестте граматики, които са обект на анализ в настоящото изследване. Това показва, че независимо от невинаги ясните граници на категорията и от различията между граматиците в подхода им към езика съществуват достатъчно основания и семантико-функционални критерии за отделянето на междуметията като клас части на речта. В тази връзка трябва да се отбележи, че в отделни случаи причисляването на дадена дума към междуметията се оказва проблематично за някои от авторите. Става дума преди всичко за смесването на междуметията и някои частици и разграничаването на двете категории. Калканджиев включва частиците в групата на междуметията, определяйки ги като междуметия, които са „специализували своето значение и служат за: а) подканване и поощрение: *де, хайде, я*; б) за показване – *на, ето*; в) за питане – *ли*; г) имат глаголно значение – *на, хайде, ето*“ (Калканджиев 1938: 315). При Костов и Попов частиците също липсват в предложените от авторите класификации на частите на речта, а повечето от т.нар. *частици за обръщение* (вж. Ницолова 2008) като *абе, бе, бре, мари, ма* и др. са определени като междуметия. Без да обособява частиците като клас части на речта, в частта от *Граматика на българския език*, посветена на междуметията, Попвасилев отбелязва, че „в нашия език има и някои частици, които се поставят пред или след дума за усилване, питане и др.: *не* (за отрицание)…; *ли* (за питане)…; *ка* (за усилване)…“ (Младенов и Попвасилев 1939: 318). В граматиката на Балан междуметията и частиците присъстват като отделни класове, но е направено уточнението, че „с междуметията се смесват и някои частици, под които се сливат положение на мислене с положение на настроение“ (Балан 1940: 369).

И шестимата граматици потвърждават принадлежността на междуметията към неизменяемите части на речта. Попов прави уточнението, че междуметието се мени, но „не посредством завършек, както други думи, а чрез удължение на звук, прибавка на звук, особено съгласния *х*, повторение изцяло или отчасти и различни съединения“ (Попов 1941: 158). В граматичен план обаче то си остава „неменлива дума“. На удължаването на

гласните в междуметията и на честото включване на съгласната *х* в състава им обръща внимание и Андрейчин (Андрейчин 1944). И двамата автори всъщност имат предвид различните фонетични варианти, с каквито се характеризират много от междуметията, а Попов отбелязва, че менейки се така, обръщението изразява „различни по естество, сила и оцвет чувства“ (Попов 1941: 158).

Прагматичният компонент, свързан с изразяването на чувства, присъства в дефиницията на междуметията във всички граматики. Попов прави уточнението, че „с едни от междуметията изказваме чувството непосредствено, като възклицаваме с тях, а с други – посредством звукоподражание“ (Попов 1941: 157). Единствено Балан и Андрейчин, които най-подробно и задълбочено анализират междуметията, посочват, че с едно и също междуметие могат да се изразят различни чувства в зависимост от „везбата му, от мястото и службата в реч, па според това и от тона“ (Балан) и от „начина на изговарянето“ (Андрейчин). Така двамата автори насочват към важната идея за многозначността на междуметията и ролята на някои параметри на изказването за промените в значението им. Попов обвързва честотата на употреба на междуметията с прагматични променливи като „чувственото състояние на човека във време на говоренето“, темперамента, възрастта и пола на говорещия (вж. Попов 1941). В контекста на съвременната прагматика любопитно и заслужаващо внимание е твърдението му, че „Разчувстваният, подвижният, младежът, жената, поетът, южнякът внасят сравнително повече междуметия в речта си“ (Попов 1941: 159).

Калканджиев и Костов приписват на междуметията и функция, която днес бихме определили като контактоустановяваща. Според Калканджиев някои от тях „целят да привлекат внимание“ (Калканджиев 1938: 314), а Костов уточнява, че „Към междуметията трябва да отнесем малки думици, които се употребяват за повикване и затова най-често вървят с обръщение“ (Костов 1939: 168). И двамата автори добавят към привличането на внимание и други илокутивни функции като заповед (Калканджиев), приканяне, подтик, подбуда (Костов). Костов разглежда употребата на контактоустановяващите междуметия в зависимост от социалните параметри на общуването и подчертава, че „те се срещат само при свойски отношения“, а на някои от тях (без да уточнява на кои) приписва прагматичното значение *грубост*.

Балан също обръща внимание на несамостоятелната употреба на междуметията, като подчертава, че при „зов и обръщение“ те се свързват с име, което „се отнася до лице същинско или образно“ (вж. Балан 1940).

Попов и Андрейчин отбелязват характерната по начало за прагматичните маркери интензифицираща функция на междуметията. Андрейчин я представя най-общо като придаване на „по-непосредна емоционална или сетивна изразност на речта“, докато Попов пояснява, че „с възклицател

ните междуметия *а, я, ха, ай, хай, хайде, де, хайде де, я хайде* подсиляме заповеден глагол, с *о, ой, ей* – обръщение, с *бе, ба, ма, бре, мари, море* – една или другото“ (Попов 1941: 158).

За Костов и Андрейчин изговорът на междуметията също е свързан с прагматиката им. Собственото ударение, с което се характеризират (и според двамата автори то е по-силно от ударението на другите думи), според Костов може да се обясни с „емоционалния момент, който е основа на тези думи“ (Костов 1939: 168), докато Андрейчин отбелязва „афективния характер на изговора“ като определящ за акцентната характеристика на междуметията. Всички автори с изключение на Костов, Балан и Попов обвързват пунктуацията на междуметията с прагматични фактори – след тях може да се пише запетая или удивителен знак в зависимост от силата на изразеното чувство.

III. Обръщения

В изследванията по прагматика обръщенията имат, така да се каже, запазено място. Преди повече от пет десетилетия, всъщност преди обособяването на прагматиката като самостоятелно направление в рамките на лингвистиката, е предложена идеята, че значението и употребата на обръщенията винаги са свързани с определен тип социални отношения (вж. Brown and Gilman 1960). Социалната маркираност на адресивните форми е предмет и на многобройни по-късни изследвания. Сред тях специално внимание заслужава цитираната по-горе работа на Апресян, който отбелязва, че „в руския език съществуват многобройни лексикални и граматични средства (вкл. обръщенията – поясн. авт.), в които е вградено указание за относителния статус на говорещия и адресата в социалната, възрастовата или друга йерархия, за съществуващата между тях степен на близост, за разделящата ги дистанция“ (Апресян 1995: 140). Казаното от Апресян се отнася в пълна степен и за българските обръщения, които са силно прагматично натоварени. Освен това, както посочва Ницолова, от комуникативна гледна точка те често са задължителен елемент на изказването (вж. Ницолова 1984). Сред значенията им тя откроява квалификаторно-оценъчното, което е свързано не с назоваването на адресата, а с комуникативното намерение на говорещия да даде някаква квалификация и/или оценка за него.

По традиция обръщенията намират място и в граматичните описания на българския език. Вниманието на авторите е насочено главно към формалните им особености, като се поставя акцент върху синтактичната им независимост, конкуренцията между именителни и звателни форми за изразяването им и близостта на обръщенията във функционален план с приложенията и междуметията. Словоредът, интонационните характеристики и пунктуацията също са във фокуса на описанието. В същото време прави впечатление, че в граматиките от последните десетилетия[8] прагма-

тичната информация, свързана с обръщенията, заема значително място. Това прави още по-любопитен въпроса как тази информация присъства в шестте анализирани тук граматики.

В три от тях (на Калканджиев, Попов и Андрейчин) на обръщенията е посветена отделна част, а в останалите три те са разгледани във връзка с образуването и употребата на звателните падежни форми.

Централно място при всички автори, разбира се, заема граматичната характеристика на обръщенията. Общ фокус в шестте граматики е изразяването на обръщенията със звателни падежни форми. Според Попов обръщението „се изказва с предметно име в звателен падеж или с прилагателно в широк смисъл, взето в служба на предметно“ (Попов 1941: 188). Калканджиев посочва, че „То (обръщението – поясн. авт.) е име в звателен падеж, свързано или несвързано със сказуемото, към което име е насочено цялото съдържание на изречението“ (Калканджиев 1938: 368). Той обаче пояснява, че обръщение може „да се яви и във винителен падеж, когато е лично местоимение, употребено с възгласите *ой* или *ей*“ (Калканджиев 1938: 369). В този пункт близка е и дефиницията на Андрейчин, който изтъква също така и номинативната функция на обръщенията: „Обръщенията са съществителни имена в звателен падеж, които назовават лицето, към което се обръщаме (на което говорим)“ (Андрейчни 1944: 479). Костов единствен сред разглежданите автори разграничава „звателна форма и звателен падеж или, все едно, обръщение“ (Костов 1939: 202) и допълва, че в български като обръщение може да се използва и обща (именителна) падежна форма на съществителните, които нямат звателна форма.

Попвасилев и Балан, така да се каже, „обръщат посоката на връзката” – Попвасилев посочва, че „Този падеж (звателният – поясн. авт.) служи за обращение“ (Младенов и Попвасилев 1939: 240), а според Балан „В тая относба (звателната – поясн. авт.) един вършител зове предмет с името му, като се обръща пряко към предмета“ (Балан 1940: 44).

Важен въпрос, на който обръщат внимание повечето автори, е въпросът за граматическата свързаност на обръщенията. Калканджиев ги разглежда в раздела „Пояснения на сказуемното лице и на имената в изречението“, като по този начин имплицира граматическата им свързаност с други думи в изречението. В дефиницията, която дава обаче, изрично подчертава, че те могат да бъдат свързани или несвързани със сказуемото (вж. по-горе). Вторият случай е представен чрез пример (изречението *Как е хубав, Боже, тоя дивен свят!*), в който „то само именува събеседника“ и „няма връзки със сказуемото и изобщо с изречението“ (Калканджиев 1938: 368). Близка е позицията на Костов, според когото обръщението „си остава полунезависима единица в изречението, ако не именува глаголното лице, т.е. ако не е подлог...“ (Костов 1939: 203). Понятието *полунезависима единица* не е дефинирано, но контекстът на изложението подсказва, че то носи идеята за липсата на граматически връзки на обръщението с останалите думи в изречението.

Към цитираните становища се присъединява и Попов, като отбелязва, че обръщението влиза в „строя на изречението“ само когато се свързва с глагол във второ лице и изпълнява функцията на „подмет-обръщение“. Във всички останали случаи то „не се съчетава с никоя от частите на последното (изречението – поясн. мое)“ (Попов 1941: 188). Андрейчин определя обръщенията (заедно с междуметията и вметнатите пояснения) като „странични думи в изречението“ и изрично подчертава, че „В граматично отношение обръщението стои без връзка с останалите части на изречението“ (Андрейчни 1944: 480).

Общ пункт при Калканджиев, Попов и Андрейчин въпреки някои терминологични различия е разграничаването на еднословните обръщения от тези с разширен състав. Според Клаканджиев обръщението бива: „1. просто и 2. пояснено“, като простото обръщение се състои само от едно име в звателен падеж, а поясненото е „име в звателен падеж, придружено от свои пояснения“ (Калканджиев 1938: 369). Освен това обръщението може „да приема свои приложения“ и „да се разширява извънредно много“. Попов използва термините *просто* и *сложно обръщение*, като пояснява, че „в сложното са съчетани две или повече прости, или една от думите му е същинско обръщение, а другите – негови пояснения“ (Попов 1941: 188). Андрейчин е най-лаконичен по този въпрос и отбелязва само че „обръщението може да бъде и разширено: *мила майко, господин учителю, мило мое отечество* и пр.“ (Андрейчин 1944: 480).

Всички автори с изключение на Костов засягат и проблема за пунктуационното оформяне на обръщенията. Калканджиев посочва, че в устната реч обръщението се изговаря с „особен тон и при пауза“, което се обуславя от схващането му като независим член на изречението, а в писмен текст се отделя със запетая. Попов също отбелязва, че при изговор обръщенията се произнасят „високо, както се зове, и с тембър, съответен на вида и силата на чувството“, и се отделят „със запирка пред и след тях“ (Попов 1941: 188). По отношение на пунктуацията той кодифицира употребата на запетая и черта (тире – поясн. авт.) пред обръщението и на запетая (при по-слабо чувство) и удивителен знак (при по-силно) след него. В това отношение Андрейчин е „по-консервативен“ и допуска само употребата на запетая за отделяне на обръщението от другите думи в изречението, но допълва, че „когато обръщението се изговаря с по-голяма сила, след него се поставя удивителна“ (Андрейчин 1944: 480). Попвасилев посочва само че всички имена в звателен падеж в изречението се отделят със запетая/запетаи, а Балан в частта на граматиката си, посветена на препинателните знаци, отбелязва, че „запетки ограждат обръщение“ (Балан 1940: 480).

Някои от прагматичните значения на обръщенията също присъстват разглежданите граматики. Калканджиев, Попов и Андрейчин обръщат внимание на възможността за засилване на изразителността на обръщенията чрез съчетаването им с междуметия (при Андрейчин – с частицата *о*), а според Костов такова съчетаване е израз на „особени емоционални състоя-

ния“. В контекста на съвременната прагматика изложените схващания насочват към идеята за повишаване на илокутивната сила на изказването – комуникативно явление със значим прагматичен потенциал. Освен това изразителността и „избликът на чувства“ (Калканджиев) се свързват с изразяването на отношение от страна на говорещия към действителността, съдържанието (предмета) на съобщението или адресата, което според Апресян е основният признак на прагматичните значения.

Младенов, Костов, Попов, Балан и Андрейчин разглеждат в различни аспекти изразяването на учтивост, което в съвременната лингвистика се определя като ключово прагматично значение. Особено често то се свързва с обръщенията, които използват събеседниците. Днес е общоприето схващането, че личните местоимения за второ лице единствено и множествено число като българските *ти* и *Вие*, френските *tu* и *vous*, немските *du* и *ihr* и др. функционират като обръщения в общуването. Тъй като обаче Андрейчин приема за обръщения единствено съществителните имена в звателен падеж, закономерно той разглежда местоименията (вкл. и личните) в описанието на морфологичната система на книжовния език. Именно там е кодифицирана една от основните за българския език комуникативни норми: „За израз на учтивост към лице, с което говорим, местоименията за 2 л. се употребяват в множествено число вместо в единствено (*Вие, Вас, на Вас, Вам, Ви* вместо *ти, тебе, на тебе* и пр.)“ (Андрейчин 1944: 361).

Попов разглежда учтивостта единствено във връзка със съгласуването на подлога със сказуемото, като кодифицира съгласувателната норма в съвременния ѝ вариант: „В <u>почтен (етикетен) израз</u> (подч. авт.) с подмет *Вие* причастие минало действително от сложно сказуемо се съгласува с подмета по число, а причастие минало страдателно и всяко сказуемно определение, изказано с прилагателно или предметно име, не се съгласува“ (Попов 1941: 171). Както става ясно от приведените примери, под *почтен (етикетен) израз* Попов има предвид употребата на множествените форми на личното местоимение за второ лице при обръщение към един събеседник, но комуникативната норма не е кодифицирана експлицитно както при Андрейчин.

Така е при Костов, който използва термините *форми за вежливост* и *изречения за вежливост* и подчертава, че когато в тези форми сказуемото е в множествено число, а сказуемното определение в единствено, няма нарушение на съгласуването, тъй като „в съзнанието на говорителя… не изчезва нито за миг съображението, че се обръща към едно лице“ (Костов 1939: 192).

Балан въвежда прагматичната опозиция *обичайно – почтено* (обръщение) и потвърждава възможността за транспозитивна употреба на множествената форма за второ лице (*Вие*) при обръщение към един адресат, когато тя се съчетава със сказуемо в множествено число: „Подмет в ед.ч.,

поставен за почтено обръщение към него в значение на 2 л. мн.ч., иска прирок в мн.ч.: обичайно е *ти, брайно, да прощаваш*, а почтено *вие, господине, извинете!*“ (Балан 1940: 396). Прагматично по същество е и обяснението, което той дава, на употребата на маестатната форма: „В мн.ч. говори за себе си и лице, което се поставя купно със своите слушатели: *ние казахме, ние мислиме*, вм. *аз казах* и пр.“ (Балан 1940: 397).

Само по отношение на съгласуването засяга учтивостта и Младенов. Допълнението, което заслужава внимание при него, е свързано с употребата на титли, за които авторът отбелязва, че „не изискват множествено число, кога са в изкази с глагол в 3 л.: *Негово Блаженство пристигна. – Негово Величество летува в Евксиноград* и под.“ (Младенов 1939: 351).

IV. Вметнати конструкции

Вметнатите думи и изрази са, така да се каже, прагматични по дефиниция, тъй като с тях се изразява някаква оценка или отношение към съдържанието на изказването. Втората им основна характеристика е тяхната синтактична независимост – според Й. Пенчев те „не се свързват с други части на изречението със съчинителна или подчинителна връзка“ и затова са „извън структурата на изречението, представена със синтактичните категории, но влизат в съдържанието на изказването“ (Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999: 646). Пенчев причислява към категорията вмятане и т.нар. *парентези*, които имат синтактична връзка с някаква част на изречението и се отличават от невметнатите части главно интонационно. Парентетичните части на изречението и парентетичните изречения носят допълнителна информация и по начало не са прагматично натоварени.

Всички автори с изключение на Костов отделят специално внимание на вметнатите думи и изрази, като използват близки терминологични названия на категорията – *вметнати думи и изречения* (Калканджиев), *вметнати изречения* (Попов), *вметнати думи и изкази* (Младенов), *вметнати части и членове* (Балан), *вметнати пояснения* (Андрейчин).

Общо място в граматичните описания е изтъкването на синтактичната самостоятелност на вметнатите конструкции (думи и изречения). Младенов и Попов в известен смисъл не са така категорични – Младенов посочва, че вметнатите думи и изкази „се схващат като по-самостоятелни“, а Попов отбелязва, че вметнатото изречение „се откъсва до известна степен от строя му (на сложното изречение – поясн. авт.) и добива вид на вметнато в него“, като може и да се пропусне, „без да се наруши твърде строят на изречението“ (Попов 1941: 210). От друга страна, за Калканджиев и Андрейчин без уговорки вметнатите думи и изрази нямат граматична (синтактична) връзка с останалите думи в изречението, докато Балан говори най-общо за разграничаването на вметнатите изречения от други изречения „по строй и по изказ“, както и „по нагласуване“ (вж. Балан 1940: 387).

В синтактичен план интересно и показателно е казаното от Попов и Андрейчин за връзката между вмятане и обособяване. И двамата автори смесват двете явления, като това се проявява особено при Попов, който прави аналогия между обособяването на „пояснение или еднаква част на просто изречение“ в приложение и вмятането на просто изречение, т.е. откъсването му до известна степен от строя на сложното. За да разграничи двата типа конструкции, той добавя съдържателен критерий и определя като вметнато изречение „обособено изречение, с което говорителят изказва свое или чуждо отношение към казаното в необособената част на изречението“ (Попов 1941: 210). Андрейчин посочва, че „точно разграничение между вметнати пояснения (наречия и именни изрази) и обособени обстоятелства не може да се направи по принцип“, а „вметнатите пояснения са всъщност един вид обстоятелства, само че свързани някак по-странично или „инцидентно“ с изречението“ (Андрейчин 1944: 482).

При описанието на вметнатите думи и изрази Калканджиев, Попов и Андрейчин следват разграничението между форма и съдържание, но на практика често смесват двата плана. Показателна в това отношение е предложената от Калканджиев класификация, в която той разделя вметнатите думи според произхода им на: *наречия – обстоятелствени думи; разнебитени или незавършени изречения – безглаголни, но с усетна сказуемност; глаголни форми и безличнни изрази с понижена (отслабнала) сказуемност* и *цели определени изречения, които рязко се отклоняват от мисълта и формата на изречението, в което са взети*[9] (вж. Калканджиев 1938). Попов също използва формални и съдържателни характеристики, като посочва, че някои от вметнатите изречения „се изказват обикновено безподметно, с едноличен обиходен глагол, без или със пояснения“ (Попов 1941: 210) и са с повече или по-малко „затъмнено съдържание“, докато други са „обикновено изречение, свежо по съдържание“. Андрейчин най-ясно разграничава формалното от смисловото равнище и разделя вметнатите пояснения според формата им на *именни изрази (най-често предложни), глаголни изрази, наречия* и *цели изречения* (вж. Андрейчин 1944: 481). Младенов дава разнообразни примери (някои от които всъщност включват части на изречението или прости изречения в състава на сложното), но не обособява по формален или съдържателен критерий различни групи вметнати конструкции.

Прагматичната същност на вметнатите думи и изрази проличава най-ясно в описанията на тяхното значение от Калканджиев, Попов и Андрейчин[10]. Най-изчерпателен в представянето на прагматичните значения е Калканджиев, който посочва, че вметнатите думи и изречения „засягат цялата мисъл на изречението, в което са взети“, и могат да показват: личното отношение на говорителя към съдържанието му; впечатлението му от него; на кого се отдава или приписва то; основанието за мисълта му или мястото на даденото изречение в реда на други, които го предхождат. Тези

различни типове прагматични значения той илюстрира чрез примери, като включва и парафрази на съответните изречения със синонимни според него вметнати конструкции (срв. напр. *Ще признаете, **вярвам**, и Вие, че не може...* и *Ще признаете, **навярно**, и Вие, че не може...*). Оттук Калканджиев извежда и дефиницията си, според която „несвързани с формата и мисълта на изречението отделни думи и цели изрази, които изясняват отношението на говорителя към това, що е казано, или произхода и смисъла му, се наричат **вметнати**“ (Калканджиев 1938: 377). Важно за прагматичната класификация на вметнатите думи и изрази, предложена от автора, е понятието *вътрешно значение* (което впрочем остава неизяснено). Именно в зависимост от вътрешното си значение те могат да изразяват съмнение (*може би, вероятно, сякаш* и др.), предположение (*например, да кажем, навярно* и др.), увереност (*наистина, разбира се, естествено* и др.), лично или чуждо мнение (*според мен, мисля, както казват* и др.), разни чувства (*за щастие, за съжаление, слава богу* и др.), ред (*първо, второ, най-после* и др.), заключение (*прочее, значи, в заключение* и др.).

Сходно е определението на вметнатите изречения на Попов, според когото с тях „изказваме мисловно или чувствено отношение към съдържанието на изречението“ (Попов 1941: 210). Прагматичните значения, които те изразяват, съвпадат с посочените от Калканджиев: мнение, предположение, съмнение, увереност, заключение, ред, някакво чувство.

Някои разлики се откриват в представянето на вмятането в съдържателен план при Андрейчин. Според автора на *Основна българска граматика* вметнатите пояснения „пояснява т или допълват от различни страни казаното“ (Андрейчин 1944: 481). Тази твърде обща дефиниция е конкретизирана във формалната им класификация, като на именните пояснения, вметнатите наречия и вметнатите цели изречения се приписват специфични прагматични значения: първите изразяват обикновено „какви преживявания буди даден факт или какъв е източникът на дадена мисъл или съобщение“; втората група включва наречия за логическа оценка като *впрочем, напротив, наистина, естествено* и др., а вметнатите изречения[11] „пояснява т мисълта от различни страни“ (Андрейчин 1944: 482).

Заключение

В заключение може да се каже, че настоящата работа е опит да се проследи как са представени основните граматични и прагматични значения на деминутивите, междуметията, обръщенията и вметнатите конструкции в шестте научни граматики на българския език, излезли в периода 1936 – 1944 г. Направеният преглед показва, че прагматичните значения намират място в граматичните описания на всички автори, макар и не в еднакъв обем и със съществени различия по отношение задълбочеността на анализа. Най-обстойно разглеждат изброените езикови единици от позициите на прагматиката Попов и Андрейчин. Ценни наблюдения съдържат и гра-

матиките на Калканджиев и Балан, а в най-малка степен включват прагматична информация в описанията си Младенов, Попвасилев и Костов.

Не е изненадващо, че прагматичната информация е разпръсната в различни дялове на граматиките и не е представена системно – по начало тя е извън концептуалната рамка на граматичното описание, както и извън фокуса на изследователското внимание, а подходът на авторите към прагматичния аспект на граматичните категории е до известна степен интуитивен (донякъде с изключение на вметнатите конструкции).

Въпреки тази несистемност в шестте граматики са откроени важни прагматични значения на разглежданите езикови единици. Най-пълно и последователно е описана прагматиката на вметнатите думи и изрази, в по-малка степен в прагматичен план са представени деминутивите и междуметията, а при обръщенията са маркирани само отделни прагматични значения. Тези наблюдения върху количествения и „качествения“ аспект на прагматичното описание намират подкрепа и в съпоставката с някои от най-авторитетните научни граматики на българския език от последните десетилетия[12]. В тях делът на прагматичната информация значително нараства, като се наблюдава стремеж към систематизирането ѝ и въвеждането на прагматични понятия и категории в граматичното описание.

БЕЛЕЖКИ

[1] П. Калканджиев „Българска граматика. Звукословие, видословие, словосъчинение, правопис, ударение, произношение, и сведения за историята на езика и на писмото“ (Пловдив, 1936/1938), Н. Костов „Българска граматика“ (София, 1939), Ст. Младенов и Ст. Попвасилев „Граматика на българския език“ (София, 1939/2012), Ал. Теодоров Балан „Нова българска граматика“ (София, 1940), Д. Попов „Българска граматика“ (София, 1941), Л. Андрейчин „Основна българска граматика“ (София 1944).

[2] Под концептуални връзки разбираме преди всичко приликите и разликите между граматиките, обусловени от принадлежността им към различни научни парадигми (вж. задълбочения анализ по въпроса у Станчева 2008).

[3] Тъй като книгата „обобщава лекционния опит на автора“ (в периода 1997–2008 г.), тя е разделена не на глави, а на лекции (вж. Норман 2009).

[4] Под *степен на граматичност* на едно или друго явление Норман разбира „степента на неговата задължителност и регулярност“ (Норман 2009: 85).

[5] Последните представляват „значения, които се изразяват редовно, но не са задължителни; като не влизат в никаква словоизменителна категория, те би трябвало да се смятат за дериватеми, ако за това не им пречеше обстоятелството, че те са непременно редовни“ (Мелчук 2013: 339).

[6] Преди това обаче е направена уговорката, че „Общо взето, умалителността е винаги свързана с известна гальовност, поради естествените нежни чувства, които будят у нас малките същества и предмети“ (Андрейчин 1944: 109).

[7] Като такива окончания Андрейчин посочва *-ьо, -ко, -чо* за мъжки род и *-ка, -е, -че* за женски род.

[8] Вж. напр. *Граматика на съвременния български книжовен език*, т. 3; Бояджиев, Куцаров, Пенчев. *Съвременен български език.*

[9] В последните три групи, но особено в последната е очевидно смесването на форма и смисъл, което прави класификацията на Калканджиев хетерогенна и оспорима в определени пунктове (особено ще се отнася до състава на втората и третата група).

[10] Младенов и Балан не разглеждат вметнатите конструкции в прагматичен план.

[11] Примерите на Андрейчин съдържат изречения, които от съвременна позиция са парентези и не изразяват прагматични значения.

[12] *Граматика на съвременния български книжовен език*, т. 2 и т. 3; Бояджиев, Куцаров, Пенчев. *Съвременен български език*; Ницолова. *Българска граматика. Морфология*.

ИЗТОЧНИЦИ

Андрейчин 1944: *Андрейчин, Л.* Основна българска граматика. „Хемус А.Д.“, София.

Балан 1940: *Балан, Ал. Теодоров*. Нова българска граматика. София, Книгоиздателство „Г. Ф. Чипев“.

Калканджиев 1938: *Калканджиев, П.* Българска граматика. Звукословие, видословие, словосъчинение, правопис, ударение, произношение и сведения за историята на езика и на писмото. 2. изд. София – Пловдив, „Хр. Г. Данов“.

Костов 1939: *Костов, Н.* Българска граматика. София, Казанлъшка долина.

Младенов, Попвасилев 1939: *Младенов, Ст., Попвасилев, Ст.* Граматика на българския език. София, Казанлъшка долина.

Попов 1941: *Попов, Д.* Българска граматика. София, „Хр. Г. Данов“.

ЛИТЕРАТУРА

Апресян 1995: *Апресян, Ю*. Прагматическая информация для толкового словаря. – В: Ю. Апресян. Интегральное описание языка и системная лексикография. Москва.

Бояджиев, Куцаров и Пенчев 1999: *Бояджиев, Т., И. Куцаров и Й. Пенчев*. Съвременен български език. София, Издателска къща „Петър Берон“.

ГСБКЕ 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. София, Издателство на БАН.

ГСБКЕ 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Том 3. Синтаксис. София, Издателство на БАН.

Лингвистичен енциклопедичен речник 2002: Лингвистический энциклопедический словарь. „Большая Российская энциклопедия“, Москва.

Мелчук 2013: *Мелчук, И*. Курс по обща морфология. Т. 1. София, УИ „Св. Климент Охридски“.

Ницолова 1984: *Ницолова, Р*. Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език. София, Народна просвета.

Ницолова 2008: *Ницолова, Р*. Българска граматика. Морфология. София, УИ „Св. Климент Охридски“.

Норман 2009: *Норман, Б*. Лингвистическая прагматика. Курс лекций, БГУ, Минск.

Станчева 2008: *Станчева, Р*. Кодификаторската практика на първите български научни граматики (върху материал от описанието на имената). – В: Българите, книжовността, езикът. XIX–XX век. София, ЕМАС, С.

BROWN, R. AND A. GILMAN 1960: The Pronouns of Power and Solidarity. – In: Sebeok, T. (Ed.) Style in Language. The MIT Press, New York.

ЗА АВТОРИТЕ

АЛЕКСАНДРОВА, Татяна – доктор. Доцент в Секцията за съвременен български език на Института за български език „Професор Любомир Андрейчин“ при БАН. Научните ѝ интереси са в областта на историята на новобългарския книжовен език, граматиката и езиковата култура. Автор е на изследванията: *За така наречената диалектна основа на новобългарския книжовен език* (2000); *Семантика на минали страдателни причастия от непреходни глаголи в българския език* (2003); *Българският книжовен език като националноидентификационен проект през Възраждането* (2008). Съавтор на *Правопис и пунктуация на българския език. Основни правила* (2011), *Обратния речник на българския език* (2011), *Официалния правописен речник на българския език* (2012).

КУНЕВА, **Илияна –** доктор. Главен асистент в Секцията за съвременен български език на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН. Научните ѝ интереси са в областта на съвременния български език, езиковата култура, синтаксиса и прагматиката. Публикации: *Индиректно изразяване на подбудителност* (2013), *Експресивни думи и изрази с прагматична функция* (2013), *Случаи на колебания в съгласуването* (2015).

ПАСКАЛЕВ, Николай – доктор. Главен асистент в Секцията за съвременен български език на Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН. Научните му интереси са в областта на съвременния български език, езиковата култура, прагматиката, социолингвистиката. По-важни публикации: *Учтивостта: начин на употреба* (2004); *Социолингвистичен анализ на обръщенията в съвременния български език (във връзка с изразяването на учтивост)* (2006); *Евфемизмите през призмата на учтивостта* (2006); *Някои езикови средства за изразяване на неучтивост в съвременния български език* (2008). Съавтор е в *Правопис и пунктуация на българския език. Основни правила* (2011), *Обратния речник на българския език* (2011), *Официалния правописен речник на българския език* (2012).

СТАНЧЕВА, Руска – доктор. Доцент в Секцията за съвременен български език на Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН. Научните ѝ интереси са в областта на история и теория на книжовните езици, езикова политика, граматика. Публикации: *Кодификаторската практика в България от средата на XX в. до наши дни (в областта на лексиката и правописа)* (1997); *За двувидовите глаголи в българския език* (2003); *За модерното езиково законодателство (предпоставки, развитие, перспективи)* (2004); *Кодификаторската практика на първите български научни граматики (върху материал от описанието на имената)* (2008) и др. Съавтор е на *Правопис и пунктуация на българския език. Основни правила* (2011), *Обратния речник на българския език* (2011), *Официалния правописен речник на българския език* (2012).

ТОМОВ, Милен – доктор. Главен асистент в Секцията за съвременен български език към Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН. Научните му интереси са в областта на съвременния български език, теорията на книжовните езици, езиковата култура, теорията и историята на правописа и историята на българското езикознание. Поважни публикации: *По въпроса за кодификацията на нормата на развития книжовен език* (2004); *Принципи за езиково планиране на първата българска правописна комисия (1893 г.)* (2011); *Теорията на езиковата култура в научноисторическа и методологична перспектива* (2013). Съавтор е на *Правопис и пунктуация на българския език. Основни правила* (2011), *Обратния речник на българския език* (2011), *Официалния правописен речник на българския език* (2012) и на *Официалния правописен речник на българския език. Глаголи* (2016).

ЧАРАЛОЗОВА, Катя – доктор. Доцент в Секцията за съвременен български език на Института за български език „Професор Любомир Андрейчин“ при БАН. Научните ѝ интереси са в областта на историята на новобългарския книжовен език, съвременния български език, езиковата култура. По-важни публикации: *Показателните местоимения в българския книжовен език* (1995); *Семантика и употреба на показателните местоимения* този, тази, това, тези (1998); *Десемантизация от глаголните представки и отражението ѝ върху темпоралната парадигма на глаголите* (2003); *Българските собствени лични имена* (2005) и др. Съавтор е на *Правопис и пунктуация на българския език. Основни правила* (2011), *Обратния речник на българския език* (2011), *Официалния правописен речник на българския език* (2012).